T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MAHMUD SADIK BEY'İN HAYATI, FİKİRLERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ (1864-1930)

Aleyna Nur ARSLAN

2501220459

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İSTANBUL – 2025

ÖZ

MAHMUD SADIK BEY'İN HAYATI, FİKİRLERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ (1864-1930)

Aleyna Nur ARSLAN

1864–1930 yılları arasında yaşamış olan Mahmud Sadık Bey, özellikle gazetecilik kimliğiyle öne çıkmış, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan geniş bir tarihsel süreçte basın hayatının en etkili simalarından biri olmuştur. Mülkiye Mektebi ve Almanya'da gördüğü eğitimin ardından çeşitli memuriyetlerde ve öğretmenlik vazifelerinde de bulunan Mahmud Sadık, kısa bir süre sonra gazeteciliğe geçiş yapmıştır. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ile başlayan bu süreç zamanla, Mahmud Sadık'ı Servet-i Fünun Dergisi'nin en üretken yazarlarından biri haline getirmiştir. Ancak bu yükseliş, II. Abdülhamid döneminde Kudüs'e sürgün edilmesiyle bir süre kesintiye uğramış, Sadık Bey dönüşünden sonra II. Meşrutiyet'in sağladığı görece özgürlük ortamında yeniden basın faaliyetlerine yönelmiştir. Bu dönemde arkadaşı Abdullah Zühtü ile *Yeni Gazete'*yi çıkarmış; aynı zamanda Osmanlı basın tarihine damga vuran gelişmelerden biri olarak, Osmanlı'nın ilk basın örgütü sayılan Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alarak başkanlık görevini üstlenmiştir. Öte yandan Mütareke döneminde Yeni Gazete'nin başyazarlığını yapmıştır.

Basında var olan hemen bütün gazete ve dergilerde imzasına rastlanan ve binlerce makale yazan Sadık Bey'e daha hayattayken "Şeyhülmuharririn" unvanı verilmiş; böylece yalnızca çağdaşları nezdinde değil, basın tarihindeki konumu bakımından da ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Bununla birlikte Sadık Bey, gazetecilik alanındaki çalışmaları kadar edebiyat sahasında kaleme aldığı eserlerle de dikkate değer bir entelektüel profil sergilemiştir. Dolayısıyla Mahmud Sadık Bey hem edebiyat camiasında hem de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan basın tarihinde kalıcı bir iz bırakmayı başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Sadık Bey, Şeyhülmuharririn, Yeni Gazete, Osmanlı Matbuat Cemiyeti, II. Meşrutiyet, Mütareke Dönemi

ABSTRACT

MAHMUD SADIK'S LIFE, IDEAS AND POLITICAL ACTIVITIES (1864-1930)

Mahmud Sadık Bey, who lived between 1864 and 1930, is remembered mainly for his career in journalism and was one of the most influential figures of the press from the late Ottoman period to the early Republic. After studying at the Mülkiye School and continuing his education in Germany, he worked for a short time in public service and as a teacher. Soon, however, he chose journalism and began writing for Tercüman-ı Hakikat. Over time, he became one of the most productive authors of Servet-i Fünun magazine. His career was interrupted when he was exiled to Jerusalem during the reign of Sultan Abdülhamid II, but after his return he re-entered journalism under the relatively free atmosphere of the Second Constitutional Era. At that time, he co-founded Yeni Gazete with his friend Abdullah Zühtü and also served as the first president of the Ottoman Press Association (Osmanlı Matbuat Cemiyeti). Later, during the Armistice period, he worked as the chief editor of Yeni Gazete.

Throughout his career, Mahmud Sadık Bey wrote thousands of articles that appeared in almost every major newspaper and journal of his time. Because of his long experience and strong influence, he was given the title "Şeyhülmuharririn" (Elder of Journalists) while he was still alive, which reflected not only the respect of his contemporaries but also his distinguished place in press history. In addition to his journalism, Sadık Bey also produced literary works, which strengthened his reputation as an intellectual. Thus, Mahmud Sadık Bey left a lasting mark both in literature and in the press, bridging the Ottoman and Republican periods.

Keywords: Mahmud Sadık Bey, Şeyhülmuharririn, Yeni Gazete, Ottoman Press Association, Second Constitutional Era, Armistice Period

ÖNSÖZ

Osmanlı toplumunda aydın kimliğinin ilk temsilcileri ulema sınıfı olmuştur. Tanzimat Fermanı'ndan sonraki süreçte Batı ile kurulan temasların artması sonucunda ortaya çıkan "münevver" yani aydın tipolojisi ise yine bürokratik çevreden gelmekle beraber, kendisini modernleşmenin misyoneri olarak görmüştür. Bu süreçte aydınlar, bir yandan siyasal ve toplumsal sorunlara çözüm ararken diğer yandan; Batı'dan gelen fikirleri tartışmış ve kamuoyu oluşturma görevini üstlenmişlerdir. Gazeteler ve dergiler, bu fikirlerin topluma aktarılmasında en etkili araçlardan biri olarak öne çıkmış, basın aracılığıyla aydın kimliği yeni bir boyut kazanmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş yapan aydınlar arasından Mahmud Sadık Bey'in biyografik bilgilerinden bahisle bir gazeteci olarak konumu ele alınmaktadır. Onun kaleme aldığı yazılar, yalnızca dönemin bilimsel ve siyasi gelişmelerini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda basın ve aydın kimliği arasındaki bağı gözler önüne sermiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Mahmud Sadık Bey'i Osmanlı basın dünyasının çok sesliliği içerisinde bir gazeteci–aydın olarak dikkate değer bir örnek biçiminde ortaya koymaktır.

Öncelikle tezimin hazırlanma sürecinde bana yol gösteren saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ'ye teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca lisans yıllarından itibaren bizleri yönlendiren, engin bilgi ve birikimleriyle akademik gelişimimize katkı sağlayan bütün Türkiye Cumhuriyeti Tarihi kürsüsü hocalarıma; Prof. Dr. Cezmi ERASLAN, Prof. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR, Prof. Dr. Halil BAL ve Prof. Dr. Abdurrahman BOZKURT'a teşekkürü bir görev değil, bir ayrıcalık olarak görüyorum. Akademik yolculuğum boyunca hocalarımın rehberliği kadar, ailemin ve arkadaşlarımın desteği de bu süreci anlamlı kılmıştır. Maddi ve manevi olarak beni bir an bile yalnız bırakmayan; ablalarım Sema ÖZTÜRK ve Fatma YILDIRIM başta olmak üzere bütün aileme minnettarım. Öte yandan özverileri ve kıymetli fedakarlıklarından dolayı Başak ÇETİNKAYA ve Kardelen AKSOY'a; bilgi

ve birikimlerini benden esirgemeyen Enes ARICI ve Özgür ÇAKMAK'a ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak araştırmamı besleyen kaynaklara erişimde katkı sağlayan; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İBB Atatürk Kitaplığı ve Rami Kütüphanesi görevli ve personellerine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Aleyna Nur ARSLAN

İSTANBUL, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ ii

ABSTRACT iii

ÖNSÖZ iv

KISALTMALAR LİSTESİ viii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHMUD SADIK'IN HAYATI

1.1. ÇOCUKLUĞU VE EĞİTİM HAYATI 12
1.1.1. Doğumu ve Ailesi 12
1.1.2. Orta Öğrenim ve Yüksek Öğrenim 13
1.2. ÇALIŞMA HAYATI 15
1.2.1. Öğretmenlik Görevleri 16
1.2.2. Kudüs Tahrirat Müdürlüğü 17
1.2.3. Matbuat Cemiyeti Müdürlüğü 20
1.2.3.1. Almanya Gezisi 25
1.2.4. Emlak-ı Emiriye Müfettişliği 27
1.2.5. Sansür Müfettişliği 28
1.3. GAZETECİLİK FAALİYETLERİ 31
1.3.1. Tercüman-ı Hakikat 31
1.3.2. Mirat-ı Alem 32
1.3.3. Saadet ve Târik 35
1.3.4. Servet-i Fünun 36
1.3.5. Yeni Gazete 43
1.3.6. Karagöz 46
1.3.7. Demiryolları Mecmuası 47
1.4. ÖLÜMÜ 47

İKİNCİ BÖLÜM

MAHMUD SADIK BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

2.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ 51
2.2. MÜTAREKE DÖNEMİ 64

2.2.1. Katılmış Olduğu Cemiyetler 64
2.2.2. Mebusluğa Adaylık..... 67
2.2.3 Meclis-i Ayân Üyeliği İddiaları 68
2.2.4. Tevfik Paşa Hükümeti'ne Yaklaşımı..... 70
2.2.5. Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne Yaklaşımı 86
2.2.6 Wilson Prensipleri ve Manda Hakkındaki Fikirleri 98
2.2.7. Ermeni ve Kürt Meselelerine Yaklaşımı 105
2.2.8. Anadolu Hareketi'ne Bakışı ve İlişkileri 110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E BİR AYDIN OLARAK MAHMUD SADIK BEY

3.1. CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDEKİ FAALİYETLERİ..... 117
3.1.1. Yeni Rejimle Bütünleşme Arayışı: Sadık'ın Ankara Günleri ve 1923 Seçimleri..... 117
3.1.2 Başkent Tartışmaları: Mahmud Sadık'ın Ankara–İstanbul Karşılaştırması 120
3.1.3. İsveç Matbuat Kongresi'ne Davet Edilişi 126
3.2. DÖNEMİN FİKİRLERİNE YAKLAŞIMI 127
3.2.1. Feminizm..... 127
3.2.2. Sosyal Darwinizm..... 133
3.2.3. Batıcılık/Modernleşme..... 138
3.2.4. Milliyetçilik 142
3.3. ESERLERİ..... 145
3.3.1. Yazdığı Romanlar 145
3.3.2. Tercüme Ettiği Eserler 147
SONUÇ..... 148
KAYNAKÇA..... 153
EKLER..... 176

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	**:**Adı Geçen Eser
a.g.m.	**:**Adı Geçen Makale
a.g.t.	:Adı Geçen Tez
BEO	:Bab-ı Ali Evrak Odası
Bkz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Dr.	:Doktor
Haz.	:Hazırlayan
nr./no.	:Numara
Prof.	:Profesör
vd.	**:**Ve Diğerleri
vol.	**:**Volume
p.	:page

(Arşiv belgelerine ait kısaltmalar kaynakça kısmında verilmiştir.)

GİRİŞ

Haber anlamına gelen basının Avrupa'da ortaya çıkışı 15. yüzyılda, basımevlerinin yaygınlaşmasıyla beraber gerçekleşmiş ve akabinde ciddi dönüşümler meydana getirmiştir. Modern insanı şekillendiren bu dönüşümler, akılcılık ve hümanizm gibi temel ideolojilerin yaygınlaşmasını sağlamış; dilde sadeleşme, ulus bilincinin güçlenmesi, bilgiye erişimde engellerin kaldırılması, kültürleme süreçlerinin hızlanması ve kamuoyu oluşturma gibi birçok dinamiği beraberinde getirmiştir. Avrupa'ya kıyasla oldukça geç matbaa kuran Osmanlı Devleti'nin gazete ile temas kurması ise 19. yüzyıla denk düşmektedir.[1] Devlet sınırları içerisinde yayımlanan ilk gazeteler Fransızca olmakla birlikte, 1820'li yıllarda Mısır'da Vekayi-i Mısriye çıkarılmış, nihayet İstanbul'da ilk Türkçe resmi gazete olan Takvim-i Vekayi basılmıştır. Söz konusu gazeteyi yarı resmi bir nitelikle Ceride-i Resmiye takip etmiştir. Ancak bu yayınların kadroları Babıâli'ye bağlı kişilerden oluştuğu için Batı'daki gazetecilik anlayışından farklı bir çizgi ortaya çıkmıştır. Mevcut düzeni eleştirmekten ziyade ıslahat girişimlerini destekleyen bu gazeteler, yine de dilde sadeleşme, laikleşme ve kamuoyu oluşumu gibi önemli yeniliklere zemin hazırlamıştır. [2]

Bu gelişmeler, Osmanlı'da basının yalnızca bir haber aracı olmaktan çıkıp toplumsal dönüşümün taşıyıcısı haline gelmesinde önemli bir rol oynar. Nitekim 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı başlangıçta padişahın bir lütfu olarak görülürken, zamanla bazı aydınların öncülüğüyle sosyal bir harekete dönüşme potansiyeli taşımıştır. Bu dönüşüm, özellikle aydınların Babıali Caddesi'nde toplanmaları, gazete çıkarmaları ve fikirlerini yaymalarıyla açıklanır. Batılılaşmanın sadece fermanlarla değil, düşünsel ve yapısal bir dönüşümle gerçekleşmesi gerektiğini

[1] Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın**, İletişim Yayınları, 1992, İstanbul, s.15-21.
[2] Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın,** s.24-28.

savunan Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal bu sürecin öncü isimleri olmuştur.[3] Bu sebeple Osmanlı basının da asıl başlangıç noktası olarak bu isimlerden biri olan Şinasi'nin çıkardığı Tercüman-ı Ahval gazetesi kabul edilmektedir.[4] Tercüman-ı Ahval'in ardından yayımlanan Tasvir-i Efkar, kamuoyunun önemini merkeze alan ve onu her şeyin üzerinde tutan ilk gazete olmuştur. Bu gazete, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin sesi olmuş ve hak ve özgürlük temelli siyasi polemiklerle Osmanlı basınında yeni bir dönemi başlatmıştır. Dolayısıyla, basının gerçek anlamda kurumsallaşması ile Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin gelişimi arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır.[5] Bu dönemde Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Genç Osmanlılar, her ne kadar Tanzimat kuşağına mensup olsalar da onları baskıcı bürokratlar olarak niteliyor; İslami esaslara dayalı olarak Batı modelinde liberal hükümetleri örnek göstererek, hürriyet ve meşrutiyet talep ediyorlardı.[6] Bu talepler, basın aracılığıyla kamuoyuna aktarılmış ve bu durum, basının kurumsallaşma ve gelişim sürecinde belirleyici bir işlev üstlenmiştir.[7]

Artık muhalif bir yapıya bürünmeye başlayan basın üzerindeki hukuki düzenlemeler de esas itibarıyla bu dönemde, 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi ile başlatılmıştır. Nizamname, ruhsatsız matbaa ya da gazete çıkarılmasını yasaklamış; devlet politikalarında belirleyici bir rol üstlenmemek ve devletin dış ilişkilerine zarar verebilecek yayınlardan kaçınmak gibi hükümler içermiştir. Uyarılara rağmen nizamnameye aykırı hareket edenlerin gazetelerinin kapatılacağı hükme bağlanmıştır. Bu çerçevede çıkarılan yeni bir "Kararname-i Ali" ile kapatılan ilk gazete ise, Mısır meselesine dair kaleme alınan politik bir makale nedeniyle Muhbir gazetesi olmuştur.[8] Ancak bu eleştirilerden oldukça rahatsız olan Babıali'nin basın üzerindeki denetim

[3] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, s.58.
[4] Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 7.Basım, 2000, s.104.
[5] Nurettin Güz, "Basın ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti", **Selçuk İletişim Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 2000, s.20-21.
[6] Zürcher, **a.g.e.,** s.105.
[7] Güz, **a.g.m.,** s.26.
[8] Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen (1839-1876)", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sayı:1, 2006, s.147-152.

girişimleri bununla sınırlı kalmamış, 1874 yılında her gazetenin iki paralık pul yapıştırma zorunluluğu getirilerek ekonomik baskı yoluna da gidilmiştir.[9]

Siyasal düzlemde ise, imparatorluğun çok-milletli yapısında merkezileşme ile yerel talepler arasındaki gerilim büyümüştür. Balkanlarda milliyetçi hareketlerin yükselişi, dış borçlanmalar ve mali bunalımlar, reformların sürdürülebilirliğini zorlamıştır.[10] Bu bağlamda 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanı, anayasal monarşi yönünde atılmış büyük bir adım sayılmış; Meclis-i Mebusan açılmıştır. Ancak I. Meşrutiyet tecrübesi kısa sürmüş, 1877–78 Osmanlı–Rus Savaşı ile meclis feshedilmiş ve yeni bir dönemin kapısı aralanmıştır.[11]

II. Abdülhamid'in idaresi, merkezi otoriteyi tahkim etmek amacıyla siyasal alanı daraltan, basını sıkı bir sansüre tabi kılan bir rejim doğurmuştur.[12] İstibdat dönemi olarak adlandırılan bu süreç, Türk basını açısından yoğun sansür ve yasaklarla şekillenmiştir. Artan hafiyecilik ve jurnalcilik, toplumda bir korku atmosferi yaratmış; bu durum, basında serbest tartışma ortamının oluşmasını engellemiştir. Bununla birlikte, dönemin basın hayatında özellikle üç gazete dikkat çekmiştir: Tercüman-ı Hakikat, Sabah *ve* İkdam. Mihran Efendi'nin sahibi olduğu Sabah gazetesi istibdat idaresinin sözcülüğünü üstlenirken, Ahmet Cevdet'in çıkardığı İkdam ise Yıldız Sarayı ve çevresiyle yakın ilişkiler içerisinde olmuştur.[13] Burada özellikle belirteceğimiz Ahmet Mithat Efendi ise Tercüman-ı Hakikat aracılığıyla Abdülhamit'i övmekle beraber[14] halka yönelen ve eğitici nitelikler taşıyan 'halk tipi gazeteciliği' başlatmış; dönemin diğer gazetelerini, halkın anlayabileceği dil yerine ağır ve uzak bir üslup kullandıkları için eleştirmiştir. Bu dönemde Ahmet Mithat Efendi'nin; Ahmet İhsan Tokgöz, Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Rasim gibi pek çok gazeteciyi yetiştirdiği görülmektedir.[15] Bu isimlerden biri olan Mahmud Sadık Bey'in de gazetecilik faaliyetleri Tercüman-ı Hakikat'te başlamıştır. İlerleyen bölümlerde de görüleceği

[9] Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın,** s.60-61.
[10] Zürcher, **a.g.e.** s.59-78.
[11] Zürcher, **a.g.e.,** s.112-114.
[12] II. Abdülhamit dönemi sansürü hakkında bkz.: Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", **Marmara İletişim Dergisi,** Cilt:14, Sayı:14, 2009, s.21-49.
[13] Yasemin Doğaner, "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın", **Edebiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt:29, Sayı:1, 2012, s.117.
[14] Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, İstanbul, Gür Yayınları, 2.basım, 1987, s.145.
[15] Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın,** s.64.

üzere Mahmud Sadık, hem Ahmet Mithat Efendi'nin öğrencisi olması hem de dönemin şartları itibarıyla, doğrudan siyasi meseleleri kaleme almak yerine toplumsal gelişmelere odaklanan bir üslup geliştirecektir.

İstibdat dönemini sona erdiren 1908 Devrimi ile basın üzerindeki sansür kalkmış, İstanbul ve taşrada yüzlerce gazete ve dergi yayımlanmaya başlamıştır. Daha sonra çıkarılan 1909 Matbuat Kanunu ile basın, yasal çerçevede özgür kabul edilmiş; ayrıca basım öncesinde denetime tabi tutulmayacağı hüküm altına alınmıştır. Yeni dönemde, siyasal dönüşümün etkisiyle basının genel atmosferi kısa sürede değişime uğramıştı. Yeni kurulan siyasal partiler, cemiyetler ve fikri akımlar kendi yayın organları üzerinden kamuoyunu etkileme yarışına giriştiler. Dönemin baş aktörü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, parti olarak örgütlenir ve onun sözcülüğünü Tanin ile Şura-yı Ümmet gazeteleri üstlenir. Öte yandan, Abdülhamid döneminde sürgün edilmiş bazı aydınlar yurda dönerek İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalefet etmeye başlarlar. Bunların başında, Prens Sabahattin'in taraftarlarından oluşan Ahrar Fırkası'nın *Osmanlı* gazetesi gelir. Ayrıca, Mevlanzade Rıfat'ın *Hukuk-ı Umumiye'*si, Murat Bey'in *Mizan*'ı ve Derviş Vahdeti'nin *Volkan*'ı yeni rejime muhalefet edenler arasında örnek olarak gösterilebilir.[16] Öte yandan 1908-1914 arası dönemde, memleket sınırları içinde devletin selameti açısından çeşitli fikir akımları billurlaşmıştır. Türkçülük düşüncesinin sözcülüğünü *Türk Yurdu*, İslamcılık fikrinin taşıyıcılığını *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilürreşad,* Batıcılık görüşünün ateşli savunuculuğunu ise *İctihad* dergisi üstlenmiştir.[17]

Mahmud Sadık Bey ise II. Abdülhamid döneminde saraya yakın sayılabilecek bir çizgide yer almışken; Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve İkdam gibi eski çevresinden ayrılarak Abdullah Zühtü ile Yeni Gazete'yi kurmuştur. Şura-yı Ümmet dergisine gönderdiği yazılarla İttihat ve Terakki'ye yakınlık gösterirken, İctihad dergisinde yayımlanan makalelerinden de anlaşılacağı üzere Abdullah Cevdet'in fikirleriyle paralellik arz eden bir tutum sergilemeye başlar.

1908 Devrimi sonrasında elde edilen bu görece özgürlük ortamı, basının hem siyasal tartışmaların hem de farklı ideolojik yönelimlerin ana sahnesi olmasına zemin

[16] Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın,** s.89-90.
[17] Peyami Safa, **Türk Inkılabı'na Bakışlar,** İstanbul, Ötüken Neşriyat, 15.Basım, 2022, s.24.

hazırlamış, ancak bu çoğulcu yapı Mondros Mütarekesi ile işgal koşullarının ağır sansürü altında bambaşka bir görünüme bürünmüştür. Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul basını, adeta meşruiyet ve istiklal tartışmalarının aynası haline gelmiştir. İşgal kuvvetlerinin uyguladığı ağır sansür politikaları, basının millî menfaatleri açıkça savunmasını engellemiş; kimi zaman sütunların boş bırakılması, kimi zaman da gazetelerin kapatılma tehdidiyle karşı karşıya kalınması olağan bir durum haline gelmiştir. Bir tarafta işgal güçleriyle uzlaşmayı, hatta mandater bir himayeyi savunan kalemler yer alırken, diğer tarafta siyasi bağımsızlığı tek ölçüt kabul eden ve bu doğrultuda kamuoyu oluşturmaya çalışan gazeteler bulunmaktadır. Özellikle *Tasvir-i Efkâr, İkdam, Vakit, İleri* ve *Yeni Gün* gibi gazeteler Millî Mücadele'yi destekleyerek halkın direniş ruhunu canlı tutmaya çalışmışlardır. Buna karşılık *Alemdar, Peyam-ı Sabah* ve *Türkçe İstanbul* gibi gazeteler ise Milli Mücadele'ye muhalefet etmiş, çoğu zaman işgalci güçlerin politikalarıyla örtüşen bir yayın çizgisi benimsemiştir.[18]

Bu süreci, hem bu sürecin eski tanıklarından biri olması; öte yandan uzun bir süre boyunca, çok sayıda gazete ve derginin hem idari hem de yazın kadrosunda bulunması sebebiyle Mahmud Sadık'ın hayatı üzerinden ele almayı tercih ettik. Matbuatın kendisine "Şeyhülmuharririn" tabirini yakıştırmasından anlaşılacağı üzere Sadık Bey, matbuat tarihinin en köklü gazetelerinde yıllarca yazılar kaleme almış ve birçok gazeteci yetiştirmiştir. Aslında memur olmak üzere Mülkiye'de aldığı eğitimin yanı sıra, II. Abdülhamit döneminden itibaren gazeteciliğe başlayan Sadık Bey; Meşrutiyet'in ilanı ile fikir özgürlüğü ve toplumun gelişmesi yolunda çok çaba harcamış ve nihayet Cumhuriyet'in ilk yıllarında da aktif bir gazeteci olarak çalışmaya devam etmiştir.

Dolayısıyla Mahmud Sadık Bey, yarım asrı aşan gazetecilik faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde basın hayatının dikkate değer simalarından biridir. Daha çok gazetecilik pratiği ve dönemin olaylarına ilişkin değerlendirmeleriyle öne çıkan Sadık, fikir tarihi açısından büyük sistematik bir yaklaşım ortaya koymasa da uzun süreli basın faaliyetleri ve tanıklıkları sebebiyle

[18] Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan, **Mütâreke ve Milli Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer" in 100 Atlısı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.

araştırılmaya değer bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahmud Sadık Bey, yalnızca gazetecilik alanındaki uzun soluklu faaliyetleriyle değil, aynı zamanda edebi nitelikteki çalışmalarıyla da çok yönlü bir karakter sergilemiştir. Bu yönüyle, dönemin basın ve edebiyat ortamında da dikkate değer bir konum işgal etmektedir. Nitekim Mahmud Sadık Bey üzerine yapılan çalışmalarda da daha çok onun edebi yönüne odaklanıldığı görülmektedir.

Seval Şahin'in "Amerikan Irkını Ehlileştiren Türk Şefik Mahmud Sadık'ın Tekâmül Romanı Üzerine" adlı makalesi bu çalışmalar arasında ilk olma özelliği göstermektedir.[19] Öte yandan bu çalışma özellikle Türk Dili ve Edebiyatı alanında dikkatleri Sadık'ın üzerine çekmiş ve 2013 yılında Selçuk Üniversitesi'nde Ahmet Tugay tarafından "Mahmut Sadık'ın Tekâmül Romanında Garpçılık ve Sosyal Darwinizm" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.[20] Bu çalışmaları 2019 yılında Üsküdar Üniversitesi'nde Miray Gökçe Akçay tarafından hazırlanan "Mahmut Sadık Bey ve Romanları" başlıklı bir yüksek lisans tezi takip etmiştir.[21] Yine 2021 yılında Mert Öksüz tarafından yayınlanan "II.Meşrutiyet Basınında Fıkra Türünün Doğuşu: Mahmut Sadık'ın Takvimden Bir Yaprak Yazıları" başlıklı makalesi ise Sadık'ın biyografik bilgilerine ekleme yaparak, siyasi fikirlerine ışık tutmaya başlamıştır.[22] Mahmud Sadık Bey ile ilgili yapılan son çalışma ise Elif Yıldız tarafından hazırlanan "Mahmud Sadık'ın Hikâyelerinde Yapı ve Tema" başlıklı yüksek lisans tezi olmuştur.[23]

Dolayısıyla Mahmud Sadık Bey'in edebi yönü üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte; gazetecilik pratiği, basın hayatındaki konumu ve özellikle gazete sütunlarındaki başyazıları üzerinden dönemin siyasi ve toplumsal gelişmelerine dair katkıları üzerine kapsamlı bir araştırmanın eksikliği göze çarpmaktadır. Nitekim

[19] Seval Şahin, "Amerikan Irkını Ehlileştiren Türk Şefik Mahmud Sadık'ın Tekâmül Romanı Üzerine", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı:25, 2008, s.139-148.
[20] Ahmet Tugay, "Mahmut Sadık'ın Tekâmül Romanında Garpçılık ve Sosyal Darwinizm", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2013.
[21] Miray Gökçe Akçay, "Mahmut Sadık Bey ve Romanları, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2019.
[22] Mert Öksüz, "II. Meşrutiyet Basınında Fıkra Türünün Doğuşu Mahmut Sadık'ın Takvimden Bir Yaprak Yazıları", **International Journal of Filologia (IJOF**), Yıl: 4, Sayı:5, 2021, s.30-54.
[23] Elif Yıldız, "Mahmud Sadık'ın Hikâyelerinde Yapı ve Tema", Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırklareli 2024.

önceki araştırmalarda Mahmud Sadık Bey'in düşünsel yönü çoğunlukla hikâye ve romanları üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, bu çalışmanın; tekrara düşmemesi, kapsamı ve metodolojik tercihleri doğrultusunda söz konusu edebî eserlerden doğrudan yararlanmaya gidilmemiştir. Bunun yerine söz konusu boşluğu gidermek amacıyla Sadık'ın başyazıları ve gazetecilik faaliyetlerini temel inceleme nesnesi olarak ele almıştır. Sonuç olarak, bu çalışma Mahmud Sadık Bey'in biyografisine yeni bilgi be belgelerle katkı sağlamakla beraber, esasen onun gazetecilik faaliyetleri üzerine literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemekte ve böylece Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde aydın kimlikleri arasına bir yenisinin eklenmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın kaynakları incelendiğinde öncelikle, Mahmud Sadık Bey'in biyografisine ilişkin ayrıntılarda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerini kullanmış olması sebebiyle Mert Öksüz'ün çalışmasından yararlanılmıştır. Eksik kalan kısımlar ise doğrudan Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine başvurularak tamamlanmıştır. Ardından, kaleme almış olduğu yazıların bulunduğu gazete ve dergilerin tespiti, çalışmanın kapsam ve sınırlılıklarının belirlenmesi açısından önem arz ettiği için detaylı ve titiz bir gazete taraması yapılmıştır. Öncelikle Mahmud Sadık Bey yazılarında farklı müstear isimler kullanmıştır. Bunlar arasında *Mim-Sad, Mim-Sin, Dayı, Osman Galip, Galip Kadri, Çatlak Zurna, Mırnav, Zaman, Tir-i Zaman* ve *Serazât* yer almaktadır.[24] Nitekim daha önceki çalışmalarda Sadık'ın; Saadet, Tarik, Sabah, Tercüman-ı Hakikat, Yeni Gazete, Şura-yı Ümmet gibi gazetelerde çalıştığı ve kalem oynattığı belirtilmiştir. Öte yandan Mirat-ı Alem, Servet-i Fünun[25], Demet, Karagöz, , Aydede, İçtihad[26], Mecmua-yı Ebüzziya, Demiryol Mecmuası, Kalem gibi

[24] Ali İhsan Kolcu, **Ara Nesil Edebiyat Tarihi,** Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları, 2018, s.908.

[25] Mahmud Sadık Bey'in bu dergide yazmış olduğu tüm yazılar için bkz.: **EK:15.** Bu makale başlıklarının bir kısmı için -kaynakçada belirtilmiş olan- indeks temalı yüksek lisans ve doktora çalışmalarından faydalanılmıştır.

[26] Bu dergide yazmış olduğu yazılar için bkz.: Mahmud Sadık, "Muharabesiz Muzafferiyetler", **İctihad**, 18 Temmuz 1329 (31 Temmuz 1913), nr.72, s.1575-1577,; "Para ile Tashih-i Ahlak", **İctihad**, 25 Temmuz 1329 (7 Ağustos 1923), Nr.73, s.1599-1601.; "Görünür Görünmez Kazalar", **İctihad**,1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), Nr.74, s.1623-1626.; "Hafta Sohbeti", **İctihad,** 8 Ağustos 1329 (21 Ağustos 1913), Nr:75, s.1651-1654.; "Hafta Sohbeti", **İctihad,** 22 Ağustos 1329(4 Eylül 1913), Nr.77, s.1693-1695.; "Hayal ile Hakikat Arasında", **İctihad**, 21 Teşrin-i Sani 1329 (4 Aralık 1913), Nr.81, s.1779-1781.; "Musahabe-i İçtihat", **İctihad**, 12 Kanunuevvel 1329 (25 Aralık 1913), Nr.84, s.1847-1849.; "Pak Bir Hüviyet Sağlam Bir Fıtrat", **İctihad,** 19 Kanunuevvel 1329 (1 Ocak 1914), Nr.85, s. 1871-1874.;

dergilerde yazılarının bulunduğu belirtilmiştir.[27] Biz ise yaptığımız gazete taramaları sonucunda; Anadolu'da Yeni Gün[28], Cumhuriyet[29], Ümmet[30], Musavver Muhit[31], Resimli Kitap[32], Malumat gibi gazete ve dergilerde de Mahmud Sadık'ın yazıları olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla Mahmud Sadık Bey'in yazılarını kaleme aldığı gazete ve dergi sayısının fazlalığı, doğal olarak bütün makalelerin kapsamlı bir biçimde incelenmesini imkansız kılmış; bu nedenle çalışmada belirli yazılar seçilerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmada bilhassa Mahmud Sadık Bey'in gazetecilik faaliyetleri içerisinde özel bir konuma sahip olan ve hem başyazarlığını hem de sahipliğini yürüttüğü Yeni Gazete'de yayımladığı yazılarından istifade edilmiştir. Belirtilen gazetelere nasıl ulaşıldığından söz edecek olursak; Yeni Gazete'nin sayılarına büyük ölçüde Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'nun dijital arşivinden ulaşılmış, eksik sayılar ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın dijital katalogları aracılığıyla temin edilmiştir. Yukarıda zikredilen ve dipnot ile ekler kısmında belirtilen diğer gazete ve dergilerin sayılarına; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Dijital Gazete Arşivi ve Servet-i Fünun dergisinin dijital arşivi aracılığıyla ulaşılmıştır. Bu kütüphane ve dijital arşivlerde bulunmayan ya da erişilemeyen sayılar ise, İstanbul

"Musahabe-i İçtihat", **İctihad**, 26 Kanunuevvel 1329 (8 Ocak 1914), Nr.86, s.1895-1898.; "Gençleştirmek Meselesi", **İctihad**, 2 Kanun-i Sani 1329 (15 Ocak 1914), Nr. 87, s.1919-1922.; "Musahabe-i İçtihat", **İctihad**, 9 Kanun-i Sani 1329 (22 Ocak 1914), Nr.88, s.1943-1946.; "Akıl ve Fikir Muhasımları", **İctihad**, 16 Kanun-i Sani 1329 (29 Ocak 1914), Nr.89, s.1977-1979.; "Bir Hayat-ı Kıymettar Recaizade Mahmud Ekrem", **İştihad**, 23 Kanun-i Sani 1329 (5 Şubat 1914), Nr.90, s.2001-2003. Derginin 58 numaralı sayısı Mahmud Sadık Bey'in fotoğrafı ile yayınlanmıştır. Bkz.: **EK:8.**

[27] Bkz.: Öksüz, **a.g.m.,** s.41-42.; Enis Tahsin Til, **Gazeteler ve Gazeteciler**, Ankara, Cümle Yayınları, 2015, s., İbrahim Alaattin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi,** Yedigün Neşriyat, s.236.;

[28] Mahmud Sadık, "İntihabat Vesilesiyle Bir Hasbihal", 6 Haziran 1923, **Anadolu'da Yeni Gün,** nr.1195, s.1.; Mahmud Sadık, "Ankara-İstanbul", **Anadolu'da Yeni Gün,** 3 Haziran 1923, nr.1192, s.3.; Mahmud Sadık, "Ankara Şehremaneti", 8 Haziran 1923, **Anadolu'da Yeni Gün,** nr.1197, s.1.

[29] Mahmud Sadık Cumhuriyet gazetesinde "Fenni Fanteziler" köşesi altında 26 Eylül 1927 ve 25 Aralık 1927 tarihleri arasında bilimsel ve teknik gelişmelere dair yazılar yazmıştır. Bkz.: 26 Eylül 1927, nr1215, s.3.; 27 Eylül 1927, nr.1216, s.3.; 28 Eylül 1927, nr.1217, s.3.; 29 Eylül 1927, nr.1218, s.3.; 30 Eylül 1927, nr.1219, s.3.; 25 Kanunuevvel (Aralık) 1927, nr.1304, s.3. Bu gazetede en son yazısı ölümünden kısa bir süre öncedir: Mahmud Sadık, "Fen Aleminde Neler Görüyoruz", **Cumhuriyet**, nr.1397, s.4.

[30] Bu dergideki yazılar için bkz.: Mahmud Sadık, "Payitaht", **Ümmet,** 13 Mayıs 1326 (26 Mayıs 1910), nr.1, s.5-6, "Payitaht", **Ümmet,** 21 Mayıs 1326 **(**3 Haziran 1910), nr.2, s.2-3.

[31] Mahmud Sadık, "Şark ve Avusturya", **Musavver Muhit**, 4 Kanunuevvel 1324 (17 Aralık 1908), nr.7, s.98-99.

[32] Bu dergideki yazılar için bkz.: Mahmud Sadık, "Felsefe-i Siyaset, **Resimli Kitab**, nr.2, Teşrinievvel 1324 (Ekim 1908),s.113-115.; "Terbiye-i Milliye- Terbiye-i Beynelmilel", **Resimli Kitab,** Kanunusani 1324 (Ocak 1909), nr.5, s.423-429.; "Din ve İstibdat", **Resimli Kitab,** 14 Nisan 1909, nr.7, s.637-648.; "Hürriyet-i Fikir ve Kalem", **Resimli Kitab,** Haziran 1325 (1909), nr.9, s.848-852.

Üniversitesi veri tabanı üzerinden erişim sağlanan Muteferriqa–Osmanlı Türkçesi Keşif Portalı vasıtasıyla temin edilmiştir.

Çalışmanın yöntemine bakıldığında öncelikle, Mahmud Sadık Bey'in yazıları dönemin siyasal ve toplumsal gelişmeleriyle karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu sebeple, Sadık'ın metinleri çağdaşı gazetecilerin yazılarıyla birlikte okunmuş; aralarındaki benzerlikler, farklılıklar ve dönemin fikir atmosferine yansıyan yönelimler ortaya konulmuştur. Böylelikle, Sadık'ın gazetecilik pratiğinin dönemin basın ve düşünce hayatındaki yeri daha açık bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Mahmud Sadık Bey'in hayatı ele alınmış; çocukluk ve eğitim yıllarından başlayarak öğretmenlik görevleri, çeşitli resmi vazifeleri ve uzun soluklu gazetecilik faaliyetleri ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. İkinci bölümde, Mahmud Sadık Bey'in siyasi faaliyetleri ve görüşleri üzerinde durulmuş; II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinin farklı hükümetleri, siyasi gelişmeleri ve tartışmalı meselelerine yönelik tutumu değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise öncelikle Mahmud Sadık Bey'in Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yeni rejimle bütünleşme çabaları ele alınmıştır. Ardından bir aydın olarak Mahmud Sadık'ın, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte temel fikri akımlara yaklaşımı ve edebi eserleri ele alınarak; feminizm, sosyal Darwinizm, batıcılık ve milliyetçilik gibi fikir akımlarına bakışı incelenmiş, ayrıca kaleme aldığı romanlar ve tercüme ettiği eserler hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamıza geçmeden önce Mahmud Sadık Bey hakkında, kendisinin çağdaşı gazeteci ve aydınların dile getirdiği görüşlerden bahsetmekte fayda görüyoruz. Zira bu görüşler onun kişiliği hakkında daha berrak bir çerçeve çizmektedir. Mahmud Sadık ile 47 senelik dostluğu olduğunu ifade eden Ahmet İhsan; dostunun düzensiz, bohem ve özgürlükçü bir kişiliğe sahip olduğunu belirtir: *"Mahmud Sadık, ilmi, fenni, fazileti, çalışkanlığı ile herkese tam numuneydi fakat hesabını kitabını hiç bilmezdi. Onda bir bohem ruhu vardı; Fransızların Maniaque dedikleri tuhaf huyları çok idi. Onun*

eğilmez bir istiklâl ruhu vardı; şahsiyetini hiçbir şeye feda edemezdi."[33] Hüseyin Cahit ise Mahmud Sadık Bey'i ilk bakışta *"Kabarık ve dik bıyıkları kendisi ile temasın dikenli bir şeye dokunmaya"* benzediğini ifade etmiştir. Fakat sonrasında kendisinin ne denli dürüst, hoş meşrepli ve tatlı bir adam olduğunu dile getirmiştir.[34]

Ahmet Emin Yalman ise Mahmud Sadık Bey'den bahsederken, gazeteciliği kendisinden öğrendiğini ve aynı zamanda babasının dostu olduğunu ifade etmiştir. Yine Türk Edebiyatı'nın kıymetli simalarından Peyami Safa, Mahmud Sadık Bey'in edebi yönüne vurgu yaparak kendisini bir ekol temsilcisi olarak görmüştür. Benzer şekilde, Celal Nuri İleri de "Aksaray Bey"i anlatırken Mahmud Sadık ve Ahmet Rasim'e atıf yaparak onların dönemin tipik İstanbul anlayışını yansıttığını vurgular: "*Ah Efendim nur içinde yatsın, Mahmud Sadık ve Ahmet Rasim bunları ne iyi bilirlerdi, kendileri de bir dereceye kadar onlardandı."* [35]

Kendisinin Ahmet Mithat Efendi'ye fazlaca benzetildiği de göze çarpmaktadır. Nitekim Burhan Cahit Morkaya, ustasının geniş kültürünü ve yabancı dil bilgisini takdir ederek onu Ahmet Mithat Efendi ile kıyaslamıştır: "*Mahmud Sadık bizde ansiklopedik malûmat sahibi ilk gazetecidir. Ahmed Mithat Efendi gibi doksan dokuz cilt eser yazmamıştır amma gazetecilik mesleğinin cuisine dediğimiz sanat tarafında ömrünü tüketmiş, üç dört lisan bilir bir muharrirdi."* Araştırmacı yazar Adnan Giz de benzer bir biçimde, Mahmud Sadık'ın her konuda kolayca yazabilme yeteneğine dikkat çekmiş ve ironik bir dille, bu nadir özelliğinin çıkarcı gazete patronları tarafından sömürüldüğünü vurgulamıştır.*"*[36]

Refi Cevat ise 1963 yılında; Mahmud Sadık'ın II. Meşrutiyet döneminde yazmaya başladığı "Takvimden Bir Yaprak" köşesinden esinlenerek, aynı başlıkla köşe yazıları yazmaya başlamıştır. Bu köşelerden birinde Mahmud Sadık'ın da aralarında

[33] Ahmet İhsan Tokgöz, "Mahmud Sadık ve Servet-i Fünun", **Resimli Uyanış-Servet-i Fünun**, 7 Ağustos 1930, nr.1773, s.148.
[34] Hüseyin Cahit Yalçın, **Edebiyat Anıları,** Haz. Rauf Mutluay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları**,** 1975, s.100.
[35] Öksüz, **a.g.m,** s.42.
[36] Öksüz, **a.g.m,** s.42-43.

bulunduğu bazı isimleri sıralamış ve bugün bu kişilerin bir biyografisinin dahi bulunmadığını ifade etmiştir.[37]

Dönemin kalemleri arasında gördüğü itibar, mesleki yetkinliği ve geniş kültürü ile Mahmud Sadık Bey, daha hayattayken "Şeyhülmuharririn" unvanıyla anılmaya başlamıştır. Bu unvanı almasında Osmanlı Matbuat Cemiyeti başkanlığı yapması ve giderek yaşlı yazarlar arasında yer edinmiş olmasının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Sadık Bey, bu unvanı kullanan tek kişi olmayacaktır. Bu unvan zamanla gazetecilikteki tecrübeleri, yaşları ve mesleğe katkıları nedeniyle; Süleyman Tevfik[38], Ahmet Emin Yalman, Burhan Felek, Şükrü Baban ve Ahmet Kabaklı gibi isimlere de atfedilmiştir.[39] Böylece "Şeyhülmuharririn" yalnızca Mahmud Sadık Bey'in şahsında değil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan basın tarihinin en etkili ve kıdemli kalemlerini onurlandırmak için kullanılan bir sıfat olacaktır.

[37] "Takvimden Bir Yaprak", **Milliyet,** 24 Haziran 1963.
[38] "S. Tevfik'i Kaybettik", **Cumhuriyet**, 1 Aralık 1939, nr.5587, s.5.
[39] Enes Arıcı, "Hüseyin Şükrü Baban'ın Hayatı, Fikirleri ve Siyasi Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2025, s.192.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHMUD SADIK'IN HAYATI

1.1. ÇOCUKLUĞU VE EĞİTİM HAYATI

1.1.1. Doğumu ve Ailesi

Mahmud Sadık Bey 1864 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir.[40] İstanbul'da doğan Sadık Bey'in, Çerkes kökenli olduğuna dair bazı iddialar da literatürde yer almaktadır.[41] 1888 yılında Cevvale Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten iki kız çocuğu olmuştur.[42] Kızları Nesteren Sadık Aygen[43] ve Semiha Sadık Rebah, dönemin önde

[40] Mahmud Sadık, görev yaptığı kurumlara herhangi bir özgeçmiş ya da sicil dosyası ibraz etmemesi sebebiyle, doğum tarihi ve doğum yeri ile ilgili bilgilere resmi kaynaklardan ulaşmamız mümkün olmamıştır. Sadık'ın geçmişine dair en eski tarihli kaynak Nevsal-i Milli isimli edebi yıllıktır. (**Nevsal-i Milli,** 1330, Y.1) Burada kendisinin doğum tarihine veya nerede doğduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Kendisinin vefatının ardından yakın arkadaşı Ahmet İhsan Tokgöz, 7 Ağustos 1930 tarihli Resimli Uyanış-Servet-i Fünun dergisinin 1773.sayısını Mahmud Sadık'a atfetmiş ve geçmişine dair önemli bilgiler vermişse de doğumuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Literatürdeki araştırma eserlerde ise kendisinin 1864 yılında İstanbul'da doğduğuna dair genel bir fikir birliği sağlanmış ve tekrar olagelmiştir.
Ali Çankaya, Ali İhsan Kolcu, İhsan Işık, Behçet Necatigil gibi yazarlar 1864 yılında İstanbul'da doğduğunu aktarmışlardır: M.Ali Çankaya**, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı),** Ankara, Mars Matbaası, 1968, c. III, s.206.; Kolcu, **a.g.e.,** s.908.; İhsan Işık**, Yazarlar Sözlüğü**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s.294.; Behçet Necatigil, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, 15.Basım, İstanbul, Varlık Yayınları, 1993, s.212. Mahmud Sadık Bey ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda da aynı durum söz konusudur: Mert Öksüz, "II. Meşrutiyet Basınında Fıkra Türünün Doğuşu: Mahmud Sadık'ın Takvimden Bir Yaprak Yazıları", **International Journal of Filologia (IJOF)**, Yıl: 4, Sayı:5, 2021, s.38.
Adnan Giz ise, **Bir Zamanlar Kadıköy** adlı eserinde "Çok okumuş ve kültürlü bir yazar olan Mahmud Sadık (1860-1930) yazılarında ciddi ve sırası düştükçe bilimsel bir yol tutturmuştu" cümlesiyle 1860 yılını işaret etmiştir: Adnan Giz, **Bir Zamanlar Kadıköy**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s.220. Yine Enis Tahsin Til de 1860 yılını işaret etmiştir. Til, **a.g.e.**, s.107.

[41] "Abdullah Zühdü ile Mahmud Sadık Adında iki Çerkesin idaresindeki Yeni Gazete ise çok daha ihtiyatlı bir yol takip ederek okurlarının milliyetçi hislerine imalı bir şekilde hitap etmeye çalışıyordu." Edhem Eldem, "Tarihte Gerçek Konusunda Küçük Bir Araştırma İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi", **Toplumsal Tarih**, Sayı:261, Eylül 2025, s.34. "Kafkasyalı sürgünler, bütünüyle yabancısı oldukları ve dil(ler)ini bile anlamadıkları Osmanlı ülkesine, daha ilk kuşaklarda Ahmet Midhat Efendi (Hağur), Ömer Seyfettin (Hatko), Mizancı Murad Bey, Mahmud Sadık, Ahmet Saib (Kaplan) vb. gibi ünlü yazar, gazeteci, tarihçi, eğitimci ve aydınlar armağan etmişlerdi." Sefer E. Berzeg, "Osmanlı Ülkesinde Kafkaslı (Çerkes) Kişiler ve Gruplar Tarafından Çıkarılan Süreli Yayınlar", **Kebikeç**, Sayı:51, 2021, s.227.; Yıldız, **a.g.t**., s.10.

[42] Ahmet İhsan Tokgöz, "Mahmud Sadık ve Servet-i Fünun", **Servet-i Fünun Uyanış,** C.68-4, nr.1772-87, 7 Ağustos 1930, s.148.

[43] Nesteren Sadık Aygen Mülazım-ı evvel Ahmet Selim Bey ile evlilik yapmıştır. Ahmet Selim Bey 1926 yılında intihar etmiş ve bu durum Mahmud Sadık'ı derinden sarsmıştır: *"Ahmet Selim Bey geçen cumartesi Dolapdere'deki apartmanlarında kalbine tabanca sıkmak suretiyle intihar etmiştir. Bu felaketten daha iki gün evvel matbaamızda olan dinç ve neşeli bir ruhla latifeler nakleden Mahmud*

gelen okullarından biri olan Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nden[44] mezun olmuşlardır. Eğitimlerinin ardından her iki kız kardeş de çeşitli Türk okullarında İngilizce ve matematik öğretmenliği yapmışlardır.[45]

Mahmud Sadık Bey'in ailesi ve kökenine dair bilgileri tespit etmek amacıyla resmi arşiv belgeleri taranmış ve özellikle kendisinin farklı dönemlerde devlet memuriyetlerinde bulunmuş olması nedeniyle Sicil-i Ahval Defterleri de titizlikle incelenmiştir. Fakat Mahmud Sadık Bey'in özgeçmişine dair kesin bir kayda ulaşılamamıştır.[46]

1.1.2. Orta Öğrenim ve Yüksek Öğrenim

Mahmud Sadık Bey orta öğrenimini Beşiktaş Rüştiyesi'nde tamamlamıştır.[47] Eğitim hayatındaki başarısı sayesinde, rüştiyenin ardından dönemin en saygın yükseköğretim kurumlarından biri olan Mekteb-i Mülkiye'nin[48] idadi kısmına kabul

---

Sadık Beyefendinin iki gün sonra böyle bir aile faciası ile sarsılması bilhassa Servet-i Fünun aile-i tahririni dağdar eylemiştir. Sabır diliyoruz." **Servet-i Fünun**, 25 Şubat 1926, s.230. *"Şeyhül muharririn Mahmud Sadık Bey'in damadı üçüncü kolordu levazım zabit izlerinden mülazım-ı evvel Ahmet Fehim Bey dün sabah saat dokuzda ikamet ettiği Dolapdere'de bir Musevi apartmanında tabanca ile feci bir surette intihar etmiştir."* "Feci Bir İntihar", Cumhuriyet, 21 Şubat 1926, nr.644, s.4. Nesteren Hanım aynı zamanda Yaşar Kemal Gökçeli'nin ikinci eşi olan Semiha Baban Gökçeli'nin anneannesidir.

[45] Fatma Acun, "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:11, Sayı:22, Güz 2015, s.434.

[46] Bu hususta yapılan arşiv taramalarında, olası Osmanlıca yazım farklılıkları göz önünde bulundurularak "Mehmet Sadık", "Mehmed Sadık", Muhammed Sadık" gibi farklı şekillerde taranmıştır. Öte yandan doğum tarihi konusunda 1860 ve 1864 yıllarına dair farklı bilgiler yer aldığından, her iki yıl dikkate alınarak da tarama yapılmıştır. Fakat tüm alternatif taramalara rağmen, Sadık Bey'in özgeçmişiyle örtüşen herhangi bir tercüme-i hal kaydına ulaşılamamıştır.

[47] Kendisinin sicil dosyasına ulaşamadığımız için bu bilgiyi arşiv belgesiyle temellendirememekle birlikte süreli yayınlardan Tercüman-ı Hakikat gazetesi referansımız olacaktır. Yazarın ilk yazılarının da yayımlandığı gazete olan Tercüman-ı Hakikat gazetesinin Rüştiye Mektebi öğrencileri için yayımlanan sayıları için bkz.: **Tercüman-ı Hakikat***,* Nr.3, 12 Teşrin-i Evvel 1879, s.1; Öksüz, **a.g.m.,** s.38. Yazdığı bir teşekkür mektubunun altında *Beşiktaş Mekatib-i Rüştiyesi Dördüncü sene şakirdanından Mahmud Sadık"* imzası atılmıştır. Rüştiyenin ardından Mekteb-i Sultani 'de öğrenim gördüğü iddiası için bkz. Üsküdar Üniversitesi, "Bilim İnsanı Mahmud Sadık", (Erişim 1 Mayıs 2024).

[48] Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-mulkiyye (17.08.2025). Tanzimat dönemi öncesinde, genel idare kadrolarını yetiştirmek üzere XV. yüzyıl sonlarında açılan Enderun Mektebi uzun yıllar devlet yapısının temel eğitim kurumlarından biri olmuştur. Ancak zamanla bu kurumun çağın gereklerine yanıt verememesi ve nitelikli memur eksikliğinin artması üzerine, II. Mahmud döneminde Mekteb-i Maarif-i Adliye açılmıştır. Devletin zayıflamasının ardında yatan temel sebeplerden biri olarak görülen nitelikli devlet adamı eksikliği, ilerleyen yıllarda da yeni kurumların açılmasını zorunlu kılmıştır. 25 Ramazan 1274 (9 Mayıs 1858) tarihli bir iradeyle Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye adıyla resmen açılmıştır. 1867

edilmiştir. Mekteb-i Mülkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasinin, siyasetin, basının ve akademinin en etkili isimlerini yetiştiren bir eğitim kurumudur. Sadık Bey'in burada almış olduğu eğitim onun entelektüel gelişiminde ve kariyer yolculuğunda son derece belirleyici bir rol oynamıştır. 668 öğrenci numaralı Sadık Bey, Mülkiye'nin İdadi kısmını "Pekiyi" derecesiyle bitirmiştir.[49]

Mekteb-i Mülkiye'nin İdadi kısmını başarıyla tamamlayan Sadık Bey, 1883 yılında, ziraat öğrenimini yapmak üzere hükümet tarafından Almanya'ya gönderilen altı öğrenciden biri olmuştur. Bu eğitim, II. Abdülhamit döneminde tarım alanında başlatılan modernleşme politikaları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Amacı ise yeni kurulan Ziraat Mektebi'nin idaresi ve öğretim kadrosunun oluşturulması için yurtdışında eğitim almış uzman yetiştirmektir.[50] Sadık Bey bu doğrultuda Berlin'e gitmiş ve burada ziraat öğrenimine başlamıştır. Ancak sağlık sorunları nedeniyle burada yalnızca bir yıl kalabilmiştir. Geçirdiği bir yılın ardından rahatsızlanması üzerine İstanbul'a geri dönmek zorunda kalan Sadık Bey, Mülkiye Mektebi'ndeki eğitimine devam etmiştir. 26 Temmuz 1301 (7 Ağustos 1885) yılında Mülkiye Mektebi'nin Yüksek Kısmı'nı bitirmiştir. [51]

Sadık Bey'in Mülkiye Mektebi'nde geçirdiği yıllara dair resmi bilgiler dışında, bizzat kaleme almış olduğu bir yazı, bu döneme ait yaşantısına ışık tutan nadir kişisel tanıklıklardan biridir. Bu yazıda, o yıllarda Beşiktaş'ta oturduğunu ve Mekteb-i Mülkiye'nin üçüncü sınıfında olduğunu belirten Sadık, okul arkadaşlarıyla Şirket-i Hayriye vapuruna yetişmek için yarıştıklarını anlatır. Ancak bu yarış sırasında vapurla rıhtım arasındaki mesafeyi doğru kestiremeyerek denize düştüğünü belirtmektedir. Sadık Bey, bu olayın kendisi için yalnızca bir kaza olmadığını ve vicdani bir yüzleşme anı olduğunu ifade etmiştir. Ölümle yüzleştiği o kısa sürede, vicdanının üzerinde

---

yılında öğretim süresi iki yıldan dört yıla çıkarılan okul, II. Abdülhamit döneminde 18 Muharrem 1294 (2 Şubat 1877) tarihli bir başka iradeyle Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane ismini almıştır. Bu dönemde okulun yapısı idadi ve yüksek okul olmak üzere iki kısma ayrılarak öğrenim süresi beş yıl olarak belirlenmiştir. Mekteb-i Mülkiye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı),** Ankara**,** Mars Matbaası, 1968, c. II. s. 25-106.

[49] Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı),** Ankara**,** Mars Matbaası, 1968, c. III, .s.206-207.

[50] Mustafa "Gençoğlu, Sultan II. Abdülhamit 'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:4, Sayı:2, Temmuz 2014, s. 45-46.

[51] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, c.III, s.206. Enis Tahsin Til, Sadık Bey'in Almanya'da üç yıl geçirdiğini ifade eder. Til, **a.g.e**., s.108.

taşıdığı yükler, gözünün önüne bazı korkunç görüntüler getirmiştir. Bu anekdot Sadık Bey'in o yıllarda nerede ikamet ettiği bilgisini sağlamasının yanı sıra, kendisinin genç yaşta içsel sorgulamalarla tanıştığını da göstermektedir. [52]

Öğrenim hayatını böylelikle sona erdiren Sadık Bey, 1885 yılının Ekim ayında Babıâli Tercüme Odası Hulefalığı'na atanarak memuriyete adım atmıştır. Fakat Sadık Bey, memuriyet hayatını bırakarak, Temmuz 1301 (1885) tarihinde 300 kuruş maaşla Saadet gazetesinde çalışmaya başlamıştır.[53]

1.2. ÇALIŞMA HAYATI

Sadık Bey, çalışma hayatı boyunca farklı meslekleri icra etmiş; bazı dönemler öğretmenlik yaparak geçimini sağlamış, Mülkiye Mektebi'nde henüz öğrenci iken başlamış olduğu gazetecilik hayatını ömrünün sonuna kadar sürdürmüş ve zaman zaman çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. Söz konusu görevleri kimi zaman eş zamanlı olarak yürütmüş olması ve süreçlere dair gerekli belgelerin olmayışı, mesleki adımlarını kronolojik sıraya oturtmayı bir hayli zorlaştırmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sadık Bey dört kez çeşitli memurluklar üstlenmiştir. Bu memuriyetler arasında; Babıâli Tercüme Odası Hulefalığı[54], Kudüs Tahrirat Müdürlüğü[55], Emlak-ı Emiriye Müfettişliği ve Sansür Müfettişliği gibi önemli görevlendirmeler

[52] Mahmud Sadık, "Doğru Cehenneme", **Yeni Gazete,** 16 Ağustos 1919, nr.255-1819, s.1.
[53] H. İbrahim Uçak, "Demiryolları Mecmuası ve Demiryolcu Dergileri", **Kebikeç,** Sayı:11, 2001, s.266.
[54] Babıâli Tercüme Odası**,** 1821 yılında Rum tercümanlara duyulan güvensizlik üzerine Osmanlı merkezi bürokrasisi içinde kurulmuştur. Başlangıçta dış yazışmaların tercümesi amacıyla kurulan bu kurum, zamanla bir dil okulu ve diplomatik kadro yetiştirme merkezi niteliği kazanmıştır. Fransızca başta olmak üzere çeşitli Avrupa dillerinde eğitim verilen odada, öğrencilere hem dil bilgisi hem de diplomasi pratiği kazandırılmıştır. II. Mahmud döneminden itibaren Hariciye Nezareti'ne bağlanan Tercüme Odası, Osmanlı modernleşmesinde etkili olmuş; Mehmed Emin Ali Paşa, Keçecizâde Fuad Paşa, Saffet Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi pek çok önemli devlet adamı ve aydın bu kurumdan yetişmiştir. Kurum, hem Osmanlı dış politikasında etkili olacak bürokratların dil becerilerini geliştirmiş hem de Avrupa'yla artan diplomatik temasları karşılayacak bir kadro oluşturmuştur. Detaylı bilgi için bkz.: Ali Akyıldız, "Tercüme Odası", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/tercume-odasi (19.07.2025).
[55] Tahrirat Müdürü, mutasarrıflık düzeyinde yazı işlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesinden sorumlu olan memurdur. Resmi yazışmaların hazırlanması, kayda geçirilmesi ve arşivlenmesi gibi görevleri yürütür. Görev alanı geniş olmakla birlikte; Evrak Müdürü, Muhasebe Başkâtibi, İdare Meclisi Başkâtibi gibi çeşitli yardımcı personeller destek verir. 1871 tarihli İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesi ile yetkileri daha da artırılan Tahrirat Müdürü, hükümetten gelen emir ve talimatların yerelde uygulanmasını sağlamak, yazışmaları yürütmek ve İdare Meclisi'nde daimi üye sıfatıyla yer almakla da yükümlüdür. Detaylı bilgi için bkz.: Mohanad Alamleh, "Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914"**,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2019, s.52.

bulunmaktadır. Fakat Sadık Bey'in, "memurlukla pek ülfeti[56]" bulunmadığından, bu memurlukları kısa süre yapmış ve genel anlamda daha özgür olacağı gazetecilik mesleğini yaşamının merkezine yerleştirmiştir. Onun bu seçimi bürokratik düzenin bağlayıcılığını reddettiğini ve daha özgür bir çalışma ortamı tercih ettiğini göstermektedir. Saadet, Tarik, Sabah, Tercüman-ı Hakikat, Servet-i Fünun, Yeni Gazete, Karagöz gibi yayınlarda çalışmasının yanı sıra; Mirat-ı Alem, Mehtap, Demet, Musavver Muhit, Resimli Kitap, Şura-yı Ümmet, Malumat, İçtihad, Aydede, Yeni Gün, Cumhuriyet gibi dergi ve gazete sütunlarında makaleleri yer almıştır.

Bu bölümde genel hatlarıyla aktarılan Sadık Bey'in çok yönlü meslek hayatı, sonraki bölümlerde öğretmenlik tecrübesinden başlayarak; memuriyet görevleri ile devam ettirilecektir. Gazetecilik faaliyetleri ise ayrıntılı olarak ikinci bölümde ele alınacaktır.

1.2.1. Öğretmenlik Görevleri

Mahmud Sadık Bey'in meslek hayatında öğretmenlik, zaman zaman başvurduğu ancak gazetecilik kadar ön planda olmayan bir uğraş olmuştur. Buna rağmen bazı okullarda çeşitli dersler verdiği ve bu yönüyle eğitim alanına da katkı sunduğu görülmektedir. Edinilen bilgilere göre, Eytam-ı Muhacirin Mektebi'nde ders nazırlığı yapmasının yanı sıra Türkçe ve hendese dersleri vermiştir. Beşiktaş Rüştiyesi ve Feyziye Mektebi'nde Fransızca ve ilm-i eşya, Gümrük Mektebi'nde iktisat ve coğrafya dersleri okutmuştur. Ayrıca 1909 yılında Mülkiye Mektebi'nde usul-i mâliye derslerine girmiştir. Buraya devamsızlığı sebebiyle yerine Mihran Efendi tayin edilmiştir.[57] Son yıllarında ise Mühendis Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği yapmıştır.[58]

Öğretmenlik hayatına dair detaylı bilgiler içeren belgeler arasında 5 Rebiülevvel 1307 (30 Ekim 1889) tarihli bir yazı, onun Feyziye Mektebi'nde görev yaptığını göstermektedir.[59] Tokgöz kendisinin 1892 yılında bu görevine devam ettiğini

[56] Uçak, **a.g.m**, s.266.
[57] Öksüz, **a.g.m,** s.39., **BOA,** MF.MKT nr.1094-61, lef.1, lef.4.
[58] Uçak, **a.g.m.,** s.268.
[59] Öksüz, **a.g.m.,** s.39. **BOA**, DH. MKT., nr.1670-109.

belirtmiştir.[60] 12 Mart 1897 tarihli başka bir belgede ise Feyziye Rüştiyesi'nde Fransızca öğretmeni olarak tekrardan göreve başladığı göze çarpmaktadır.[61] Bu tarih kendisinin Kudüs Tahrirat Müdürlüğü'ne atanmasından bir sene öncesine işaret etmektedir.

1.2.2. Kudüs Tahrirat Müdürlüğü

Kudüs'e "kat'i bir mecburiyet"[62] sonucu gittiğini ifade eden Sadık Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasının sıradan bir memur görevlendirmesinden ziyade; dönemin tanıklarının anılarında ve bazı hususi çalışmalarda da yer aldığı üzere, bir jurnal sonucu gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[63] Bu jurnalin muhteviyatı hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak oldukça zordur. Fakat bir hanedan üyesiyle[64] sık sık görüşmesi üzerine Abdülhamid'in dikkatini çeken Sadık Bey'e, saraydaki dostları uzaklaşmasını tavsiye etmişlerdir.[65] Bunun üzerine Manastır Maarif Müdürlüğü'ne tayinini istemiş fakat bu talebi kabul görmemiştir.[66] Talebinin kabul edilmemesi üzerine Feyziye Rüştiyesi'nde Fransızca öğretmenliğine devam etmiş, yaklaşık bir sene sonra Kudüs'e gönderilmiştir.[67] Mahmud Sadık Bey'in bu görevlendirmesinde, Mekteb-i Mülkiye'den arkadaşı olan Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik (Biren)'in daveti etkili olmuştur. Resmi yazışmalarda, kendisinin güvenilir ve ehil bir kişi olarak Kudüs Tahrirat Müdürlüğü görevi için önerildiği ifade edilmektedir.[68]

---

[60] Ahmet İhsan Tokgöz, **Babıali Yokuşu'ndan Portreler,** Çolpan Kitap, Ankara 2020, s.114-115.
[61] **BOA,** MF. İBT., nr.59-37. **EK:2**.
[62] Mahmud Sadık, "Servet-i Fünun", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1649, 22 Mart 1928, s.293-295.
[63] Çankaya, **a.g.e.,** s.206. Enis Tahsin Til ise anılarında, Sadık Bey'in İstanbul'daki istibdat havasından uzaklaşmak için kendi iradesiyle ayrıldığından bahsetmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Til, **a.g.e.,** s.108. Yine Tokgöz anılarında, kendisinin tıpkı İsmail Safa, Tevfik Fikret ve Ubeydullah Efendi gibi baskı altında kaldığını ifade etmiştir. Bkz.: Ahmet İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım (1888-1923) Birinci Cilt: Meşrutiyetin İlanına Kadar 1889-1908**, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası Limitet Şirketi, 1930, s.108.
[64] Tokgöz, **Bab-ı Ali Yokuşu'ndan Portreler,** s.114. Bu hanedan üyesinin son halife Abdülmecid Efendi olma ihtimali yüksektir. Lale Uçan'ın çalışmasında kendisinin Abdülmecid Efendi'ye dersler verdiği belirtilmiştir. Bkz.: Lale Uçan, "Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı -Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul 2019, s.35. Öte yandan kendisine ait *"Hocam Sadık Bey'e"* notuyla imzalı bir fotoğrafı da bulunmaktadır. Bkz.: **EK:1.**
[65] Ahmet İhsan Tokgöz, **Babıali Yokuşu'ndan Portreler**, s.114.
[66] Öksüz, **a.g.m.,** s.39.; **BOA**, BEO, nr.845-63356.
[67] **BOA**, MF.İBT., nr.59-37.
[68] Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, c.III, s.207.

24 Haziran 1314 (6 Temmuz 1898) tarihinde Yafa Kaymakamlığı'na Kudüs Tahrirat Müdürü Zühdü Efendi'nin, Kudüs Tahrirat Müdürlüğü'ne ise Mekteb-i Mülkiye mezunu Mahmud Sadık Bey'in tayin olunduğu bildirilmiştir.[69] Fakat Sadık Bey görevine başlamakta ağır davrandığından, 2 Cemaziyelevvel 1316 (18 Eylül 1898) tarihli belgede kendisine derhal görevine başlaması gerektiği bildirilmiştir.[70] Ardından Nemse Vapuru ile İstanbul'dan ayrılan Sadık, 1898 yılının sonunda Kudüs'e ulaşmıştır.[71]

Ertesi sene "hoş hizmetlerinden dolayı ödüllendirilmek" istenmiştir. Bu sebeple Dahiliye Nezareti kendisinin özgeçmişini talep etmiştir.[72] Özgeçmişinin ulaştırılmamış olması muhtemeldir ki 1321 (1903) yılına ait olan salnamede Sadık'a ait herhangi bir madalya kayıt altına alınmamıştır.[73] Öte yandan kendisinin hoş hizmetlerinden memnun olan yalnızca Osmanlı Hükümeti değildir. Habeş Hükümeti tarafından Kudüs Mutasarrıfına, Tahrirat Müdürü Mahmud Sadık Bey'e, Maarif Müdürü İsmail Bey'e ve Umur-ı Ecnebiye Müdürü Beşare Efendi'ye ikinci rütbeden yıldız nişanları layık görülmüştür. Kudüs Mutasarrıflığı bu durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirerek nişanların kabul edilip şahıslar tarafından takılması hususunda onay almak istemiştir. Dahiliye Nezareti ise bu konuda olumlu geri dönüş sağlamıştır.[74] Til 'in anılarında zikrettiği Sadık'a verilen "Mühr-i Süleyman Nişanı" belgede bahsi geçen nişan olmalıdır. Kendisine bu nişanın verilmesinde, Kudüs'te bulunduğu süre zarfında ev işlerine yardım eden Habeşli bir kadının Habeş Konsolosluğu'na giderek Sadık hakkında olumlu telkinlerde bulunması etkili olmuştur.[75] Öte yandan Ali İhsan Aydın, Mahmud Sadık Bey'in Kudüs'teki görevi süresince herhangi bir nişanla taltif edilmediğini belirtmektedir. Bu durum, yalnızca görev süresinin kısa oluşuyla değil, aynı zamanda dönemin mutasarrıfının Sadık Bey hakkında olumsuz bir kanaat bildirmesiyle de ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla Sadık

[69] Öksüz, **a.g.m.,** s.40.; **BOA**, DH.MKT. nr.153 – 86446.
[70] Öksüz, **a.g.m.,** s.40.; **BOA**, İ..HUS., nr. 68-64.
[71] **Servet,** 28 Teşrin-i Sani 1314, (10 Aralık 1898), s.3.
[72] **BOA**, DH.MKT., nr.2207-37. Bkz.: **EK:3.**
[73] Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H.1321/ M.1903
[74] **BOA**, DH.MKT., nr.851-60. Bkz.: **EK:4**. Sadık Bey bu tarihten önce İstanbul'a dönüş sağlamıştır.
[75] Til, **a.g.e.,** s.114.

Bey'in bu dönemdeki idari performansının merkezi otorite nezdinde yeterli görülmediği anlaşılmaktadır.[76]

Sadık bu görevi sürdürürken Yafa Kaymakamı vefat edince Yafa Kaymakam Vekilliği'ne tayin edilmiştir. Bizzat Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik (Biren) tarafından gönderilen şifrede, Sadık'ın on dört seneden fazla bir tecrübeye ve şifrede zikredilen tüm yetkinliklere sahip olduğu belirtilmiş; bu nitelikleri dolayısıyla söz konusu vazifeye oldukça uygun olduğu belirtilmiştir.

"Kudüs Tahrirat Müdürü olup Mekteb-i Mülkiye mezunundan on dört seneye mukaddem neşet etmiş olan Mahmud Bey evzaf-ı mezkurenin cümlesine haiz ve mucip ve şayân ve memurin bulunduğu cihetle"[77]

Hâlihazırda yürüttüğü Kudüs Tahrirat Müdürlüğü'ne ek olarak bir memuriyet daha üstlenmesi sebebiyle maaşının iyileştirilmesini talep eden Sadık'ın bu ricasına[78] cevaben; her ne kadar fazla ödeme yapılmaması hususunda karar kılınmışsa da Kudüs ve Yafa gibi yüksek idari öneme sahip bölgelerde görev yapması nedeniyle kendisine, normal maaşın üçte biri kadar ek ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.

"Kendisine cismi maaştan fazla bir şey verilmesine mahal olmadığı birer ay tarafından dermiyan kılınmış ise de kaza ve mezkurun haiz olduğu ehemmiyete nazaran sülüs maaş ifası münasip görülmüş…" [79]

Bu görevini devam ettirirken bölgede çıkan kolera salgını karşısında aldığı ciddi önlemler ile dikkat çekmiştir. Sadık Bey salgının gün geçtikçe daha fazla insan arasında yayılması sebebiyle salgının çıkış noktaları olan bazı barakaları yaktırmıştır. Salgın vakalarının sayısı bir hafta sonra günde yüz vakadan üç vakaya düşmesine rağmen Sadık Bey'e soruşturma açılmıştır. Bu soruşturmanın sebebi ise yakılan barakaların Evkaf İdaresi'ne ait olmasıdır. Mahkemede doktor raporları ışığında

[76] Ali İhsan Aydın, "Osmanlı Kudüs'ünde İdari Dönüşüm: Yönetim ve Mülkiyet (1872-1917)", Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, **Yayımlanmamış Doktora Tezi** İstanbul 2022, s. 114. **BOA**, **DH.ŞFR.**, 216,73.; BOA, **BEO**, 2459/184390.
[77] **BOA**, Y.. MTV, nr.195 – 98, lef.1. Bkz.: **EK:5**
[78] **BOA**, ŞD., nr.2725 – 32, lef.1. Bkz.: **EK:6**
[79] **BOA**, BEO, nr.2027 – 151963, lef.3. Bkz.: **EK:6.**

savunma yapan Sadık, bu kararın arkasında halk sağlığının olduğunu iddia etmiş ve böylelikle dava düşmüştür.[80]

1903 yılına ait Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de belirtildiği üzere Sadık, Kudüs Tahrirat Müdürlüğü görevine 1901 yılı itibariyle geri dönmüş yahut iki memuriyeti bir arada yürütmüş olmalıdır. 24 Şaban 1319 (6 Aralık 1901)- 25 Muharrem 1320 (4 Mayıs 1902) tarihleri arasında Mütemayyiz rütbesiyle Kudüs Tahrirat Müdürlüğü'nde görev aldığı belirtilmiştir. Bir süre sonra hastalanan ve annesinin vefatıyla üzüntüsü artan Sadık, Kudüs'ten ayrılmak için Dahiliye Nezareti'ne izin talebinde bulunmuştur. Dahiliye Nezareti'nden 19 Şaban 1321 (10 Kasım 1903) tarihinde gelen olumlu cevap üzerine bir ay süreyle izinli sayılan Sadık, bir daha geri dönmemek üzere Kudüs'ten ayrılmıştır.[81]

1.2.3. Matbuat Cemiyeti Müdürlüğü

Osmanlı Matbuat Cemiyeti, Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye adıyla, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben 17 Temmuz 1324 (30 Temmuz 1908) tarihinde kurulmuştur. Bu birliğin amacı gazetecilerin mesleki bir birlik etrafında örgütlenmesi, mesleğin başta gelen kurallarının gazeteciler tarafından benimsenmesi ve basın özgürlüğünün sağlanması yolunda çalışmalar yapmaktır. Öte yandan cemiyetin kurucuları Avrupa'daki örnekleri inceleyerek benzer bir idare yapısı oluşturmaya çalışmışlardır. Sirkeci Gazinosu'na davet edilen gazeteciler arasında bulunan Mahmud Sadık, cemiyetin tüzüğünde kurucular arasında yer almıştır.[82] 2 Eylül 1324 (15 Eylül 1908) tarihinde yayınlanan tüzüğün[83] ötesine geçemeyerek uzun bir süre faaliyet göstermeyen cemiyet, Tokgöz'ün ifadesiyle Birinci Dünya Savaşı'na kadar uykuda kalmıştır.[84]

Cemiyet, dokuz yıl aradan sonra Alman Gazeteciler Birliği'nin Osmanlı gazetecilerini cephe gezisine davet etmesi üzerine, hükümetin desteğiyle ikinci kez,

[80] Agah Mazlum Alaybey, "Mahmud Sadık Bey", **Cumhuriyet,** 21 Temmuz 1930, s.3.; Uçak, **a.g.m,** s.266.
[81] **BOA**, DH.MKT., nr.791-74, lef.1, lef.4. Bkz.: **EK:7.**
[82]Hakan Aydın, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye Kuruluşu ve Basında Tartışmalar", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** 2010**,** Sayı:27, s.553-569,
[83] Aydın, **a.g.m**, s.559.
[84] Tokgöz, **Bab-ı Ali Yokuşu'ndan Portreler,** Ankara, Çalpan Yayınevi, 2020, s.

Osmanlı Matbuat Cemiyeti adıyla 25 Haziran 1917 tarihinde kurulmuştur.[85] Aynı mesleğe sahip kişilerin bir araya gelerek bir cemiyet kurması gerekliliğinin uzun süredir var olduğu basında dile getirilmiş; Matbuat Cemiyeti'nin kurulmuş olması sevinçle karşılanmıştır. Ardından cemiyetin nizamnamesi hazırlanmış ve yönetim kurulu belirlenene dek geçici bir heyet kurularak başkanlığa Mahmud Sadık getirilmiştir.[86] Daha sonra Mahmud Sadık Bey diğer gazetecilerle birlikte Alman Gazeteciler Birliği'nin davetine icabet etmiştir. 1 Kasım 1917 tarihinde ise Alman gazetecileri İstanbul'a gelmiş ve Türk heyeti tarafından ağırlanmışlardır.

Gerçekleşen bu karşılıklı ziyaretlerin ardından 15 Şubat 1918 tarihinde cemiyet ilk kongresini gerçekleştirmiştir. Beyoğlu Galatasaraylılar Yurdu'nda gerçekleşen bu kongrede açılış konuşmasını Sadık Bey yapmıştır. Yapmış olduğu konuşmada cemiyetin faaliyetlerine devamını temenni eden Sadık Bey, yeni bir yönetim kurulu oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Böylelikle kendisinin başkanlık dönemi sona ermiştir.[87] Konuşmanın ardından gelen heyecanlı alkışlar, Sadık'ın gazetecilik hayatında geçirmiş olduğu uzun ve meşakkatli vaktin bir tesellisi olarak yüzündeki anlamlı bir tebessümle ortaya çıkmıştır.[88] Uzun yıllar yazılar kaleme alarak emek verdiği gazetecilik mesleğinde kurumsal bir görevi de tamamlayan Sadık, bu durumda 25 Haziran 1917- 15 Şubat 1918 tarihleri arasında Matbuat Cemiyeti Başkanlığı görevini yürütmüş olmaktadır. Faaliyetlerine hızlı bir şekilde devam eden Osmanlı Matbuat Cemiyeti içerisinde bu süreçten sonra Mahmud Sadık Bey, yalnızca cemiyetin azaları arasında yer almıştır.[89]

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalandıktan sonraki süreçte gazeteler üzerindeki sansür mekanizmanın ağırlaştırılmış ve bu sebeple cemiyet harekete geçmiştir. Cemiyet sansürün hafifletilmesi hakkında Meclis-i Ayan'a önemli bir muhtıra sunmuştur. Bu muhtıra Mahmud Sadık tarafından Meclis-i Ayan'a takdim edilmiştir.[90] Bir süre sansür meselesiyle yakından ilgilenen cemiyet 28 Aralık

[85] Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan, **a.g.e,** s.14.
[86] "Matbuat Cemiyetinin Teşekkülü", **Sabah,** 26 Haziran 1917, nr.9921, s.2.
[87] "Matbuat Kongresi", **Sabah,** 16 Şubat 1918, nr.10148, s.1.
[88] "Osmanlı Matbuatının İlk Kongresi", **Tanin,** 16 Şubat 1918, nr.3299, s.1.
[89] "Matbuat Kongresi İkinci İçtima", **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.13583, s.3.
[90] "Matbuat ve Sansür", **Tercüman-ı Hakikat,** 20 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.13574, s.1.

1918 tarihinde 230 üye ile Azaryan Efendi Apartmanı'nda toplanarak bu muhtıranın Mahmud Sadık Bey tarafından Meclis-i Ayan'a ulaştırıldığını haber vermiştir.[91] Fakat Meclis-i Ayan nezdinde yapılan bu girişimin yeterli olmaması sebebiyle hükûmet nezdinde harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır. Hükümetin sansürü asgari düzeyde tutması için yapılacak talebin bir heyet tarafından iletilmesi neticesinde üç kişinin görevlendirildiğini görüyoruz. Bunlar cemiyet tarafından; Mahmud Sadık, Rauf Ahmet ve Nüzhet Sabit Bey olarak belirlenmiştir. [92] Ardından Sadık, Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin dördüncü toplantısında, sansürün hafifletilmesi için sunulan talep hakkında izahat vermiştir. *"Sansür meselesinin son safhası devletin siyaset-i hariciyesiyle alakadar bir şekil almış olduğundan, hükûmetçe bu babda ittihaz olunacak kararın henüz tayin edilmediğini"* beyan etmiştir.[93] Neticede, verilen talebe karşılık hükûmetin sessiz kalmasıyla bu girişimin de başarısız olduğu anlaşılmaktadır.

Sansür mekanizması İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri ortaklığında basın üzerinde denetleyici olmaktan çıkıp adeta "susturma mekanizması" niteliği kazanmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Matbuat Cemiyeti 5 Şubat 1919 tarihli yeni kararnameyi protesto yoluna gitmiştir. Hükümet yeni bir kararname ile matbuatı doğrudan doğruya baskı altına alırken Osmanlı Matbuat Cemiyeti ivedilikle bir kongre toplamıştır. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Sadık Bey, Osmanlı matbuatının resmen ilga edildiğini eleştirel ve hüzünlü bir üslupla ifade etmiştir. Ardından yeni bir heyet oluşturulmuş ve sansür hakkında hükûmeti protesto yoluna gidilmesi kararı alınmıştır. Bu protestonun iletilmesi için Mahmud Sadık'ın; Celal Nuri, Ahmet Rauf ve Ahmet Emin beyler ile tekrar görev başına çağrılması dikkat çekmektedir.[94] Dört

---

[91] "Matbuat Cemiyeti Kongresi- Fevkalade İçtima-Sansür", **Tercüman-ı Hakikat,** 28 Kanun-ı Evvel 1918, s.1.

[92] "Matbuat Kongresi", **Alemdar,** 30 Kanun-ı Evvel (Aralık) 1918, nr.16-1326, s.1.

[93] "Matbuat Kongresi", **Yeni Gazete,** 11 Kanun-i Sani (Ocak) 1919, nr.43, s.2.; "Ara tasfif olunur iken Mahmud Sadık Bey sansür hakkında hükûmet nezdinde vuku bulan teşebbüsata dair bazı izahat verdi. Bu izahat pek …. İdi. Çünkü hükûmet bir takım esbap dolayısıyla bu hususla ittihaz ettiği bazı mukarreratı suret-i katiyyede tayin etmemiştir. Ve bu mukarrerat tayin etmedikten sonra kongrece yeniden bir karar-ı ittihaz doğru olamayacağından, bugünkü içtimanın kongrenin son içtimaı bulunduğundan sansür meselesi hakkında doğrudan doğruya heyet-i merkezinin hükûmet nezdinde icap eden teşebbüsatı icra etmesi hakkında verilen takrir kabul olundu. "Matbuat Kongresi Yeni İntihabat", **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Kanun-i Sani (Ocak) 1919, nr.13605, s.4.

[94] "Matbuat Kongresinin Mukarreratı", **Alemdar,** 15 Şubat 1919, nr.1367-57, s.2; "Dünkü Kongre", **Tercüman-ı Hakikat,** 15 Şubat 1919, nr.13641, s.1.; "Osmanlı Matbuat Kongresi Riyasetinden", **Memleket,** 15 Şubat 1919, nr.6, s.1

gazeteciden oluşan bu heyet, hükümetle yaptığı görüşmelerde sansürün kaldırılmaması durumunda yayınların durdurulacağını bildirmiştir. Ancak gazetecilerin bu yöndeki girişimi sonuç vermemiş, İstanbul'un işgalinin ardından sansür uygulamaları daha da yoğunlaşmıştır.[95]

Öte yandan Mahmud Sadık Bey'in mütareke döneminde kısa bir süre Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nde yeniden başkanlık yapmış olma ihtimali vardır. Nitekim ileride Sivas Kongresi'ne de katılım sağlayacak olan İsmail Hami (Danişmend)[96], mektubunda Mahmud Sadık Bey'e cemiyetin başkanı olarak hitap etmiştir. Şubat 1919'da İsmail Hami Matbuat Cemiyeti Reisi Mahmud Sadık'a yazdığı açık mektupta, Sabah başyazarı Ali Kemal'in Mütareke basınındaki yazılarını "milli tehlike" sayarak onu Matbuat Cemiyet'inden ihraç etmeye çağırmıştır. Sadık'ı yalnızca cemiyetin başkanı olarak değil, "gazetecilerin en kıdemlisi" sıfatıyla mesleğin şerefini ve kaderini korumakla yükümlü kişi olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte vatanın geleceği noktasında kendisiyle aynı hisleri paylaştığından emin olduğunu ifade etmiştir. Mektubun merkezinde, Ali Kemal'in *Sabah* gazetesindeki yazılarının "Türk milletinin tamamının fikri" gibi algılanabileceği endişesi vardır. İsmail Hami, bu neşriyatı "dünyada Türk'ten başka herkesi masum ilan eden" bir çizgi olarak tanımlar ve "ecnebi olsaydım bu yazılardan millet aleyhinde kesin hükme varırdım" sözleriyle tehlikeyi somutlaştırır. Ali Kemal'in kendi sütununda jurnal faaliyetlerini kabul etmesini "tamamen milli bir mesele" olarak niteleyen yazar, bu durum karşısında harekete geçmenin Sadık Bey tarafından yürütülecek "müdafaa-yı milliye vazifesi" olduğunu belirtir. Sonuç olarak Mahmud Sadık'tan, "bir jurnalcinin asla bir millete tercüman olamayacağını" göstermek için Ali Kemal'i Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nden ihraç etmesini talep eder.[97] Devamında Ali Kemal Bey, Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nden çıkarılmış ve bunun üzerine Orient News gazetesi Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin bu kararını eleştirmiştir.[98] Dolayısıyla, İsmail Hami'nin

[95] Zekai Güner, "Milli Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Cilt:11, Sayı:31, s.91.
[96] İsmail Hami (Danişmend) ve Sivas Kongresi delegeleri için bkz.: Fatih Mehmet Sancaktar, "Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegelerine Dair Bazı Tespitler", **Tarih Dergisi,** Sayı:71, s.473-496.
[97] İsmail Hami, "Mahmud Sadık Bey'e Açık Mektup", **Memleket,** 22 Şubat 1919, nr.13, s.1.
[98] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele,** s.441. Zeynel Özlü ise Ali Kemal Bey'in bakanlık görevi icabıyla cemiyetten ayrıldığını ifade etmiştir. Bkz.: Zeynel Özlü, "1920 İstanbul

vurguladığı "müdafaa-i milliye vazifesi"nin Mahmud Sadık Bey tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Matbuat Cemiyeti'nin mütareke dönemindeki faaliyetleri, basın üzerindeki sansürün azaltılması yolunda hükümete yapılan başvurular ve 1920 Kongresi[99] ile sınırlı kalmıştır.[100] 1922 yılında bayram vesilesiyle bir araya gelen Osmanlı Matbuat Cemiyeti, bayramlaşma merasimi için Okmeydanı'nda toplanmıştır. Gazetecilerin yaşça en büyüğü olan Mahmud Sadık ve Ahmet Rasim beylerin kucaklaşmalarıyla merasim başlamıştır.[101] Önemli günler sebebiyle bir araya gelen cemiyet, yeni bir başkan seçmek gayesinde olduğundan teklif öncelikle Ahmet Rasim Bey'e yapılmıştır. Ahmet Rasim ise yaşlılığı sebebiyle "mektep kalfalığı" yapamayacağını ifade ettikten sonra bu görev için namzet olarak Mahmud Sadık'ı göstermiştir. Sadık ise, bu görevi ancak cemiyetin Süleymaniye'deki Tiryaki Çarşısı'na taşınması neticesinde kabul edebileceğini ifade etmiştir. [102] Dolayısıyla Sadık tekrar göreve gelmemiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra da pek fazla faaliyet gösteremeyen Osmanlı Matbuat Cemiyeti, Suphi Nuri İleri'ye göre zaten "patron ve gazete sahiplerinden oluşan ve hükümetle basın arasında iletişimi sağlamakta etkisiz bir kuruluş" olmuştur.[103]

Matbuat Cemiyeti Kongresi'nin Türk Basınının Gelişimindeki Rolü", **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu,** Cilt:1, Haz. Merve Uğur, s.643.

[99] Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin 1920 tarihli kongresi yine basın üzerindeki sansürün azaltılması ve tutuklanmış olan Ahmet Emin ve Celal Nuri beylerin serbest bırakılmaları için yapılacak olan girişimler üzerindedir. Detaylı bilgi için bkz.: Özlü, **a.g.m**. s.644.

[100] Osmanlı Matbuat Cemiyeti, kuruluşunda aktif ve başarılı bir çalışma dönemi geçirse de mütareke sonrası siyasi kargaşada durağanlaşmıştır. 1919 Ocak kongresinde Mahmud Sadık başkanlığında yeni bir yönetim seçilmiş ancak toplanamamıştır. Aynı yıl kongrede adı *Türk Matbuat Cemiyeti* olarak değiştirilmiş ve başkanlığa Velid Ebüzziya geçmiştir. 1920'de dağılma tehlikesine karşı üyeler bir araya getirilmeye çalışılsa da iç anlaşmazlıklar nedeniyle birlik sağlanamamıştır. Gazete çalışanları *Gazeteciler Cemiyeti'*ni kurarken, Türk Matbuat Cemiyeti işveren ağırlıklı bir yapıya dönüşmüştür. 1921'de "Türk" ibaresinin çıkarılmasıyla adı *Matbuat Cemiyeti* veya *İstanbul Matbuat Cemiyeti* olmuştur. Bu esnada Ankara'da 1921 yılının sonlarına doğru Türkiye *Matbuat Cemiyeti* adıyla ayrı bir cemiyet kuruldu. Detaylı bilgi için bkz.: Aydın Çakmak, "Türkiye Matbuat Cemiyeti Kuruluş ve Faaliyetleri", **TAD**, Cilt:42, Sayı:74, 2023, s.266 ve 267.

[101] "Matbuat Cemiyetinde Bayramlaşma", **Akbaba,** 30 Temmuz 1923, nr.68, s.2.

[102] "Matbuat Cemiyeti Riyaseti", **Aydede**, 17 Ağustos 1922, nr.66, s.3.

[103] Suphi Nuri, cemiyetin yapısına dair eleştirilerinde, örgütün yalnızca patronlar ve gazete sahiplerinden ibaret olduğunu; muharrirlerin, mürettiplerin, müvezzilerin ve makinistlerin ise bu yapıya dahil edilmediğini belirtmiştir. Ona göre cemiyet, basın mensuplarının tamamını kapsayan ve onları temsil edecek bir kuruluş olmaktan uzaktır. Suphi Nuri, özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra bu cemiyetin hükümet ile gazeteciler arasında etkin bir iletişim köprüsü kuramadığını, fiiliyatta cemiyet kararlarından çok Mustafa Kemal'in arzu ve emirlerinin belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Celal Nuri, Yunus Nadi, Necmettin Sadık, Yahya Kemal, Yakup Kadri ve Şükrü Esmer gibi gazetecileri örnek

1.2.3.1. Almanya Gezisi

Alman Gazeteciler Birliği'nin Osmanlı gazetecilerini on beş günlük bir ziyaret için Almanya'ya davet etmiş ve Osmanlı gazetecileri arasından altı kişiye şahsi telgraf göndermiştir. Cemiyet bu çağrıya cevap verebilmek adına tekrardan tesis edilmiştir. Dolayısıyla Alman Gazeteciler Birliği'nin daveti Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin adeta tekrardan kurulmasına sebep olmuştur. Belirtilen davete iştirak eden gazeteciler arasında bulunan Mahmud Sadık; Yunus Nadi, Muhittin (Birgen), Ahmet Ağaoğlu, Abdullah Zühtü ve Ahmet Emin beyler ile belirtilen seyahate katılacaktır. Sadık Bey bu tarihten sonra Sadrazam Talat Paşa ile görüşmeler sağlayarak Almanya'ya yapılacak olan seyahat üzerine yoğunlaşmıştır. Talat Paşa yabancı matbuat cemiyetleri ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti arasında kurulacak ilişkilere önem verdiğini dile getirmiş ve heyetin de bu yönde çalışmalarda bulunmasını talep etmiştir.[104] Burada belirtmeliyiz ki bu dönemde kısıtlı miktardaki kağıdın dağıtım işi Osmanlı Matbuat Cemiyeti'ne verilmiş ve bu sebeple cemiyetin iktidar ile yakın ilişki içerisinde olabileceği tespit edilmiştir.[105] Mahmud Sadık Bey'in Sadrazam Talat Paşa ile yaptığı görüşme bu tespiti destekler niteliktedir. Öte yandan Mahmut Sadık Bey ile Talat Paşa arasındaki görüşmenin, bu dönemde yurtdışından ithal edilen kağıt üzerine yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

13 Temmuz 1917'de Berlin'e ulaşan Osmanlı gazetecilerini Berlin'in en büyük gazete matbaaları ve idareleri karşılamıştır.[106] Ardından Leipzig'e ulaşan Sadık ve beraberindeki gazeteciler, Alman gazeteciler tarafından Kontinental Otel'de ağırlanmışlardır. Sonrasında belediye başkanı ile görüşülmüş ve akşam belediye dairesi salonundan resmi kabul yapılmıştır.[107] Leipzig'den Münih'e geçilmesiyle beraber Bavyera Matbuat Cemiyeti Başkanı tarafından ağırlanan heyet adına Mahmud Sadık da bir konuşma gerçekleştirmiştir.[108]

göstererek, bu kişilerin Atatürk ile yakın ilişkileri sayesinde mebus olduklarını ifade etmiştir. Bkz.: Suphi Nuri İleri, **Gazetecilik Hatıralarım**, Haz. İbrahim Özen, Ankara, Çolpan Kitap, 2019, s.101-102.

[104] "Osmanlı Matbuat Cemiyeti", **Sabah,** 5 Temmuz 1917, nr.9930, s.3.

[105] Özlü, **a.g.m.,** s.647.

[106] "Matbuat Heyetinin Seyahati", **Sabah,** 14 Temmuz 1917, nr.9939, s.3.

[107] "Berlin'de Osmanlı Matbuat Heyeti", **Sabah,** , 18 Temmuz 1917, nr.9943, s.3.

[108] "Osmanlı Matbuat Heyeti Leipzig'de", **Sabah,** 19 Temmuz 1917, nr.9944, s.4.

Türk gazetecileri Almanya'da müttefikleri tarafından bir hayli hoş karşılanmış ve bu seyahat yirmi iki gün sürmüştür. Almanya seyahatinin son bulmasıyla birlikte Matbuat Cemiyeti Başkanı Sadık ve beraberindeki gazeteciler Viyana'ya geçmişlerdir.[109] Savaşın bitimine kısa bir süre kala Sadık, gazeteci arkadaşları ile Isonzo Cephesi'ni ziyaret etme fırsatı bulmuştur.[110] Buradan ayrılırken Türk halkının Avusturya-Macaristan'a karşı beslediği samimi duyguları tarif eden Sadık, mütekabiliyet içerisinde tarafların arasında siyasi ittifakın ötesindeki bağları vurgulamıştır. Sadık'ın sarf etmiş olduğu dostane sözleri, uzun yıllardır süren savaşa karşı kamuoyunu olumlu anlamda ayakta tutma çabası çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Bu bağlamda, Osmanlı gazetecilerinin ertesi gün gerçekleştirmiş oldukları ziyaretler de önem arz etmektedir. Hariciye Nezareti, belediye binaları ve hastaneler ziyaret edilmiş; bu detaylar gazete sütunlarında detaylıca aktarılmıştır. Sadık'ın burada Türkçe olarak yaptığı konuşma Ahmet Emin Yalman tarafından Almancaya çevrilmiştir. Nitekim bu konuşma, Osmanlı gazetecilerinin yapmış oldukları bu gezinin amacını ve yüklendiği propaganda misyonunu; *"Avusturyalı meslektaşlarımızla temasta bulunmak üzere buraya geldik. Müttefik ordularımız harp meydanlarında müşterek menfaatlerimize hizmet ettiler, biz bu menafi-i harpten sonra da hizmet eylemek üzere müttefik meslektaşlarımızla birlikte ve kalem ile çalışacağız."*[111] sözleriyle gözler önüne sermektedir.

1917 yılının sonlarına doğru ise bu defa Alman gazeteciler İstanbul'da ağırlanmışlardır. Osmanlı gazetecilerinin Berlin'e yapmış oldukları ziyarete karşılık olarak yapılan bu davete icap eden gazeteciler, tren istasyonunda kalabalık bir grup tarafından karşılanmışlardır. İçerisinde siyasiler, bürokratlar ve gazetecilerin bulunduğu bu grup adına konuşmayı Matbuat Cemiyeti Başkanı ünvanıyla Mahmud Sadık yapmıştır.[112]

---

[109] "Matbuat Heyetinin Seyahati", **Sabah,** 5 Ağustos 1917, nr.9958, s.3.
[110] "Osmanlı Gazetecileri Viyana'da", **Sabah,** 5 Ağustos 1917, nr.9958, s.4.
[111] **"**Matbuat Heyeti'nin Seyahatleri", **Sabah,** 6 Ağustos 1917, nr.9959, s.2.
[112] "Alman Gazetecilerinin Muvasalatı", **Sabah,** 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917, sayı:10044, s.2. "Osmanlı Matbuatı namına bu yaz Berlin'e vuku bulan ziyareti iade etmek üzere şehrimize geleceğini

Bu ziyaretten Alman gazetecilerin memnun ayrılması adına Pera Palas Oteli'nde bir ziyafet verilmiştir. Yüksek düzey bürokratların ve basından önemli simaların yer aldığı bu yemekte Sadık Bey, Alman gazetecilere hitaben bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasının ardından Alman gazetecilere küçük bir ricada bulunarak, İstanbul'da geçirdikleri süre boyunca edindikleri gözlemleri mutlaka kendi memleketlerinde dile getirmelerini istemiştir. Sadık Bey'in yapmış olduğu konuşma Türk halkının Almanlara duyduğu hürmetin bir kez daha timsali olmuştur.[113] Bu konuşma Arif Cemi Bey tarafından Türkçeye çevrilmiş ve kalabalık tarafından coşkuyla karşılanmıştır.

"Almanya'yı ziyaretimizde, Berlin'de ve Almanya'nın diğer büyük şehirlerinde muhattaba ile dostluk ve arkadaşlık mukavelesi imzaladık. Ve burada bu akşam tarafının huzuru ile sulh keşidesi muamelesini ifa ediyoruz. Alman milletinin şan ve şerefi Alman matbuatının mütemadiyen feyz ve taalisi temennisini ve bu temenniye umum-u hazıranın da iştirakini rica eylerim."

1.2.4. Emlak-ı Emiriye Müfettişliği

21 Nisan 1920 tarihli bir arşiv belgesine göre, Mahmud Sadık Bey, Kudüs tahrirat müdürlüğünden ayrıldıktan sonra tekrar memurluğa başlamıştır. Bu dönemde, dört bin kuruş maaşla Emlak-ı Emiriye Müfettişliği 'ne atanmıştır. Aynı belgede Kudüs'teki görevinden emeklilik nedeniyle ayrılırken almış olduğu 22736 kuruş tazminatı da iade ettiği görülmektedir.[114]

yazdığımız Alman gazetecileri dün akşam Balkan treniyle muvasalat etmiş istasyonda Şehremaneti namına Fatih, Daire-i belediye müdürü Faik, hükûmet namına matbuat müdürü Hikmet Beyler, payitahtta münteşir bütün gazeteler, başmuharrirleri veya mümessilleri burada bulundukları müddetçe refakatlerine tayin edilen Yüzbaşı Tevfik, Ahmet İhsan, Milli Ajans Müdürü Hüseyin Dursun, Galip Bahtiyar Beyler ve daha vs. bazı zevat tarafından istikbal olunmuştur. Heyetin refakatinde bulunan Arif Cemil Bey, heyet azasını takdim etmiş ve Servet-i Fünun Başmuharriri ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti Reisi Mahmud Sadık Bey, bütün payitaht matbuatı namına kendilerine beyan-ı hoş bulunmuştur."

[113] "Alman Meslektaşlarımıza Uğurlar Olsun", **Sabah,** 12 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917, nr.10055, s.2.

[114] Öksüz, **a.g.m.,** s.41.; **BOA**, ML.EEM., nr.1346-26, lef 1.

12 Mayıs 1920'de yeni görevine ilişkin olarak tercüme-i hali istenmiş[115] ve Maliye Nezareti tarafından 6 Temmuz 1920'de bildirilmiştir.[116] Bu bildirimin ardından Sadık Bey'in müfettişlik görevine başladığı anlaşılmaktadır. Sadık Bey'in müfettişlik faaliyetlerine dair yalnızca bir resmi evrak kaydına ulaşılmıştır. 22 Temmuz 1920'de Ahırkapı'daki Emlak-ı Emiriye Müfettişliği'ne devredilecek otomobil garajı ile araç ve gereçlerin teslim işlemleri için görevlendirilmiştir.[117]

20 Haziran 1921'de Mahmud Sadık Bey'e sağlık sorunları nedeniyle izin verilmiştir.[118] Takip eden dönemde Sadık Bey'e yine resmi izin kapsamında bir buçuk ay süreyle görevinden ayrılma izni verilmiştir. Ancak, 12 Mart 1922 tarihinde görevinden fiilen ayrıldığı ve izin süresi 28 Mart itibariyle sona erdiği hâlde, görevine yeniden başladığına dair herhangi bir resmi bildirimde bulunmamıştır. Bu nedenle, hakkında gerekli idari işlemlerin başlatılabilmesi amacıyla, konuyla ilgili bilgi ve değerlendirmelerin Emlak Emiri Müdürlüğü'ne bildirilmesi istenmiş ve yazı Maliye Nezareti'ne ulaştırılmıştır.[119] Maliye Nezareti ise gerekli işlemlerin yapılması amacıyla, Emlak-ı Emiriye Müdürlüğü'nden Sadık Bey'in görevden ayrılış ve göreve dönüş tarihlerinin belirtilmesini istemiştir.[120] Ancak Sadık Bey'in tifüs hastalığından mustarip olduğuna dair hastane raporlarının sunulmasıyla beraber kendisine izin verilmiş ve mazuliyet maaşı bağlanmıştır. Son olarak 20 Aralık 1923 tarihli Ceride-i Resmiye'de yer alan, Müdürler Kurulu kararıyla; emeklilere, görevden alınanlara, yetim ve dullara tahsis edilen maaşların belirtildiği tabloda, Sadık Bey'in 525 kuruş mazuliyet maaşı aldığı göze çarpmaktadır. [121]

1.2.5. Sansür Müfettişliği

Osmanlı Devleti'nde Sansür Müfettişliği**,** özellikle I. Dünya Savaşı sırasında yürürlüğe giren geniş çaplı seferberlik uygulamaları kapsamında sansür teşkilatının denetim mekanizması olarak ortaya çıkmıştır. 2 Ağustos 1914'te Harbiye Nezareti'nin emriyle 61 maddelik Sansür Talimatnamesi yayımlanmış ve başta İstanbul olmak

[115] **BOA**, ML.EEM., 1346-26, lef 4.
[116] **BOA**, ML.EEM., 1346-26, lef 5.
[117] **BOA**, ML.EEM., 1337-18.
[118] **BOA,** ML.EEM., 1353-10.
[119] **BOA**, ML.EEM, 1361-27, lef 1.
[120] **BOA**, ML.EEM, 1361-27, lef 4.
[121] **Ceride-i Resmiye**, 20 Kanun-i Evvel (Aralık)1923, nr.48, s.16.

üzere önemli merkezlerde sansür heyetleri kurulmuştur. Bu heyetler; posta, telgraf, telefon haberleşmeleri ile matbuat, kitap, tiyatro ve sinema gibi alanları denetlemekle görevlendirilmiştir. Bu yapının üst denetiminden sorumlu olan Sansür Müfettişleri**,** sansür memurlarının görevlerini zamanında, düzenli ve talimatlara uygun şekilde yerine getirip getirmediklerini kontrol etmiştir. Yetersiz ya da ihmalkâr personeli cezalandırma ve gerektiğinde değiştirme yetkisine sahip olmuştur. Öte yandan sansür heyetlerinin kadrolarına ise dil bilen ve küçük rütbeli subaylar alınması kararlaştırılmıştır. Subay kadroları yeterli olmadığı takdirde mülkiye memurlarından da istihdam sağlanabileceği belirtilmiştir. [122]

Mülkiye mezunu olan Mahmud Sadık Bey'in Sansür Müfettişliği görevine getirildiğini, dönemin önde gelen yayın organlarından *Akşam* ve *Alemdar* gazetelerinde yer alan haber başlıklarından öğreniyoruz.[123] Bu atamaya dair resmi arşiv belgelerinde herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, bu bilgiyi destekleyecek bir diğer husus aynı dönemde Abdullah Zühtü'nün Matbuat Umum Müdürlüğü yapmış olmasıdır. Abdullah Zühtü 20 Nisan 1920 ile 20 Temmuz 1920 tarihleri arasında Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde yaklaşık dört ay süreyle Matbuat Umum Müdürü olarak görev yapmıştır.[124] Abdullah Bey'in görev süresiyle Sadık Bey'in sansür müfettişliğine atandığını bildiren gazete haberlerinin tarihleri arasında kronolojik bir uyum söz konusudur. Öte yandan Abdullah Bey'in, Mahmud Sadık Bey ile yakın dostluk ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, Sadık Bey'in sansür müfettişliğine atanmış olmasında Abdullah Bey'in desteği olabileceği yüksek bir doğruluk payı taşımaktadır.

Sadık Bey'in bu süre zarfında Abdullah Zühtü ile yakın ilişkiler içerisinde olduğunu gösteren bir diğer önemli birincil elden kaynak ise gazeteci Asım Us'un

---

[122] Feyza Kurnaz Şahin, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Askerî Sansürün Kaldırılması Meselesi", Mondros Mütârekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütârekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, s..825-826.

[123] "Muharririn-i Osmaniye'den ve maliye müfettişlerinden Mahmud Sadık Bey'in sansür müfettişliğine tayin edildiği haber alınmıştır." "Mahmud Sadık Bey", **Alemdar**, 6 Mayıs 1920, nr.2804, s.2.; "Muharririn-i Osmaniye'den Mahmud Sadık Bey'in sansür müfettişliğine tayin edildiği haber alınmıştır." "Mahmud Sadık Bey", **Akşam,** 6 Mayıs 1920, nr.585, s.3.

[124] Selma Günaydın, "Abdullah Zühdî ve Rehgüzâr-ı Matbuatta Adlı Eseri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,** Sayı:66, Güz 2017, s.162.

hatıralarıdır. Us hatıratında, Matbuat Müdürü Abdullah Zühtü ile gerçekleştirdiği bir görüşmeyi aktarırken, o esnada Mahmud Sadık Bey'in de orada olduğunu belirtir. İstanbul'un işgali ve meclisin dağıtılmasının ardından sansür daha da şiddetlenmeye başlamıştır. Üstelik Kürt Mustafa Divan-i Harbi tarafından idam cezasına çarptırılan Anadolu hareketi liderleriyle ilgili ilanların yayımlanması da zorunlu tutulmuştur. Buradan hareketle görüşmede Abdullah Zühtü, Asım Bey'i hükûmetin lehine bir yayın politikası izlemesi gerektiğinden bahisle daha dikkatli davranması noktasında uyarır. Ancak Asım Bey'e göre asıl şaşırtıcı tepki Sadık Bey'den gelir:

"*Fakat Asım, gazetenizin öyle bir hali var ki, bir fırsat çıksa hemen hükûmetin aleyhine yazacaksınız!"*

Bu beklenmedik sözler karşısında Asım Bey şaşkınlığa ve hayal kırıklığına uğramıştır. Us yaşamış olduğu şaşkınlığı şu sözleriyle ifade eder:

"Mahmud Sadık'ı bu dakikaya kadar vatansever bir milliyetçi yazar olarak biliyordum. Bugün dahi bundan başka şekilde düşünemiyorum. Fakat memleketin o günkü şartları içinde onun ağzından asla bu tarzda bir hitaba maruz kalacağımı tahmin edemiyordum. Mahmud Sadık'ın bu sözünden sonra daha fazla münakaşayı uzatmak benim için mümkün değildi."[125]

Asım Bey'in aktardığı bu hatıra, iki noktaya referans olması açısından kıymetlidir. Birincisi Mahmud Sadık Bey'in benimsemiş olduğu fikirler ile görev anlayışı arasında bir tezatlık olduğunu gösterir. Öncelikle Mahmud Sadık Bey'in sansür müfettişliği görevini kabul etmesi onun gazetecilik çizgisi ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti'ndeki faaliyetleriyle birlikte değerlendirildiğinde çelişkili bir durum arz etmektedir. Çünkü kendisi Mondros Mütarekesi'nin ardından ağırlaşan sansür uygulamalarına karşı Osmanlı Matbuat Cemiyeti adına Meclis-i Ayan ve hükümet nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Bu Sadık Bey'in matbuat kariyerinde ilkeli bir duruş sergilediğini göstermekteydi. Buna karşın aynı Mahmud Sadık Bey'in, Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde sansür müfettişliği görevini kabul etmiş olması ilk

[125] Asım Us, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım,** İstanbul, Vakit Matbaası, 1964, s.25.

bakışta, kendisinin sansür mekanizmasının tamamen bir baskı aracına dönüşmesini engellemek amacı taşıdığını gösterebilir. Fakat Us'a karşı sarfetmiş olduğu sözler, onun sansürü makul sınırlarda tutmaktan öte, yeni hükümete angaje olma eğilimi ve siyasi baskıların etkisiyle pozisyon değiştirdiği düşüncesini daha kuvvetli kılmaktadır. Bir diğer nokta ise mütareke şartlarının, basın-hükümet ilişkileri açısından nasıl bir baskı ortamı yarattığını ve gazetecilerin tavırlarında dönüşüm etkisi oluşturduğunu göstermesi bakımından yine önem arz etmektedir.

1.3. GAZETECİLİK FAALİYETLERİ

1.3.1. Tercüman-ı Hakikat

Mahmud Sadık'ın ilk yazıları kendisi Beşiktaş Rüştiyesi'nde öğrenci olduğu dönemde Tercüman-ı Hakikat[126] gazetesinde yayımlanmaya başlamıştır.[127] Gazetenin üçüncü sayısında, Sadık'a ait bir teşekkür metni yer alır. Bu metinde Sadık, daha önce teşekkür etmek istediğini ancak tecrübesizliği ve yetersizliği nedeniyle böylesine saygın bir gazetenin yazı işleri heyetine metin göndermeye cesaret edemediğini ifade eder. Ancak gazetede diğer öğrencilerin teşekkür mektuplarının yayımlandığını görünce cesaretlenmiş ve nihayetinde gazeteye iyi dileklerini sunmuştur.[128]

"Birinci nüshanın neşrinden sonra teşekkür-i daiyanemizi beyan etmek istemiş isek de nevresideliğimiz ve acizliğimiz hasebiyle bir muteber gazetenin heyet-i tahririyesine böyle bir varakparenin takdimine cüret edememiş isek de bu defa Mekatib-i Rüştiye şakirdanından bazılarının takdim ettikleri teşekkürnameleri ikinci nüshada görerek biz dahi derecesiz müteşekkir olduğumuzu beyan ve cenabıhak gazetenin intişarında sabit-i kadem buyursun duasını vird-i zeban ederek şu iki üç satırcağızın tahrir ve takdimine cesaret eyledik.

---

[126] Tercüman-ı Hakikat gazetesi 12 Şevval 1296 (29 Eylül 1879) tarihinde yayın hayatına başlamakla birlikte Rüştiye Mektebi öğrencilerine mahsus olarak çıkarılmıştır. Başmuharrir Mehmet Cevdet gazetenin amacını, çocuklara gazete okuma alışkanlığı kazandırmak olduğunu belirtmiştir. Çocukların ders programlarındaki dersler gazete sütunlarına taşınacak ve bunun yanı sıra çocukların anlayabileceği düzeyde politik konulara da yer verilecekti. Detaylı bilgi için bkz. Merve Büşra Göçen, "Tercüman-ı Hakîkat Gazetesi'nin II. Abdülhamid Dönemi Çocuk Eğitimine Katkısı (1296–1297 / 1879–1880)" Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2018, s.12-13.

[127] Selim Nüzhet Gerçek, **Türk Gazeteciliği 1831–1931,** İstanbul, İstanbul Devlet Matbaası, 1931, s. 76.

[128] **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Şevval 1296 (13 Ekim 1879), nr.3, s.1.

Beşiktaş Mekatib-i Rüştiyesi Dördüncü sene şakirdanından Mahmud Sadık"

Gazetenin ilerleyen sayılarında öğrencilere yönelik bazı matematik soruları sorulmaya başlanmıştır. Sadık da bu sürece dahil olmuş, hatta bazen bir mektup aracılığıyla sorular da göndermiştir.[129] 25. sayıda ise gazetenin sorduğu soru sayısının fazlaca olduğunu ve bu sebeple öğrencilere fayda sağlayacak yazılara yer kalmadığını ifade eden Sadık, gazeteye eleştiri getirmekten geri durmamıştır.[130] Gazetede toplumsal meselelere oldukça kısıtlı bir alan ayrıldığı göz önüne alındığında, Sadık'ın sunmuş olduğu eleştiri, onun yaşadığı topluma olan duyarlılığı hakkında ipuçları vermektedir. Matematiksel becerilerin kazandırılmasının yanında, öğrencilere "fayda sağlayacak" ahlaki, edebi ve bilimsel konuların da kıskaca alınması gerektiğini düşünen Sadık, sıra dışı bir öğrenci profili çizmektedir.

1.3.2. Mirat-ı Alem

Ardından Mirat-ı Alem[131] dergisinde yazmaya başlayan Sadık Bey için bu dergi adeta gazetecilik alanında bir staj niteliğindedir. Tokgöz bu dergiyi, Mahmud Sadık Bey'in A. Nuri Bey ile Mülkiye Mektebi'nin dördüncü senesinde çıkarmaya başladığını ifade etmiştir. Fakat Sadık Bey, 1881-1885 yılları arasında bu dergiye yalnızca düzenli olarak makale göndermiştir. Derginin sahipleri ise, 23 Teşrin-i Sani 1881- 15 Temmuz 1883 tarihleri arasında Mehmet Feyzi, 7 Temmuz 1884- 27 Mayıs 1885 tarihleri arasında ise Mehmet Şevki'dir. Sayılarında bir düzen olmamakla birlikte toplamda 37 sayı yayımlanan derginin son iki sayısı Mahmud Sadık tarafından

[129] "Hal-i Sual", **Tercüman-ı Hakikat,** 29 Zilhicce 1296 (14 Aralık 1879), nr.11, s.2. Gazete, Beşiktaş Rüştiyesi öğrencilerinden Mahmud Sadık Beyefendi'nin, bir annenin çocuklarıyla yaptığı hesapta bir yanlışlık olduğunu belirttiği ve konuyu daha açık ve düzgün bir şekilde ele aldığı bir mektup gönderdiğini bildirmiştir. Köşe yazısının devamında Sadık'ın bahsettiği yanlış hesaplamadan bahsedilmiştir.

[130] "Mülahazacık- Şakirdana sorulacak sualler on tane on iki tane sorulursa bir de mufassal cevaplar istenilirse şüphe yok ki gazete bunlarla dolar ve şakirdana fayda verecek şeyleri yazamaya yer olmaz. Bu sebeple sorulacak sualler on on beş de sorulmasa da üç dört tane sorulsa veyahut iki tane sorulsa da gazeteye yazılacak şeylere bol bol yer kalsa nasıl olur". **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Rabiulahir 1297 (29 Mart 1880), nr.25, s.3.

[131] Dergi 1 Muharrem 1299 (23 Kasım 1881) tarihinde Mehmed Feyzi tarafından İstanbul'da çıkarılmaya başlanmıştır. Derginin ilk sayısındaki başlıkta içerik hakkında verilen bilgide, toplumlara dair gelişmeler, bilim, edebiyat, seyahat ve önemli bilim insanlarının biyografilerine yer veren resimli bir dergi olduğu belirtilmiştir. **Mirat-ı Alem**, 1 Muharrem 1299 (23 Kasım 1881), nr.1.

yayımlanmıştır.[132] Dolayısıyla Tokgöz'ün, "Mahmud Sadık Beyin A.Nuri beyle neşreylediği" ifadesi, kendilerinin bu dergiyi yayımlamalarından ziyade dergide çalıştıklarını ifade etmek için kullanılmış olmalıdır.

Mahmud Sadık Bey'in *Mirat-ı Âlem* dergisinde kaleme aldığı yazılar, onun oldukça geniş bir entelektüel ilgi alanına sahip olduğunu ve bunu didaktik bir üslupla halka aktarmaya çalıştığını göstermektedir. Tercüman-ı Hakikat gazetesine yaptığı eleştiri de göz önüne alındığında Sadık Bey'in, Tanzimat sonrası Ahmet Mithat Efendi çizgisinde ilerlemeye çabaladığı kolayca gözlenir. Tanzimat dönemi aydınlarından olan Ahmet Mithat Efendi de devleti aydınlığa çıkaracak olan yegane çözümün eğitim ve kültür meselelerinden geçtiğini düşünmüş; eserlerinde tiyatro, seyahatname, tarih ve felsefe gibi konulara yer vermiştir.[133] Bu yolu takip eden Sadık Bey'in yazı başlıkları incelendiğinde temel olarak; coğrafya, seyahat, halkbilimi, doğa bilimleri ve Avrupa kültürüne dair gözlemler gibi temalara yoğunlaştığı görülmektedir. Bu konular genel olarak Batıya dair gelişmelerdir. Özellikle "Coğrafya ve Seyahat-i Bahriye", "Seyahat ve Coğrafya" gibi yazılarında, coğrafî keşifler ve denizcilik kültürü etrafında şekillenen ve bilgi vermeyi amaçlayan yazılar sunmuştur. Bunun yanı sıra "Zulular",

---

[132] Bkz.: **Mirat-ı Alem**, 27 Mart 1887, nr.1.; **Mirat-ı Alem**, 27 Nisan 1887, nr.2. Sadık Bey'in bu dergideki yazıları şöyledir: Sadık, Mahmud. "Zulular." **Mirat-ı Alem**, nr.1, 1 Muharrem 1299 (23 Kasım 1881), s.11-12.; "Coğrafya ve Seyahat-i Bahriye." **Mirat-ı Alem,** nr.2, 15 Safer 1299 (6 Ocak 1882); "Coğrafya ve Seyahat-i Bahriye." **Mirat-ı Alem,** nr.3, 6 Kanun-i sani 1881, s.43-46.; "Resimlerimiz Atina Şehri", **Mirat-ı Alem,** nr.4, 10 Rabıulevvel 1299 (30 Ocak 1882), s.62-64.; "Coğrafya ve Seyahat-i Bahriye." **Mirat-ı Alem**, nr.6, 25 Cemaziyelahir 1299 (14 Mayıs 1882), s.99-100.; "Zulular", **Mirat-ı Alem**, nr.1, 10 Şaban 1299 (27 Haziran 1882), s.11-12.; "Resimlerimiz – Fiji Adaları." **Mirat-ı Alem**, Cilt:2, nr.9, 28 Şaban 1299 (15 Temmuz 1882), s.144-145.; "Resimlerimiz-Cologne Katedrali", **Mirat-ı Alem**, 15 Ramazan 1299 (31 Temmuz 1882), Cilt:2, nr.10, s.160-161.; "Çinlilerin Uçurtması." **Mirat-ı Alem,** nr.11, 29 Şevval 1299 (13 Eylül 1882), s.177-178.; "Resimlerimiz-Kayseriye", **Mirat-ı Alem,** nr.12, 15 Zilhicce 1299 (28 Ekim 1882), s.192-193.; "Afrika'da Esaret." **Mirat-ı Alem**, nr.13, 15 Kasım 1882, s.230-231.; "Sulb-i Hava", **Mirat-ı Alem,** nr.15, 15 Ocak 1883**,** s.240-244.; "Dar-ül Alem." **Mirat-ı Alem**, nr.16, 15Şubat1883,s.257–261.; "Afrika-yı Vustanın Keşfi." **Mirat-ı Alem**, nr.18, 15 Nisan 1883, s.294–303.; "Resimlerimiz", **Mirat-ı Alem,** nr.19, 15 Mayıs 1883, s.319-320.; "Miladın Bininci Senesi yahut Kıyamet." **Mirat-ı Alem**, nr.21, 15 Temmuz1883, s.339–342.; "Fijilerin Garip Bir İtikadı." **Mirat-ı Alem**, nr.1, 14 Ramazan 1301(8 Temmuz 1884), s.10–11.; "Sir Humphrey Davy." **Mirat-ı Alem**, 12 Şevval 1301 (5 Ağustos 1884), s. 26–27.; Madagaskar Adasına Bir Nazar." Mirat-ı Alem, nr.7, 24 Zilkade 1301 (15 Eylül 1884),s.53–58.; "Fünun." **Mirat-ı Alem**, nr.13–14, 27 Aralık 1884, s. 99–101.; "Bir Buğday Tanesinde Ne Var?" **Mirat-ı Alem**, nr.15–16, 27 Ocak 1885,s.123–126.; "İlm-i Heyet Üzerine Bir İki Söz." **Mirat-ı Alem**, nr.17–18, 27 Şubat 1885,s.135–137.; "Seyahat ve Coğrafya." **Mirat-ı Alem**, nr.19–20, 27 Mart 1885, s. 155–156.; "Misk." **Mirat-ı Alem**, nr.23–24, 27 Mayıs 1885, s.182–185.; "Caroline Adaları." **Mirat-ı Alem**, nr.1, 27 Mart 1887, s. 12–14.; "Teshirat-ı Ciddiye." **Mirat-ı Alem,** nr.2, 27 Nisan 1887, s. 24–25.

[133] Muharrem Dayânç, "Bir Yenileşme Dönemi Aydını Olarak Ahmet Mithat Efendi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** C.47, S.47, 2012, s. 85-86.

"Fijilerin Garip Bir İtikadı" gibi başlıklarda, Afrika ve Okyanusya toplumlarına dair gözlemler yer almakta; bu toplumların kültürel pratikleri, inanç sistemleri ve yaşam biçimleri aktarılmaktadır. Yazılarında egzotik ve yabancı kültürlerden bahisle halka kültürel bir perspektif sunmakla beraber bunları görsellerle destekleyerek okuyucunun hiç bulunmadığı bir mekanda hissetmesini sağlayacak tasvirlere yer vermiştir.[134]

Diğer taraftan "İlm-i Heyet Üzerine Bir İki Söz", "Bir Buğday Tanesinde Ne Var?", "Sir Humphrey Davy" gibi yazılar, onun doğa bilimlerine olan ilgisini ve bu konudaki gelişmeleri halka aktarma çabasını yansıtır. Bu yönüyle, Sadık Bey'in yazıları dönemin pozitivist ve bilim merkezli havasına da katkı sağlamaktadır.

Batı kültürüne ve mimarisine dair yazılar da dikkat çekicidir. "Resimlerimiz – Cologne Katedrali", "Resimlerimiz-Atina Şehri" gibi başlıklarda, Batı'nın sanat ve mimarlık mirasına dair gözlemler sunularak Osmanlı okurunun Batı medeniyeti mimarisine dair bir görüş geliştirmesi hedeflenmiştir**.** Bu yönleriyle Sadık Bey, bilimsel ve kültürel bilginin halkla buluşmasını sağlayan öğretici bir aydın olarak öne çıkar.[135]

Ayrıca bu derginin dönem itibariyle diğer dergilerden daha başarılı ve uzun soluklu olduğunu ifade eden Tokgöz, sebebi olarak resimler içermesini göstermiştir. Bu dönemde "çinko üzerine kimya ile hak sanatı meçhul" olduğundan Sadık Bey, Amerikan Protestanlarının kurmuş oldukları matbaada basılan Ermenice bir gazeteden ödünç aldığı resimlerle bu dergiyi süslemiştir.[136]

30 Ekim 1889 tarihinde Sadık Bey bu dergiyi tekrar yayınlamak için Zaptiye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştur. Yapılan başvuruda, içeriğe dair yalnızca bilimsel ve edebi meselelerin yer alacağı belirtilmiş ve siyasi meselelerden uzak kalınacağı vurgulanmıştır. Matbuat İdaresi Müdürlüğü'nden alınan tezkire ile Sadık Bey'in dergi

[134]Mahmud Sadık, "Zulular", **Mirat-ı Alem,** 1 Muharrem 1299 (23 Kasım 1881), nr.1, s.11-12.; "Resimlerimiz – Fiji Adaları", **Mirat-ı Alem,** 28 Şaban 1299 (15 Temmuz 1882), nr.9, s.144-145.; "Çinlilerin Uçurtması", **Mirat-ı Alem,** 29 Şevval 1299 (13 Eylül 1882), nr.11, s. 177-178.; "Fijilerin Garip Bir İtikadı", **Mirat-ı Alem**, 14 Ramazan 1301(8 Temmuz 1884), s. 10–11.
[135] İlgili makale başlıkları yukarıda yer alan dipnotta verilmiştir.
[136] Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım (1888-1923) Birinci Cilt: Meşrutiyetin İlanına Kadar 1889-1908**, s.32.

çıkarmasına müsaade edilse de bu derginin yayımlandığına dair herhangi bir bilgi yahut sayıya ulaşılamamıştır.[137]

1.3.3. Saadet ve Târik

Saadet Gazetesi, 1885-1896 yılları arasında on bir yıl, 1900-1901 yılları arasında ise bir yıl yayımlanarak toplamda on iki yıl süreyle yayın hayatını sürdürmüştür. Gazetenin sahibi ve yöneticisi Mehmed Nuri Bey'dir. Yapılan incelemeler neticesinde gazetenin genelinde iç-dış haberler ve reklamların ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir. Gazetenin edebi yönünü kuvvetlendiren kişi Muallim Naci olmuş ve zaman zaman Ahmet Mithat Efendi'nin mektuplarına da rastlanmıştır. Ancak bu iki ismin dışında gazetede düzenli olarak kullanılan başka bir imzaya rastlanmadığından gazetenin yazar kadrosu net olarak belirlenememiştir.[138]

Sadık Bey, bu gazetede Temmuz 1301/1885 tarihinde 300 kuruş maaşla çalışmaya başlamıştır.[139] Bu tarihten itibaren gazetenin sayılarını taramış olmamıza rağmen, kendisinin imzasına rastlanmamıştır. Ancak bu gazetede yoğun bir tercüme faaliyeti yürütülmüş olduğundan Sadık Bey'in bu gazetede editoryal yahut çeviri faaliyetlerinde bulunmuş olması muhtemeldir.

Tarik Gazetesi ise Filip Efendi tarafından Mart 1884-1900 tarihleri arasında yayımlanmıştır.[140] Uçak, Mahmud Sadık Bey'in bu gazetede yedi yıl çalıştığını belirtmektedir. Tarik gazetesinin başmuharriri olan Sait Bey'in Yemen'e sürülmesinin ardından bu görevi Selanik'li Tevfik Bey devralmıştır. Bir müddet sonra ise başyazarlığa Sadık Bey getirilmiştir. [141]

Sait Bey 1899 yılında Yemen'e sürülmüştür.[142] Sadık Bey ise bu tarihte Kudüs'te bulunmaktadır. Bu sebeple kendisinin Sait Bey'den sonra gazetenin başyazarlığını devralması tarihsel olarak mümkün görünmemektedir. Literatürdeki

---

[137] **BOA**, DH.MKT., nr.1670-109.
[138] Ertuğrul Aydın, "Saadet Gazetesindeki Edebi Faaliyet Üzerine Bir Araştırma", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1999, s. 25-28.
[139] Uçak, **a.g.m,** s.266.
[140] Büşra Tosun Durmuş, "Bir Biyografi Denemesi: Osmanlı Basınında İlk Gazete Patronu Örneği Filip Efendi ve Yayınları", **İNİF**, Sayı:6, Kasım 2021, s.44.
[141] Uçak, **a.g.m.,** s.266; Durmuş, **a.g.m**, s.44.
[142]Mehmet Ali Beyhan, "Said Bey, Lastik", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/said-bey-lastik (31.07.2025).

farklı bir çalışmada ise Sadık Bey'in 1892 yılında Tarik gazetesinde başyazarlık yaptığı belirtilmiştir.[143] Bu bilgi kronolojik olarak daha tutarlı görünmektedir. Öte yandan Tokgöz'ün anılarında, Servet-i Fünun'u kuruluş yılı olan 1892 yılında Sadık Bey'in, "Filip'in Vakit gazetesinde" çalıştığı bilgisi göze çarpmaktadır.[144] Dolayısıyla Sadık Bey'in, 1885 ve 1892 yılları arasında yedi yıl boyunca bu gazetede çalıştığı kuvvetle muhtemel olmaktadır.

1.3.4. Servet-i Fünun

Servet-i Fünun dergisinin 1892 yılında Ahmet İhsan'a devredilmesiyle Tarik gazetesinden ayrılan Sadık Bey, bu tarihten itibaren hem uzun soluklu bir yayıncılık serüvenine hem de hayatı boyunca derin bir muhabbetle bağlı kalacağı dergiye geçiş yapmış oluyordu.[145] Sadık Bey'in bu geçişi, dönemin edebi ve fikri hareketlerinin süreli yayınlar etrafında şekillendiği dikkate alındığında, bireysel bir tercih olmanın ötesinde tarihsel bir yönelimin de yansımasıdır. Nitekim edebiyat tarihçileri tarafından, Türk edebiyatının yenileşme döneminin, bir gazete veya derginin etrafında filizlendiği öne sürülmüştür. Kitlelere bir gazete ya da dergi aracılığıyla ulaşan edebiyatçılar, öte yandan tercüme faaliyetleriyle Batı dünyasına da açılma fırsatı bulmuşlardır.[146]

Bu dergilerin en uzun soluklularından sayılan ve Mahmud Sadık'ın da en çok kalem oynattığı dergi Servet-i Fünun dergisi olmuştur. Derginin imtiyaz sahibi Nikolaidis olup, 27 Mart 1891'de ilk sayısı yayımlanmış ve günlük olarak çıkmıştır. Bir sene sonra el değiştirerek Ahmet İhsan Tokgöz'ün sahipliğiyle yayımlanmaya başlamıştır. Dergi kurulduğu ilk dönemde, ağırlıklı olarak fen ve teknoloji üzerine yazılan yazılardan oluşmaktaydı.[147] Öte yandan başlangıçta yalnızca Batı'ya ait olan fikir hareketleri ve teknik gelişmeler üzerine bilgi verirken daha sonradan bir edebi

[143] Zozan Erdem, "II. Meşrûtiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Yeni Gazete", Dokuz Eylül üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İzmir, 2022, s.3.
[144] Tokgöz, **a.g.e.** s.114. Tokgöz'ün Vakit olarak nitelediği gazete Tarik olmalıdır. Zira Filip Efendi'nin Vakit gazetesi, 1884 yılında, Sait Bey'in gazetede bazı nazırlar aleyhinde yazılar yazması sebebiyle kapatılmış ve aynı yıl Tarik adıyla tekrar çıkarılmaya başlanmıştır. Bkz.: Durmuş, **a.g.m,** s. 44.
[145] Mahmud Sadık, "Servet-i Fünun", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1649, 22 Mart 1928, s.293-295. Sadık Bey dergiye "aşk ve muhabbet" ile bağlı olduğunu ifade etmiştir.
[146] Kübra Andı, "Servet-i Fünun Mecmuasının Sistematik İndeksi (1891-1901)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** 1997, İstanbul, s.6.
[147] Andı, **a.g.t**., s.8.

akım halini almıştır. Ülken, bu derginin yalnız bir edebiyat akımı gibi gösterilmesini sakıncalı bulmuştur.[148] Hali hazırda dergi 1892 ve 1895 tarihleri arasında yalnızca fenni konuları ihtiva ederken 1895 yılından sonra dergiye siyasi konular da eklenmiştir. 1896 yılının şubat ayından itibaren ise; Recaizade Mahmud Ekrem, Halit Ziya ve Tevfik Fikret gibi isimlerin katılarak Edebiyat-ı Cedide'yi kurmalarının akabinde, dergi edebi bir nitelik kazanmıştır.[149]

Derginin daha çok fen alanındaki yazılarını kaleme alan Mahmud Sadık Bey 1892 senesinden itibaren düzenli bir şekilde yazmaya başlamıştır.[150] Ancak 1898 yılında Kudüs Tahrirat Müdürlüğü'ne atanması üzerine dergiden ayrılmak zorunda kalmıştır. Kudüs'ten 1903 yılında İstanbul'a dönen Sadık Bey, ertesi yıl, yani 1904'te Servet-i Fünun'da çalışmaya devam etmiştir. Bu dönüş, dergi kadrosunda bazı değişikliklere yol açmıştır. Nitekim Mahmud Sadık Bey'in dönüşüyle birlikte Hüseyin Cahit Bey dergiden ayrılmıştır. Hüseyin Cahit, bu ayrılışın gerekçesi olarak, Sadık Bey'in Ahmet İhsan Bey'in yakın dostu oluşunu ve Sadık Bey'in kendisinden yüz kuruş daha düşük bir ücreti kabul etmesini göstermiştir.[151]

Bu süreçte II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte, 13 Temmuz 1324 (26 Temmuz 1908) ve 26 Nisan 1325 (9 Mayıs 1909) tarihleri arasında dergi günlük olarak çıkartılmaya başlanmış; Sadık Bey de bu yeni yayın politikası çerçevesinde bir süre daha yazılarını sürdürmüştür. Nitekim, 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) tarihli 7. sayıdan itibaren Mahmud Sadık Bey başyazar olarak görülmeye başlanmıştır. Sadık Bey'in başyazar olarak ibaresi bulunan son sayı, 6 Teşrin-i Evvel 1324 (19 Ekim 1908) tarihli 129.sayıdır. 130.sayıdan itibaren başyazar ibaresi kaldırılır ve bir daha imzasına rastlanmaz.[152] Bunun sebebi ise, Sadık Bey'in, yakın dostu Abdullah Zühtü ile Yeni Gazete'yi çıkarmak üzere Servet-i Fünun'dan ayrılmasıdır.

---

[148] Ülken, **a.g.e.,**s. 184.
[149] Ahmet İhsan Tokgöz, "Servet-i Fünun'un İlk Yazıcıları, Edebiyat-ı Cedide", **Akşam,** 27 Mart 1940 s.5.
[150] **Servet-i Fünun Tarihçesi,** Ahmet İhsan ve Şürekası Matbuatçılık Osmanlı Şirketi, 1328, s.
[151] Hüseyin Cahit Yalçın, **Edebiyat Anıları,** Haz. Rauf Mutluay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları**,** 1975, s.159.
[152] İlgili sayılar için bkz.: **Servet-i Fünun**, 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908), nr.7, **Servet-i Fünun**, 6 Teşrin-i Evvel 1324 (19 Ekim 1908), nr.129. Dergide, kendisinin başyazar olduğu ibaresi bulunsa da gazetenin ilk sayfasında yayımlanan baş makalelerin altında imzası bulunmadığından, bunların Sadık

Ancak Yeni Gazete, uzun ömürlü bir yayın olamamış; bu nedenle Sadık Bey, 1912 yılı itibarıyla yeniden Servet-i Fünun dergisine dönmüştür. Dönemin siyasi atmosferi içerisinde, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte dergi bir kez daha, 29 Ağustos 1914 ve 5 Mart 1917 tarihleri arasında günlük olarak yayımlanmaya başlamış ve Sadık Bey bu süreçte aktif bir şekilde yazılarını yazmaya devam etmiştir. Kübra Andı'ya göre, Servet-i Fünun' un yaklaşık üç yıl boyunca günlük olarak yayımlanabilmesi, doğrudan Mahmud Sadık'ın yayıncılık konusundaki titiz ve istikrarlı çalışmasının bir neticesidir.[153]

Sadık Bey, Mütareke dönemine kadar dergide çalışmaya devam etmiştir. Fakat bu dönemde Sadık Bey bir kez daha, Abdullah Zühtü'nün teşvikiyle Yeni Gazete'yi çıkarmaya başlamıştır. Tokgöz bu durumu sitemli bir dille ifade etmiştir. Nihayetinde, Sadık Bey 1925 yılında Servet-i Fünun dergisi yeniden yayımlanmaya başladığında derginin yazar kadrosu içinde yer almıştır. 1930 yılında vefat eden Sadık Bey, ölümüne değin Servet-i Fünun dergisinde yazmaya devam etmiştir. 21 Temmuz 1927'de yayımlanan 1614. sayıdan itibaren 1712. sayıya kadar derginin mesul müdürlüğünü de yine Mahmud Sadık Bey üstlenmiştir.

Tokgöz'ün ifadesiyle ise Mahmud Sadık Bey:

1891-1898: 3 sene makale vererek

1904-1908: 4 sene yerli muharrir

1912-1918: 6 sene yerli muharrir

1925-1929: 4 sene makale vererek[154] dergiye katkı sağlamıştır. Çalışma kapsamında tespit edilen yazılar, aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Bu yazıların detaylı indeksine

Bey'e ait olup olmadığı noktasında kesin bir kanaat getirilemezdi. Bu sebeple taranan sayılar içerisinde yalnızca "Mahmud Sadık" ve "Osman Galip" imzalı yazılar mercek altına alınmıştır. "Osman Galip" imzasının Sadık Bey'e ait olduğu, döneme ait anı eserlerinde ve literatürdeki araştırmalarda zikredilmiştir. 130.sayıdan itibaren "Osman Galip" imzasına rastlanmadığından bu imzanın Sadık Bey'e ait olduğu tezi kuvvetlenmiştir.

[153] Kübra Andı, "Servet-i Fünûn Mecmuası", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:4, Sayı: 7, 2006, s.543.

[154] Tokgöz, **a.g.e,** s.114-116.

ise çalışmanın son bölümünde yer verilmiş olup, Mahmud Sadık hakkında yapılabilecek sonraki araştırmalara katkı sunması amaçlanmıştır.

İlk Yazı	**Son Yazı**	**Toplam Yazı Sayısı**
nr.59 5 Nisan 1308 17 Nisan 1892	nr.1716 4 Temmuz 1929	764

Mahmud Sadık Bey'in Servet-i Fünun'daki yazıları incelendiğinde, kaleminin çok geniş bir yelpazeye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Başlıklar üzerinden yapılan bir sınıflandırma sonucu; yazarın edebiyattan siyasete, fenden eğitime, kadın meselelerinden şehir kültürüne kadar farklı alanlara ilgi beslediği ve bu ilgisinin kamuoyunu bilgilendirme ve eğitme gayesi taşıdığı gözlemlenmiştir. Aslında kalemindeki bu yönelim kişisel bir tercih olmaktan öte dönemin siyasi havasına da uygun hareket etme anlamı taşımaktaydı. II. Meşrutiyet'i hazırlayan sürece doğrudan katkı sunmayan Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan genç kuşak, Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı bilinçli bir biçimde siyasetten uzak durmuştu. Ancak baskının kalkmasıyla birlikte bu tavır değişmiş, siyasal ve toplumsal meselelerle ilgilenmeye başlamışlardır.[155] Dolayısıyla Sadık Bey'in II. Meşrutiyet öncesinde kaleme aldığı makalelerde; fen, edebiyat, coğrafya ve eğitim başta olmak üzere farklı alanlara yönelik bir ilgi ve bilgi aktarımı göze çarpmaktadır.

Bu ilgi alanlarının başında, Sadık Bey'in bilimsel ve fenni konulara gösterdiği hassasiyet gelir. Özellikle "Musahabe-i Fennîye" başlığıyla yazdığı makaleler bunlara en güzel örnektir. Bu başlık altında yayımladığı yazılar, fen bilgisi, sağlık ve biyoloji alanındaki meseleleri halkın anlayabileceği bir dille sunma çabasını yansıtır. Örneğin "Fene Neden Bu Kadar Kıymet Veriliyor", "Eski ve Yeni Kimya", "Fen Kürsüsünden Fabrika Sahasına" gibi yazılarında bilimin toplumsal faydasına dikkat çekmeye çalıştığı gözlenir. Yine toplumsal sağlık meselesi ön planda tutulmuş; "Musahabe-i Sıhhiye: Vereme Galebe", "Musahabe-i Tıbbiye: Yaraların Tarz-ı Tedavi-i Cedidi",

[155] Ülken, **a.g.e.,** s.163-164.

“Verem Senatoryumları”, “Verem Irsi midir?”, “Veremin Tedavisi” gibi yazılarıyla tıbbi yaklaşımlar halka aktarılarak toplumda bir sağlık bilinci oluşturulması amaçlanmıştır. Dönemin aydınlarının ve gazetecilerinin takdirini toplayan bu “musahabeler” kendisinin “canlı bir ansiklopedi” olarak nitelendirilmesini sağlamıştır.[156]

Bu etki, dönemin yazarları tarafından da fark edilmiştir. Örneğin Bafralı Yanko, Sadık Bey hakkında şunları yazmıştır:

“Pek muktedir bir kalem Servet-i Fünun’da Musahabe-i Fenniye sernamesi altında neler yazmadı, nelerden bahsetmedi. Yakınen eminim ki Mahmud Sadık Bey’in ciddi, vicdani bir gayret neticesi olarak meydan-ı istifadeye koyduğu o eser-i güzideye pek azlarımız tarafından iltifat gösterildi.”[157]

Bilimsel meselelerle ilgili yoğun ilgisinin yanı sıra kadın hakları meselesi de Mahmud Sadık Bey’in yazılarında dikkat çeken alanlardan biridir. “İngiltere’de İntihabat- Kadınlar ve İntihabat- Bizde Kadınların İntihap Hakkı”, “Kadın Erkek İtilafı” ve “Darülfünun ’da Hanımlara Ders- Mühim Bir Hatve” gibi yazılarında, kadınların eğitim hakkı, çalışma yaşamına katılımı ve toplumsal konumları gibi konulara eğildiği görülmektedir. Ayrıca “Kadınlar ve Kadınlık Meselesi” başlığı altında yayımladığı beş makalede, kadınların durumunu tarihsel bir perspektiften ele almış, gelişim süreçlerini değerlendirmiş ve geleceğe dair çıkarımlarda bulunmuştur. Bu yazılar, onun kadın meselesine olan duyarlılığını ve dönemin feminist tartışmalarına ilgisini yansıtmaktadır.

Kadınlara dair duyarlılığının tamamlayıcısı niteliğinde, çocuklara ve aileye dair meseleler de yazarın önem verdiği noktalardan biri olmuştur. “Çocuk Asrı”, "Terbiye ve İhtiras", “Çocuklara Dair” gibi başlıklarda aile yapısı, çocuk eğitimi ve pedagojik yaklaşımlara yönelik düşünceleri öne çıkmaktadır. Ayrıca, "Saha-ı Efkâr ve İçtihâdda”, “Dini Terbiye/İlmi Terbiye”, “Felsefi ve Ahlaki Musahabe”, “Romantizm”

[156] Til, **a.g.e.,** s.108.
[157] Bafralı Yanko, **Fikir ve Kalem Tecrübelerim**, İstanbul, Alem Matbaası, Şubat 1315 (1900), s.10.

gibi başlıklarda felsefi düşünceye ve ahlaki sorgulamalara dair metinler kaleme aldığı görülmektedir.

Bunun yanında, gözlemci kimliğiyle farklı coğrafyaları tanıtmayı amaçladığı seyahat yazıları da onun üretkenliğini destekleyen bir başka alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadık Bey'in kaleme aldığı "Cenûbî Amerika'da Seyahat", "Beyrut Limanı" ve "İngiltere'de Seyahat Kültürü" başlıklı yazılar ise seyahatname üslubuyla yazılmıştır. Bu yazılarda farklı coğrafyalara dair gözlemlerini, sosyal yapıları ve kültürel özellikleri okuyucuya aktarmış; böylece dönemin dünyasına dair bilgi edinilmesine katkı sağlamıştır. Bilhassa "Viyana Mektupları" serisi, Sadık Bey'in Osmanlı aydını olarak Avrupa'yı nasıl gözlemlediğini ortaya koyar. 1917 yılı ocak ayında, dergi adına Viyana'yı ziyaret eden yazarın kaleme aldığı bu yazılar, şehre dair toplumsal ve kültürel gözlemleri içerir. Diğer bazı mektup dizilerinde olduğu gibi İstanbul'a yönelik kıyaslamalar yapılmak yerine, Sadık'ın yazılarında doğrudan Viyana'ya odaklanıldığı görülür.[158]

Bütün bu yazı çeşitliliğine karşın Sadık Bey'in siyasal meseleleri doğrudan işleme konusunda temkinli bir tutum sergilediği gözlenir. Ancak tamamen uzak durmadığı da söylenebilir. Sadık Bey, bu dergide çok fazla doğrudan siyasal meselelere eğilmemekle birlikte; zaman zaman siyasi temaları da ele almıştır. "Hükümet-i Meşruti Memurlarına Bir Ders-i Ahlak", "İttihada Doğru", "Taşnaksütyun Ermeni Heyet-i Müttefikesi", "İki Tarafa Çekiştirme İnkılap", "İnkılaba Doğru – Temessül Meselesi" gibi yazıları, dönemin siyasal atmosferine dair fikir yürüttüğü ve anayasal düzen, etnik gruplar ve temsil sistemine dair görüşlerini paylaştığı örnekler arasında yer almaktadır.

Mahmud Sadık'ın kalemindeki çeşitlilik ve sahip olduğu engin bilgi birikimi, onu bir entelektüelden ziyade bir aydın olarak nitelendirmemizi mümkün kılar. Zira "entelektüel" kavramı, kendi düşünce sistemini bağımsız biçimde inşa eden kimseyi ifade ederken; "aydın" kavramı, bilgi edinme ve eğitim yoluyla zihinsel aydınlanmaya

[158] Yavuz Köse, "Vienna is a Treasure to Us": Vienna and the Austro-Hungarian Empire as Role Models for the Late Ottoman Empire", **Comparativ,** Volume:32, 2022, p.398.

ulaşmış kişiyi tanımlamaktadır.[159] Sadık Bey de bu durumu mütevazı bir şekilde kabul eder. Nitekim istibdat dönemi olarak andığı Abdülhamit devrinde halkın ilim ve fenle tanışmasını sağlamak amacıyla basında yer aldığını ve bu uğurda bilimsel sohbetler (musahabe-i fenniye) yazdığını ve amacının hiçbir zaman bir bilim insanı gibi görünmek olmadığını vurgulamıştır. Asıl niyeti, "*erbab-ı fennin fen lisanıyla yazdıklarını sadeleştirmek, halk lisanına nakil ve tercüme etmek"*tir. Bu durum kendisinin bilim insanı olmasa da halkı bilimle tanıştırma sorumluluğu taşıyan bir aydın gibi hareket ettiğini gösterir.[160]

Son olarak Sadık Bey'in Servet-i Fünun çevresinde bulunduğu yıllarda çok güçlü dostluklar kurduğunu belirtmeliyiz. Dergi kurulduğu sırada; Ahmet İhsan Tokgöz, Nabızade Nazım, Ahmet Rasim ve Besim Ömer Beyler ile aynı yazı kadrosu içinde yer almış[161] ve bu isimlerle yakın ilişkiler geliştirmiştir. Nitekim Servet-i Fünun'un kırkıncı yılı dolayısıyla kaleme aldığı yazısında özellikle Nabızade Nazım'ı sıkça anması bu dostluğun kendisi için ne denli anlam ifade ettiğini göstermektedir. Aynı yazıda Ahmet Rasim ve Besim Ömer Bey'e de yer vererek, arkadaşlık bağlarını metinlerine yansıtmıştır.[162]

Bu arkadaşlık bağları içerisinde en dikkat çekici olanı Nabızade Nazım ile olan dostluğudur. Tanışıklıklarının Mekteb-i Mülkiye yıllarına dayandığını ifade eden Sadık, aralarında çok sıkı bir dostluk bağı olduğunu belirtmiştir. Öyle ki zaman zaman fikir alışverişlerinde de bulunmuşlardır. Nitekim Nabızade Nazım *Zehra* adlı romanını yazarken, romanın ana teması olan kıskançlık üzerine Sadık Bey ile uzun tartışmalar gerçekleştirmiştir:

"Nazım Zehra'sını yazarken birçok defa, mübahasede bulundu. Tulumbacıların ahvalini tetkik için tulumbacı kahvelerine gittiği zaman benden hayli latifeler istedi. Bir karyenin kıskançlığını tasvir ederken hayli mübahasede bulunduk."

[159] Bayram Ali Çetinkaya, "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın ve Devlet Adamının/Bürokratının Kimlik Yapısı", **C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:2, 2008, s.78.
[160] Mahmud Sadık, "Bir Hatıra", **Aydede**, 5 Kanunusani (Ocak) 1922, nr.2, s.3.
[161] Ahmet İhsan Tokgöz, "Servet-i Fünun'un İlk Yazıcıları, Edebiyat-ı Cedide", **Akşam,** 27 Mart 1940, s.5. Mahmud Sadık Bey'in, Ahmet Rasim ve Ahmet İhsan Tokgöz ile fotoğrafları için bkz.: **EK:11.**
[162] Mahmud Sadık, "Servet-i Fünun", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1649, 22 Mart 1928, s.293-295.

Ne var ki bu dostluk Nabızade'nin erken yaştaki ölümü ile son bulmuş ve bu ölüm Sadık Bey üzerinde çok derin bir keder yaratmıştır. Bu kederini ise "biraderinin" vasiyetini yerine getirerek bir nebze dindirmek isteyen Sadık Bey, kendisine emanet edilen ve Türk edebiyatının ilk psikolojik romanı olarak kabul edilen *Zehra'* yı Servet-i Fünun'da tefrika etmeye başlamıştır:

"Al bunu ne yaparsan yap, diye bana verdi. Eyvah ki ben onun vefatı üzerine müsveddatına bakarak ağlamaktan başka bir şey yapmadım. Hatırından geçemediğim bir dost müsveddatı okumak üzere aldı. Dışarı gitti, uzun müddet istirhamıma karşı mütekasil davrandı. Müsveddatı göndermedi, beni o kıymettar yadigardan mahrum bıraktığı gibi karyelerimizi de mütalaasından alıkoydu. Servet-i Fünun bugün Zehra'ya başlıyor. Zehra'nın neşri benim için bir biraderin vasiyetini yerine getirmektir."[163]

1.3.5. Yeni Gazete

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından hürriyetin hediyelerinden olan Yeni Gazete, Mahmud Sadık ve Abdullah Zühtü tarafından 20 Ağustos 1324 (2 Eylül 1908) tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin kuruluş sermayesi Kamil Paşa'nın oğlu Sait Paşa tarafından karşılanmış[164], çoğunlukla İttihat ve Terakki karşıtlığı sayesinde tirajı yakalayan gazete; Babıali Baskını'ndan sonra kapatılmıştır.[165]

Sadık Bey'in bu süreçte gazetede doğrudan imzasına rastlanmamıştır.[166]Ancak kendisinin gazetedeki en önemli yazın faaliyeti "Takvimden Bir Yaprak" köşesidir. Fıkra türündeki bu köşe hem kendi döneminde hem de sonrasında fıkra türünün gelişmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. Mahmud Sadık'ın *Takvimden Bir Yaprak* fıkraları, II. Meşrutiyet sonrası basında yayımlanan ilk fıkra örneklerinden biri

[163] Mahmud Sadık, ""Nabızade Nazım ve Zehrası" **Servet-i Fünun**, nr.254, 11 Kanunusani 1311 (23 Ocak 1896), s. 307–308. "Merhum Nazım'dan ve eserinden bahsetmek benim için yüreğimdeki derin cerihayı tazeleyerek ah ve figan etmektir. Tesirat-ı kalbiyenin elfaz ve kelimat ile tasvirine ihtimal vermiyorum. Yahut ben muktedir olamıyorum."
[164] Mehmet Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul**,** Der Yayınevi, 2005, s.36-37.
[165] Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınları, s.90.; Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan, **a.g.e.,** s.29,
[166] Gazetenin 1908 ve 1913 yılları arasındaki hemen bütün sayıları taranmıştır. Baş makalelerde; Mesudzade, Rıza Tevfik, Şükrü Kamil, Ahmet Şükrü, Mustafa Sabri, Miralay Sadık gibi çeşitli imzalar bulunmaktadır.

olarak görülmesi bakımından edebiyat ve matbuat tarihi açısından önem taşır. Fıkra türü, II. Meşrutiyet sonrası gazetecilikte gelişen; kısa, güncel olaylara dayalı, kişisel görüş içeren, sade ve mizahi bir anlatı biçimidir. Mahmud Sadık, bu türün ilk örneklerinden olan *Takvimden Bir Yaprak* yazılarıyla fıkrayı bir gazete türü olarak yerleştirmiş ve sonraki yazarlara öncülük etmiştir. Bu köşe okuyucular nezdinde ilgiyle takip edilmiş, dönemin gazeteci ve yazarları tarafından büyük takdir toplamıştır. Refik Halid, Ercüment Ekrem, Peyami Safa, Abdullah Cevdet, Enis Tahsin gibi birçok yazar ve aydın, Sadıkı Bey'in bu fıkraları için son derece olumlu beyanlarda bulunmuşlardır.[167] Yine dönemin önemli kadın yazarlarından biri olan Halide Edip Hanım, Sadık Bey'i kıymetli mizah yazarları içerisinde gördüğünü belirterek, "Takvimden Yaprakların" ileride kıymetli bir koleksiyon oluşturacağından şüphe duymadığını ifade etmiştir.[168]

Sadık Bey bu köşeyi, 25 Teşrin-i Evvel 1324 (7 Kasım 1908) tarihinde "Takvimden Bir Yaprak" başlığıyla yazmaya başlamıştır.[169] Aslında bu fıkra köşesi Abdullah Zühtü'nün isteğiyle ortaya çıkmıştır. Zühtü, Yeni Gazete' de başından beri güncel olaylara değinen kısa bir köşe oluşturmak istemektedir. "Takvimden Bir Yaprak" köşesi için kimse yazmak istemeyince bu görev Sadık Bey'e verilir. Sadık Bey başta gönülsüz olsa da bu köşeyi yazmaya başlamıştır. İlk günlerde üçüncü sayfada yer alan fıkralar, ilgi görmeye başladıktan sonra gazetenin ilk sayfasının sonunda yayımlanmaya başlamıştır. Sadık Bey'in fıkralarının gazete sütunlarında bu şekilde konumlandırılması, sonraki fıkra yazarlığı için de örnek olmuştur.[170]

Sadık Bey bu köşesinde, gündemdeki siyasi ve sosyal gelişmeleri didaktik bir üslupla, kendisini adeta sokaktaki bir vatandaş gibi düşünerek kaleme almıştır. II. Meşrutiyet basınının iki kutuplu havası içerisinde, mutedil ve orta yolu bulmaya çalışan bir tavır benimsemiştir. Meşrutiyet taraftarlığı yadsınamaz olsa da rejimin her hareketini doğru bulmamış ve yöneticiler kendisinin eleştirilerinden nasibini almıştır.

---

[167] Fıkra türünün doğuşu ve Mahmud Sadık Bey'in buradaki rolü konusundan detaylı bilgi için bkz.: Öksüz, **a.g.m.,** s.33-38.
[168] Halide Edip, "Türkler ve Edebiyatı", **Mekteb Müzesi,** 15 Eylül 1329 (24 Eylül 1913), nr.8, s.228.
[169] Mahmud Sadık, **Takvimden Yapraklar**, Haz. Burak Armağan, İstanbul, Telve Kitap, 2023, s.11.; "Takvimden Bir Yaprak", **Yeni Gazete**, 25 Teşrin-i Evvel 1324 (7 Kasım 1908), s.3.
[170] Öksüz, **a.g.m**., s.44.

Bunu yaparken atasözü ve özdeyişleri sıkça kullanmış gerek tarihsel figürlere yaptığı atıflar gerekse yurtdışından edindiği haberler ile eleştirilerine kuvvetli entelektüel bir dayanak oluşturmuştur.[171]

Bu eleştirel ve dengeli yaklaşım sayesinde kısa sürede geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan köşe, yoğun ilgi üzerine, Ebüzziya Tevfik gibi isimlerin de teşvikiyle kitap haline getirilmiştir. *Takvimden Yapraklar*, 7 Kasım 1908 ve 21 Haziran 1909 tarihleri arasında, yazarın 160 fıkrasını içerir şekilde, Matbaa-i Hayriyye Müdürü Hayri Bey'in aracılığıyla 1912 yılında kitap halinde basılmıştır. Fiyatı ise 5 kuruş olarak belirlenmiştir.[172] Ciltler halinde bu kitabın devamının geleceği belirtilse de planlanan diğer kitapçıklar basılamamıştır. Öte yandan Sadık Bey 24 Ağustos 1919 tarihli 263. nüshaya kadar bu köşesini yazmaya devam etmiştir.[173]

Mahmud Sadık Bey'in Yeni Gazete'deki faaliyetleri bu köşe ile sınırlı kalmamıştır. İttihat ve Terakki'nin siyasetten el çektirildiği Mütareke döneminde gazete yeniden yayımlanmaya başlamıştır.[174] Sadık, 30 Kasım 1918 tarihinde yayın hayatına dönen Yeni Gazete'de, bir önceki dönemden farklı olarak, Abdullah Zühtü ile gazetenin sermuharrir ve müdürleri arasında yer almıştır.[175] 1 Şubat 1919 tarihine kadar gazetenin baş makaleleri bir gün "mim" ve "sad" yani Mahmud Sadık imzasıyla, bir gün "ayın" ve "ze" yani Abdullah Zühtü imzasıyla yayımlanmıştır. Ancak bu tarihten sonra baş makaleler yalnızca Mahmud Sadık Bey'in "mim" ve "sad" imzasıyla yayımlanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Sadık Bey'in, gazetenin 23 Ağustos 1335 (1919) tarihli 1828.sayısıyla yayın hayatını sonlandırana dek başyazarlık görevini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Öte yandan Mahmud Sadık Bey'in o dönem

[171] Mahmud Sadık, **Takvimden Yapraklar**, Haz. Burak Armağan, s.11-13.
[172] Taht-el Arz, **İttihat ve Terakki Mabedi**, 1 Mart 1332.; Uçak, **a.g.m**, s. 265.
[173] Öksüz, **a.g.m.,** s.45. Sadık Bey'in bu fıkralarının tam sayısının tespiti araştırmanın süresinin ve metodolojik yöntemlerinin dışına çıkılmasına sebep olacağından, bu sayıların tespiti titizlikle yapılacak ayrı bir çalışmanın konusu olmak durumundadır. Ancak yine de belirtmek gerekiyor ki, kendisinin imzasını taşıyan makaleleri tespit amacıyla; 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1918, ve son olarak 23 Ağustos 1919 tarihine kadar olan sayılar taranmıştır. Bu süre zarfında Sadık Bey'in hemen her sayıda "Takvimden Bir Yaprak" köşesine yer verdiği tespit edilmiştir.
[174]Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi**, s.90.; Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan, **a.g.e.,** s.29.
[175] **Yeni Gazete**, 30 Kasım 1918, nr.1, s.1.

rahatsızlanmasından kaynaklı olarak gazetenin yayın hayatına devam edemediği kuvvetli bir ihtimaldir.[176]

Bu dönemde gazetenin yayın politikası dikkat çekicidir. Gazetenin mütareke döneminde İstanbul Hükümeti'ni desteklediği hatta hükûmetin sözcülüğünü yaptığı literatürde araştırmacılar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir.[177] Nitekim İctihad, Yeni Gazete'nin Abdullah Zühtü ve Mahmud Sadık tarafından tekrardan yayımlanmaya başlayacağını kamuoyuna duyururken, Yeni Gazete'nin memleketin tam bağımsızlığına giden yolu İngiliz ve Fransız dostluğunda gördüğünü ifade etmiştir.[178] Bu tür açıklamalar, gazetenin teslimiyetçi bir tavır sergilediğini doğrulamaktadır.

Bu bağlamda Sadık Bey'in başmakaleleri Mütareke dönemi görüşleri bölümünde değerlendirilecektir. Dolayısıyla literatürde yer alan bu teslimiyetçi yayın çizgisine dair iddiaların doğruluğu, doğrudan kendisinin yazıları üzerinden incelenerek ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.3.6. Karagöz

Karagöz, 10 Ağustos 1908 tarihinde Ali Fuat Bey tarafından çıkarılan bir mizah dergisidir. Ali Fuat Bey'in ölümünden sonra Cumhuriyet Halk Partisi tarafından satın alınmış ve 12 Mayıs 1920 ve 14 Nisan 1928 tarihleri arasında Burhan Cahit Morkaya tarafından çıkarılmıştır.[179] Literatürde Mahmud Sadık Bey'in isminin yalnızca bu derginin yazar kadrosu içinde zikredilmesine karşın, Mahmud Sadık Bey 1923 yılı itibariyle Karagöz Dergisi'nin hissedarlarından biri olmuştur. Ali Fuat Bey'in 1919 tarihindeki ölümünden sonra, Karagöz Dergisi'nde derginin hisselerinin Ali Fuat Bey'in eşine ve Mahmud Sadık Bey'e bırakıldığı haber verilmiştir. Daha sonra Ali Fuat

---

[176]Mahmud Sadık Bey", **Alemdar**, 28 Ağustos 1919, nr.1556, s.2. *"Yeni gazete sermuharriri Mahmud Sadık Bey'in fazlaca rahatsız olduğunu teessür ve teessüfle haber aldık. Matbuat-ı Osmaniye'nin en kadim ve en kıymetdar bir rengi olan Mahmud Sadık Bey kardeşimize Cenab-ı Hak'tan şifay-ı acil ihsan buyurmasını temenni eyleriz."*

[177] Dahiliye Nezareti tarafından Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderilen bir yazıda hükûmet yanlısı Yeni Gazete'nin yayın hayatını sürdürebilmesi amacıyla maddi yönden desteklenmesi ve bu amaçla nezarete ait ilanların bu gazetede yayımlanması talep edilmiştir. Öte yandan abone çalışmaları yürütülerek gazeteye devlet memurları ve valiler üzerinden üyelik sağlanmaya çalışılmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Abdullah İlgazi, "İstanbul Hükümeti'nin Propaganda Faaliyetleri ve Yeni Gazete", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Cilt:18, Sayı:53, s.476-478., Damat Ferit Hükûmeti de desteklediği hükûmetler arasındadır. Bkz.: Kocabaşoğlu- Akan, **a.g.e.,** s.29.

[178] **İçtihad,** 7 Teşrinievvel (Ekim) 1918, nr.129, s.1.

[179] Abdulgani Arıkan-Yasemin Gülşen Yılmaz, "Türk Mizah Basını Üzerine Görsel Bir İnceleme: Karagöz Gazetesi", **Selçuk Türkiyat,** Sayı:56, s.405.

Bey'in eşi yürütme işlerini Mahmud Sadık'a devretmiştir. Haziran'ın 25. günü Şirket Nizamnamesinin 12 ve 13. maddesi gereğince genel müdür Sadık Bey ve başyazarı Burhan Cahit olmuştur. [180] Yine Mahmud Sadık Bey'in hissedarlığını destekleyen bir diğer kaynak, gazetenin ortaklık yapısına dair açılan davadan bahseden bir haberdir. Bu haber, Mahmud Sadık'ın gazetenin hissedarları arasında yer aldığını açık biçimde göstermektedir.[181] Dolayısıyla bu derginin CHP tarafından hangi tarihte satın alındığının daha net bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Zira literatürde genel olarak 1920-1928 yılları arasında derginin müdürlüğünü Burhan Cahit Morkaya' nın yaptığı ifade edilmesine karşın 1923 yılında Karagöz Dergisi Müdürü olarak Mahmud Sadık Bey'in ismi zikredilmiştir.[182]

1.3.7. Demiryolları Mecmuası

Demiryolları Mecmuası, 1 Mart 1925'te Behiç Erkin tarafından çıkarılan, demiryolu personelinin teknik ve mesleki gelişimini amaçlayan uzmanlık dergisidir. Derginin ilk mesul müdürü Safveti Ziya Bey'in diplomatik bir görev icabıyla dergiden ayrılmasının ardından, 1 Kanunuevvel 1341 (7 Aralık 1925) tarihinden itibaren Mahmud Sadık Bey derginin başına getirilmiştir. [183] Nafia Nazırı Behiç Erkin'in tavsiyesi sonucu bu göreve gelen Sadık Bey, ölümüne değin bu derginin mesul müdürlüğü görevini yürütmüştür.[184]

1.4. ÖLÜMÜ

Sadık Bey, vefatından yaklaşık bir buçuk yıl öncesinde rahatsızlanmıştır. *Milliyet* gazetesi, kendisinin bir süreden beri hasta yattığını duyurmuş;[185] bu haberi,

---

[180] **Karagöz,** "Kendimize Ait Bir Havadis", 30 Haziran 1923, nr.1595, s.2.

[181] Bu dava, Karagöz Gazetesi'nin 16 Haziran tarihli sayısında Şehremaneti Muavini hakkında yayımlanan bir yazı nedeniyle, Şehremaneti tarafından gazeteye açılmıştır. Dava sürecinde gazetenin ortaklık yapısı sorgulanmış**,** özellikle Kostaki Kibaridis'in hissedar olup olmadığı tartışılmıştır. Belgeler, Kostaki'nin hisselerini Mahmud Sadık'a devrettiğini gösterdiği için, mahkeme onun artık ortak olmadığını kabul etmiş; dava Mahmud Sadık'ın da içinde bulunduğu yeni ortaklık yapısı üzerinden devam etmiştir**.** Ancak Mahmud Sadık davada sanık değil, hissedar konumundadır**.** "*Mahkeme dün Kostaki Kibaridis'in hissesini Mahmud Sadık Bey'e sattığı anlaşıldığından maznun sıfatıyla celp edilemeyeceğine karar vermiştir."* "Şehremaneti Karagöz Davası", **Tanin,** 16 Ağustos 1923, nr.301, s.2.

[182] Bkz.: "Üstadımız Mahmud Sadık Bey", **Karagöz,** 19 Mayıs 1923, nr.1583, s.3.

[183] Handan Haykır, "Cumhuriyet Dönemi Mesleki Dergi Yayıncılığına Bir Örnek: Demiryollar Mecmuası", **XIX. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler VII. Cilt Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,** Ankara, 2022, s.550.

[184] Uçak, **a.g.m.,** s.267.

[185] "Üstat Mahmud Sadık", **Milliyet,** 28 Şubat 1928, nr.57, s.3.

Türk Matbuat Cemiyeti'nin kendisiyle yakından ilgilendiğini bildiren *Son Saat* gazetesi takip etmiştir.[186] 1930 yılının başlarında ise Kızıltoprak'taki evinde istirahat eden Sadık'a Matbuat Cemiyeti üyelerinden oluşan bir heyet tarafından ziyaret gerçekleştirilmiştir.[187] Fakat 2 Şubat 1930 tarihinde, Sadık'ın durumu ağırlaşmış ve Haydarpaşa Emraz-ı İmdadiye Hastanesi'ne yatırılmıştır. Fakat yine de kendisini iyi hissettiğini ifade eden Sadık, devamında sarf ettiği sözlerle yeni rejimden ne kadar memnun olduğunu da dile getirmeyi unutmamıştır:

"On iki gün zarfında, iyice bir hale geldim. Birkaç gün oluyor nöbetler kesildi. Fakat yemek istemediğim için (49) kiloyu geçemiyorum. Artık ölsem de rahat ve müteselli gideceğim. Çünkü gençliğimizde gayelerimiz olan halas ve terakki inkılaplarını gördüm."[188]

Tokgöz anılarında, Sadık'ın son yıllarında ettikleri bir sohbette kırk yedi yıllık bir dostluğa sahip olduklarından bahisle son günlerinde birbirlerine verdikleri bir sözden bahsetmiştir. Bu iki yakın dosttan hangisi önce vefat ederse diğeri onunla ilgili bir makale yazacaktır. Sadık kendisi hakkında hangi sözleri sarf edeceğini sorduğunda Tokgöz*, "hesabını kitabını bilmez, çok çalışkan, çok doğru ve faziletli bir üstat*" şeklinde cevap vermiştir. Yine Tokgöz'ün anılarından anlaşılıyor ki Sadık Bey son telgrafını kendisine çekmiş olmalıdır:[189]

''Değirmendere'den telgrafını aldım. Pek derin bir teessür ve haz duydum. Seninle kırk beş senelik dostluğumuz hayatımda en büyük teselli ve iftiharımdır. Kemal-i iştiyakla ellerini ve gözlerini öperim İhsancığım.

21.7.1930

Kızıltoprak"

Sadık Bey'in rahatsızlığıyla Mustafa Kemal Atatürk de yakından ilgilenmiştir. Gazi, Sadık'ın rahatsızlığını haber aldıktan sonra Afyon Milletvekili Ruşen Eşref Ünaydın'ı kendisinin yanına göndermiştir. Bu durumdan memnuniyet duyan Sadık

[186] "Mahmud Sadık B.", **Son Saat,** 2 Mart 1929, nr.60, s.3.
[187] Mahmud Sadık Bey", **Cumhuriyet,** 19 Ocak 1930, nr.376, s.2.
[188] "Şeyhûlmuharririn Mahmud Sadık Bey", **Milliyet,** 9 Şubat 1930, nr.395, s.3
[189] Ahmet İhsan Tokgöz, **Bab-ı Ali Yokuşu'ndan Portreler**, s.112

Bey, Gazi'ye teşekkürlerini iletmiştir.[190] Öte yandan ömrünün son yıllarını Kızıltoprak'ta kızıyla birlikte geçiren Mahmud Sadık'ı ziyaret eden Halit Fahri, onun oldukça harap bir evde yaşadığını ifade etmiştir.[191]

28 Temmuz 1930 tarihinde hayata gözlerini yuman Mahmud Sadık Bey'in son sözleri *"ailemi Gazi Hz. Himayesine bırakıyorum*" olmuştur.[192] Cenaze merasimi hem devlet erkanının hem de basın dünyasının geniş katılımıyla gerçekleşmiştir. Kızıltoprak'ta kılınan cenaze namazının ardından naaşı istasyona götürülmüştür. Burada okunan duaların ardından, Devlet Demiryolları İdaresi tarafından tahsis edilen özel bir trenle Haydarpaşa'ya nakledilmiştir. Haydarpaşa'dan Tıp Fakültesi karşısında yer alan Şerifler Kuyusu Mezarlığı'na götürülen tabut, gözyaşları arasında toprağa verilmiştir.

Törene katılanlar arasında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü temsilen Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref Ünaydın, Matbuat Umum Müdürü Ercüment Ekrem, Matbuat Cemiyeti Reisi Hakkı Tarık, Servet-i Fünun sahibi Ahmet İhsan, Ubeydullah Bey, İstanbul Valiliği'ni temsilen matbuat memuru Şemsi Bey ve Matbuat ile Devlet Demiryolları yöneticileri yer almıştır. [193]

Bu kayıp, dönemin gazetelerinde geniş yankı uyandırdı. Cumhuriyet gazetesi 29 Temmuz 1930 tarihli sayısında, haberi "M. Sadık B. dün ebediyyen gözlerini yumdu – Onun ölümü telafisi imkânsız bir kayıptır" başlığıyla duyurdu. Ertesi gün Vakit gazetesi ise, cenaze töreninin kalabalık bir katılımla ve derin bir hüzün ortamında gerçekleştiğini vurguladı. Mahmud Sadık Bey vasiyeti üzerine Karacaahmet Mezarlığı'nda Mimar Kemaleddin Bey'in[194] yanına defnedilmiştir. Tokgöz'ün aktarımıyla Mahmud Sadık Bey'in defnedildiği mezarlık oldukça harap ve bakımsız bir vaziyettedir. Mimar Kemaleddin'in Cumhuriyet'e bıraktığı nadide yapılar gibi Sadık da basın tarihine devasa bir külliyat bırakmıştı.[195]

---

[190] Uçak, **a.g.m**., s.265.
[191] Giz, **a.g.e.,** s.221.
[192] **Vakit**, 30 Temmuz 1930, nr.4510, s.6.
[193] Uçak, **a.g.m.,** s.268. Cenaze merasimi töreni fotoğrafları için bkz.: **EK:12, EK:13.**
[194] 1927'de vefat eden Mimar Kemaleddin Bey'in mezarı bir müddet sonra yol yapımı nedeniyle II. Bayezid Camii mezarlığına taşınmıştır.
[195] **Resimli Uyanış Servet-i Fünun,** "Mahmud Sadık ve Servet-i Fünun", 7 Ağustos 1930, nr.88, s.149.

Basında kendisinin ölümünden sonra; hastalığının son demlerinden itibaren oldukça sefil bir hayat sürdüğü ve ne matbuat camiasının ne de hükümetin kendisine destek olmadığı noktasında birtakım haberler yer almıştır. Matbuat Cemiyeti ise bu iddiaların mesnetsiz olduğu konusunda bir açıklama yapmıştır. Bu iddialardan Mahmud Sadık Bey'in yakınları olarak oldukça rahatsız oldukları dile getirilmiştir. Aslında Sadık Bey'in ölümüne değin Demiryolları Mecmuası'nın müdürlüğünü yapmış olduğunu ve bu vesileyle iyi bir maaş aldığı belirtilmiştir. Bunlara ek olarak hükümetin de yardımlarda bulunduğu aktarılmıştır.[196]

[196] **Vakit**, 30 Temmuz 1930, nr.4510, s.6.

İKİNCİ BÖLÜM

MAHMUD SADIK BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

2.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Mahmud Sadık Bey bu dönemde yalnızca basın dünyasında değil, siyasal alanda da etkin hale gelmiştir. Ahlaki duruşu ve dürüstlüğüyle çevresinde takdir gören Sadık Bey'in, II. Meşrutiyet'in ilanından önce gizli çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik şubesinin önemli üyelerinden biri olduğu ifade edilir. Meşrutiyet'in ardından cemiyet bir süre daha gizli merkez heyeti üzerinden faaliyetlerini sürdürürken, onun da bu çekirdek kadroda yer aldığı aktarılmaktadır. [197] Aslında cumhuriyet dönemine ait olan fakat Sadık Bey'in İttihat ve Terakki ile olan ilişkilerini ortaya koyması bakımından bu bölümde aktarmamızın daha faydalı olacağı bir diğer kaynak, 27 Temmuz 1924 tarihinde Böcek Ahmet Efendi tarafından Cumhuriyet Gazetesi'nde yayımlanan bir mektuptur. Daha sonra Mahmud Sadık Bey bu mektuba ve içindeki iddialara, müdürlüğünü yaptığı Karagöz Dergisi'nde cevap vermiştir.

Bu mektubun içeriğine bakıldığında, Hüseyin Cahit Bey'in meşrutiyet ilan edilmeden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan bağı tartışılmaktadır. Mektupta verilen ayrıntılarda, o dönemde İttihat ve Terakki Cemiyetinin İstanbul'da 4-5 kişilik gizli bir komisyonu topladığı ifade edilmiştir. Bu komisyonda ise Talat Bey, Manyesizade Refik Bey, Mahmud Sadık Bey ve Dr. Şükrü Kamil Bey bulunmaktadır. Talat Bey, Mahmud Sadık Bey'den, cemiyete girebilecek güvenilir bir isim talebinde bulunmuştur. Mahmud Sadık Bey ise Hüseyin Cahit Bey'i önermiştir. Devamında Hüseyin Cahit Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyetine girmekten çekindiği, fakat Meşrutiyet ilan olunduktan sonra "önde gelen İttihatçı" rolüne büründüğü aktarılmıştır. Mektubu yazan Böcek Ahmet Efendi ise bu meseleden bahisle, Talat ve

[197] H. İbrahim Uçak, "Demiryolları Mecmuası ve Demiryolcu Dergileri", **Kebikeç,** Sayı:11, 2001, s.267. *"1908 yıkında Meşrutiyetin ilan edilmesinden kısa bir süre önce Mahmud Sadık Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik şubesine üye olmuştur."* Ahmet İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım (1888-1923) Birinci Cilt: Meşrutiyetin İlanına Kadar 1889-1908,** İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası Limitet Şirketi, 1930, s.151-153.

Refik beyler hayatta olmadığından, şahitlik yapması hususunda Mahmud Sadık Bey'e bir çağrıda bulunmuştur.

"İlan-ı Hürriyet'ten evvel, belki epeyce evvel, İstanbul'a Selanik'ten iki kişi geldi. Bunların birisi Manyesizade Refik Bey merhumdu. İkincisi cennet mekan Talat Paşa merhum. İstanbul'da teşkilat yapmak istiyorlardı. Komşu milletlerden birisine mensup siyasi bir komitenin nizamnamesini tercüme etmişlerdi. Onu terakki ve ittihada adapte etmek istiyorlardı. İstanbul'da iki emin arkadaş buldular. Bunlardan birisi Şeyhûlmuharririn Mahmud Sadık Bey'dir. Diğeri Doktor Şükrü Kamil Bey. İkisi de el yevm sağdırlar. Vallahi ömürlerini daha uzun isteyen de bildiklerini söylemeye zaman bulsunlar.

Bu dört esrarengiz adam uzun kış gecelerinde Dr. Şükrü Kamil Bey'in evinde toplanarak müzakere ediyorlardı. O zaman ben de bu Bozdoğan'daki Münif Paşa Konağı civarında otururdum. Bir gece Talat Paşa ile Refik Bey, iki İstanbul arkadaşlarına bir üçüncü arkadaş ilavesine ihtiyac-ı şedid görüldüğünü söylediler ve;

- Bize gayet emin, fedakar, sır çıkmaz hizmetinden fayda bekleyebilir bir arkadaş daha lazımdır.

Mahmud Sadık Bey cevap verdi ve:

-İstediğiniz kıratta birisi var. Var ama bilmem bu işe girebilir mi?

-Emin misiniz o zattan?

-Bazı rical ile tanışması şayân-ı ehemmiyet değildir. Kabul etmese bile hiç olmazsa sır vermez.

Mahmud Sadık Bey çıktı. Doğruca, o beşinci fedakâr emniyetli hürriyet aşığı arkadaşın evine gitti. Sadık Bey'i misafir zannıyla yukarıya aldılar. Misafir salonunda veya odasında lambalar yanıyordu. Ortadaki masanın etrafında birkaç saat oturmuş, derin bir sükut içinde şakır şukur kumar oynuyorlardı. Mahmud Sadık Bey ev sahibine göz attı, biraz sofaya çıktılar. Sadık Bey o epeyce bir mukaddeme yaptıktan sonra dedi ki, seni gayet mühim bir mesele için Şükrü Kamil'in evine kadar götüreceğim.

İki dost esrarengiz bir surette doktorun evine geldiler. Üç kişi evin perdeleri sık sık kapatılmış odasında bekliyorlardı ve kalpleri en parlak ümitlerle doluydu. Mahmud Sadık getirdiği fedakar hürriyet aşığını takdim etti. Söze evvela manyetsiz hale başladı. O sevimli çehresi, o içinden gelen musiki sesiyle bütün dikkat kesildi. O bıraktı, sözü Türk erkeklerinin en güzeli, en cana yakını Talat aldı.

-Cemiyetimize giriniz, el birliği ile çalışalım.

- Bunları bana söylemekle çok fena yaptınız. Hayır, daha doğrusu bunları bana söylemekle çok iyi yaptınız. Çünkü bir başkasını benim gibi zannederek söylemek ihtimali vardı. Ve o zaman belki o adam bu müthiş sırrı saklayamazdı. Fakat bana emin olunuz, ben bu sırrı ölünceye kadar saklayacağım. Fakat bana bundan başka bir hizmet teklif etmeyiniz. Benim size yapacağım ilk ve son hizmet bu sırrınızı sadakat ve muhafaza etmekten ibarettir. Cemiyetinize giremem. Korkarım. Hatta o kadar taraftarınız değilim ki şimdi sizden de namusunuz üzerine söz isterim. Ben bu işin çıkmayacağına kaniyim. Göz göre tehlikeye giremem. Fakat ilan-ı hürriyet edebilirseniz o zaman çalışırım.

Aradan zaman geçti, hürriyet ilan olundu. Gel hafta, git hafta, gel sene, git sene, o adam bir ittihatçıların en meşhuru, en güzidesi, en halis muhlis olarak kendisini ortaya attı. Bugün de ben ittihatçıyım, ben ittihatçıyım diyor ve kendisiyle birkaç yardakçısından başka memlekette hiçbir ittihatçı kabul etmez bir vaziyet alıyor.

O adam kim idi? Ve o adam kimdir? Söyleyeyim, Hüseyin Cahit Bey, bu maceranın dört şahidinden ikisi cennete kavuştu, ikisi sağdır, bunu o adama sormayacağım. Fakat Şeyhülmuharririn Mahmud Sadık Bey! Sana hitap ediyorum, bu vakıa yalansa tekzip et, değilse itiraf et ve eksikse tamam et."[198]

Basında yukarıda aktardığımız mektup ile başlayan Hüseyin Cahit Yalçın'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılması konusundaki polemik, Mahmud Sadık ve Doktor Şükrü Kamil Bey'in Karagöz Dergisi'nde cevap vermeleriyle devam etmiştir.

[198] **Cumhuriyet,** "Eski Bir İttihatçının İfşaatı", 27 Temmuz 1924, nr.79, s.3.

Şükrü Kamil konuyla ilgili olarak şunları yazmıştır:

"O sırada itfaiye taburunda mevkuf idi. Emanuel Karasu gelip Selanik'ten arkadaşların geleceğini ve birkaç günlüğüne buradan kurtulmam gerektiğini söyledi. Manyasizade Refik ve merhum Talat Beyler gelmişler. Bana güvenilir birini sordular, Mahmud Sadık dedim. Sadık da Hüseyin Cahit'i getirdi. Hüseyin Cahit ise İstanbul'un bu teşkilatlanma için uygun ve güvenli olmadığını aktardı. Muvaffak olursanız sizi mekteplilerimle ve matbuat kalemimizle karşılarız. Sırrınız benimle mezara gidecektir dedi ve öyle de yaptı. Bu sırrı saklaması onu İttihatçı yapmaya haktır."

Mahmud Sadık ise; *"1322 Kurban Bayramı idi. O zamanlar İkdam'da çalışırdım. Kırk yıllık dostum Şükrü Kamil geldi. Selanik'ten Talat ve Manyasizade geliyorlar. Bizde kalacaklar. Sen de gel. Kabul ettim. Manyasizade'yi tanırdım. Talat merhume ile ilk kez orada tanıştım. Şakacı adam. Aşağıda Abdülhamid'in nöbetçisi bekliyor. Biz yukarıda Abdülhamid aleyhine kumpas kuruyoruz diyordu. Olanlar Şükrü'nün naklettiği gibidir. Evet, belki Hüseyin Cahit meşrutiyet öncesinde, ihtilal devrinde el bombası taşımadı. Ama Hürriyet günü istibdat aleyhinde meşrutiyet ve hürriyet için bomba gibi patladı ve hala da susmuyor"* sözleriyle olaya tanıklığını doğrulamakla kalmamış ve Hüseyin Cahit'i savunma ihtiyacını hissetmiştir.[199] Sadık'ın *"el bombası taşımadı ama"* söyleminin altında yatanlar onun hayata karşı geliştirmiş olduğu karakterini gözler önüne sermektedir. Kendisinin de içinde bulunduğu gazeteciler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin militarist üyeleri kadar fiziksel anlamda mücadele etmemelerine karşılık, kalemleri vasıtasıyla Abdülhamid'in baskıcı idaresi karşısında dimdik durmuşlardır. Bu duruş salt olarak o dönemin özgürlükçü ruhunu taşıyan bir ruhtur. Dolayısıyla Hüseyin Cahit'in bir "el bombası taşıyan İttihatçı" olmasından ziyade, dikkate alınması gereken tarafları gösterdiği fikri mücadeledir. Son olarak Hüseyin Cahit Bey'in de anılarında bu hadiseyi doğrulamasıyla[200], Sadık Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarıyla II. Meşrutiyet döneminde yakın bir ilişki içerisinde olduğu bilgisi kuvvetlenmektedir.

[199] **Karagöz,** "Bir Siyasi Hatıra", 3 Ağustos 1924, nr.1709, s.3.
[200] Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasi Hatıralar 1.Cilt: Meşrutiyet Devri Hatıraları,** Haz. Necati Tonga, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2025, s.128-130.

Dolayısıyla Sadık Bey bir "İttihat ve Terakki Cemiyeti" üyesi olarak Meşrutiyet'in ilanını sabırsızlıkla beklemekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet rejimine geçiş noktasında artan baskısı karşısında, başka bir çıkış yolu kalmadığını anlayan Sultan II. Abdülhamid, 24 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi uyarınca Meclis-i Mebusan'ın açılacağını ve seçimlere gidileceğini duyurmak zorunda kaldı. Böylece Osmanlı topraklarında mutlak monarşi dönemi sona ermiş oluyordu. Selanik'te görevli olan Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın, İstanbul'dan aldığı telgrafta, Sultan Abdülhamid'in halkın taleplerini kabul ederek Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılmasına onay verdiği bildirilmişti. 24 Temmuz sabahı Hilmi Paşa bu telgrafı kamuoyuna duyurdu. Ancak telgrafın sonunda, halkın talepleri kabul edildiği için artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gerek kalmadığı yönünde bir ifade yer alıyordu. Bunun üzerine kalabalık içinden bir kişi söz alarak, bu sürecin sultanın bir lütfu değil, halkın kendi iradesiyle elde ettiği bir hak olduğunu vurguladı.[201]

II. Abdülhamit, uzun süren otoriter yönetimin ardından, koşullar olgunlaştığında meşrutiyeti ilan ederek halka anayasa tanıyan bir lider görünümü sergiliyordu.[202] Bunda, muhaliflerin doğrudan saltanatı değil, Yıldız çevresini hedef almasının da etkisi olmuştu. Nitekim İttihat ve Terakki'nin Selanik'te yayımladığı bildiride, hedefin padişah değil, onun etrafındaki zalimler olduğu açıkça belirtiliyordu. Öte yandan İstanbul basınında da buna benzer bir hava esmekteydi. *Sabah* ve *İkdam* gibi daha önce Abdülhamid'in desteğiyle yayın hayatını sürdüren gazeteler ve birçok aydın, Abdülhamid'i doğrudan eleştirmekten kaçınarak eleştirilerini çevresine yöneltmiş,[203] Mahmud Sadık Bey de buna benzer bir tavır içerisinde II. Meşrutiyet'i coşkuyla karşılayan aydınlar arasında yer almıştır. Meclisin açıldığı günü şu sözlerle duyurmuştur:

"Bugün Osmanlı Millet Meclisi açılıyor. En büyüğünden en küçüğüne kadar bütün Osmanlıların inzar hayatı, muhabbet-i vataniye ile liriz olan kulüb-ü safiyanesi,

[201] Aykut Kansu, **1908 Devrimi,** Çev. Ayda Erbal, 1.Baskı, İstanbul , İletişim Yayınları, 1995, s.136-137.
[202] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu,** Çev. Yavuz Alogan, 17.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2019, s.45.
[203] Orhan Koloğlu, **Osmanlı'da Kamuoyu,** İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010, s.178

buraya, millet meclisine müteveccih, vatanın teâlisi, memleketin terakkisi, milletin tekâmülü için, bütün ümitler, istikbal için, en halisane emeller buradan bekleniyor.

Bu satırlarda ise yalnızca bir anayasal sistemin değil, aynı zamanda halkın ve padişahın yeniden kenetlenmesinin altı çizilmiştir. Sadık, padişaha duyduğu saygıyı şu şekilde dile getirir:

"Padişah düşünüyor ki, niçin otuz iki sene sarayımda kapandım, kaldım. Bu masum millet ile aramıza hainler sokuldu? Ben şimdiye kadar eyvah niçin anlamadım ki o debdebelerin tantanaların şaşaların altında ihanetler ve zulümler gizli idi. Ben niçin o adamlara itimat ettim ki? Bugün gördüm, anladım, hissettim ki beni en iyi hissettirecek bu milletin hakkıdır. Ben de artık milletim için yaşarım."[204]

Meşrutiyet rejimine geçilmesinden büyük bir memnuniyet duyan Sadık Bey, inkılabın ilk günlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul şubesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Nitekim cemiyetin İstanbul'da kontrolü sağlama gayretinde bulunduğu süreçte, İstanbul şubesinin Selanik'teki merkez ile yaptığı toplantılara katıldığı görülmektedir. Bu süreçte cemiyetin Sadrazam Sait Paşa arasında ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.[205] Ziya Şakir Soku, anılarında bu anlaşmazlıklardan birisinin de Babıali'nin Anadolu'daki siyasi tutukluları serbest bırakma hususunda yavaş davranması olduğunu ifade etmiştir. Bu meseleleri görüşmek ve İstanbul'da inkılabı emniyete almak için, Selanik Merkez-i Umumisi'ni temsilen; Rahmi, İsmail Hakkı ve Necip Draga Beyler, İstanbul Heyet-i Merkeziyesi ile bir toplantı yapmıştır. İstanbul şubesi üyeleri arasında ise Mahmud Sadık'ın yanı sıra Fatin Efendi, Salim Bey, Yüzbaşı Kazım ve Selim Sırrı Beylerin bulunduğu ifade edilmiştir.[206] Dolayısıyla Sadık Bey bu süreçte cemiyetin İstanbul'daki faaliyetlerinde ön plana çıkan isimlerden biri olmuştur.

---

[204] Mahmud Sadık, "İhtisasat-ı Umumiye", **Yeni Gazete,** 17 Kanunuevvel (Aralık) 1908, nr.119, s.2.
[205] Feroz Ahmed, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, s.36-37.
[206] "İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?", **Son Posta**, 20 Haziran 1933, nr.1042, s.9.

Sadık Bey'in cemiyet içindeki bu etkin rolü, onun İttihat ve Terakki'nin siyasal tutum ve politikalarına dair değerlendirmelerinde de kendisini göstermektedir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilanının ardından hükümet üzerinde etkili olduğunu ifade eden Sadık, İttihat ve Terakki politikalarını 1908 yılının son çeyreğinde yaşanan olaylar bağlamında değerlendirmiştir. İttihat ve Terakki'nin ilk etapta dış politikada mutedil bir yol izleyerek, önceliğini toplumsal gelişmeye önem veren reformist tavrı Sadık tarafından oldukça olumlu karşılamıştır:

"Osmanlı İnkılabı'ndan sonra Hür Osmanlılar Avrupa ile hoş geçinip dış politikada bir mesele çıkarmadan 30 seneden beri rahnedar olan umuru dahiliye-yi düzeltmek istediler. Bulgaristan'ın Bağımsızlığı ve Bosna-Hersek'in ilhakı beklendiği gibi bir savaş getirmedi, muharebe ihtimali bertaraf edildi."[207]

Mahmud Sadık, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki aylarda yazdığı yazısında, toplumun ruh halini, eski rejimin bıraktığı izleri ve yeni rejimin karşılaşabileceği zorlukları büyük bir açıklıkla ifade etmiştir. Bu yazı, 31 Mart Vakası'nın patlak vermesinden sadece birkaç hafta önce (20 Mart 1909) kaleme alınmış olmasıyla ayrıca önem arz etmektedir. Bu yazı dönemin önde gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı olan Şura-yı Ümmet gazetesinde yer almaktadır. Sadık'ın ifadeleri hem devrimin coşkuyla karşılandığını hem de altı henüz tam doldurulmamış bir siyasal dönüşümün kırılganlıklarını yansıtır niteliktedir.

Ona göre eski rejim, "*her hamiyetli Osmanlı'nın yüreğinde derin yaralar*" açmıştır. Bu rejim halkı "*namusluca hangi işe sarılsa karşısında namussuzca sesler kurulur*" düşüncesine mahkum etmiş, dürüst bireyleri ancak "*müstebitleri doyuracak kadar rüşvet vererek*" ayakta kalabilecekleri bir düzene zorlamıştır. İnkılabın ardından oluşan sevinç dalgasını ise şöyle ifade etmiştir: "*Bütün cihan, Türkler bir inkılâp yaptı ki tarih böyle Müslümiyetperverâne ve kansız bir inkılap nazarını görmüş değil."* Sadık, bu durumla iftihar edilmesi gerektiğini belirtir ve Osmanlı milletinin büyük Avrupa devrimlerinden farklı olarak kan dökmeden özgürlük ortamını tesis ettiğini

[207] Mahmud Sadık, "Şark ve Avusturya", **Musavver Muhit,** 17 Kanunuevvel (Aralık) 1908, nr.7, s.98-99.

vurgular. Ancak bu coşkuya rağmen Sadık, yeni yönetimin hemen yerleşemeyeceğini söyler: *"Böyle bir inkılâbı müteakip, idâre-i atîka hemen zirûzeber olarak yerine bir idâre-i kaviyye ve muntazama kaim oluncaya kadar bir zaman geçer. Bu da tabiî ve zarurîdir."* Bu süreçte güçlü ve disiplinli bir otoriteye duyulan ihtiyacı da açıkça ortaya koyar: *"Tesadüf olunacak avârızı bertaraf etmek için, yine kuvvetli bir zabıtaya bu gibi avarızı ihdas etmek istidatta bulunanların cesaretini kesr ile bunları yerlerinde rahat oturtmak hak ve adalete herkesi alıştırmak için de süratle idâre-i cedîdenin takviyesine ihtiyaç vardır."* Bu noktada halkın siyasal olgunluk düzeyi konusunda da temkinlidir. *"Hiçbir memleketin efradı umumiyetle muhibb-i vatan olsun… Bunun henüz dünyada ihtimali yoktur."* diyerek, bireylerin kamu yararına odaklanmalarının ancak etkin devlet yapısıyla mümkün olabileceğini ifade eder.[208] Dolayısıyla Mahmud Sadık'ın bu yazısı, Meşrutiyet'in ilanından doğan yüksek beklentilerle birlikte, bu kazanımın korunması için güçlü bir yönetime ve toplumsal disipline duyulan ihtiyacı vurgulamıştır. Gerçekten de yazıdan yalnızca bir ay sonra, 13 Nisan 1909'da gerçekleşecek olan karşı-devrim niteliğindeki ayaklanma, Sadık'ın işaret ettiği bu kırılgan geçiş döneminin ne kadar kritik olduğunu doğrular niteliktedir.

31 Mart Vakası'nın ardından kaleme aldığı bir diğer yazıda Sadık, yaşanan olayların asıl sebebinin "din sömürüsü" olduğunu vurgulamıştır. Tarih boyunca dinin asli ve ulvi gayelerinin, siyasi iktidarlar tarafından istismar edilerek bir baskı aracına dönüştürülmüş olduğunu ve bu bağlamda hem Batı dünyasından hem İslam medeniyetinden örnekler sunarak din–siyaset ilişkisinin nasıl yozlaştırıldığı ifade edilmiştir. Sadık, "*hilafet ve saltanatı ellerinde tutan hükümdarların zulüm ve taaddide pek ileri gittikleri"*ni belirtir. Dini, halka karşı bir baskı aracı haline getiren yöneticilerin halkın *"en nazik hissiyat-ı diniyyesini tahrik"* ederek istibdatlarını sürdürdüklerini ifade eder. Bu noktada, "saf dil ve cahil halkın" dini duygularının sömürülmesinin, istibdat rejimlerinin sürekliliğini sağlayan en güçlü araç olduğunu vurgular. Dolayısıyla Sadık'a göre 31 Mart Vakası da aynı çerçeve içine oturtuluyor, bu olayın darbe olmasının yanı sıra aynı zamanda bir inanç sömürüsü örneği olduğu izah edilmeye çalışılıyordu. Nitekim, 31 Mart Vaka'sını "*idare-i meşrutiyete karşı*

[208] Mahmud Sadık, "İnkılap ve Netayicine Dair", **Şura-yı Ümmet,** 7 Mart 1325 (20 Mart 1909), nr.166, s.1.

tertip olunan darbe" olarak tanımlayan Sadık, bu girişimle istibdat taraftarlarının amaçlarının, 1908'de II. Meşrutiyet'le kazanılan hak ve hürriyetleri geri almak olduğunu ifade etmiştir. Sadık bu girişimi, "müstebitlerin idame-i istibdat için en mukaddes hissiyatı tehyiç etmeleri" olarak nitelendirir. Öte yandan Sadık, istibdadın kalıntılarının henüz tamamen tasfiye edilememiş olmasından kaynaklı bir zafiyete işaret eder: "*Yıkılmış olan binanın enkazı tamamıyla temizlenememiştir."* Bu nedenle, menfaatlerini eski düzenden alan çevrelerin "dolapları yeniden çevirmek" üzere fırsat kolladığını belirtir.[209]

Sadık Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arasına mesafe koymaya başladığı, Osmanlı Demokrat Fırkası üyeleri arasında yer almasından anlaşılmaktadır.[210] 1909'da kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, parlamentoda temsil edilememekle birlikte, aydın ve genç yazar çevrelerinde etkili olmuş; bu etkinin önemli araçlarından biri de Mahmud Sadık'ın yazılarına yer veren *Yeni Gazete* olmuştur. Resmi yayın organları 1911'de kapansa da *Yeni Gazete* parti çizgisine yakın durmaya devam etmiştir. Ancak fırkanın muhalefete yönelmesi, kısa süre içinde İttihat ve Terakki ile arasının açılmasına ve 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak siyasi varlığına son vermesine yol açmıştır.[211]

Bu süreç, Sadık Bey'in de giderek muhalefet çizgisine yöneldiğini göstermektedir. 1912 yılı başlarında, seçim atmosferinin giderek sertleştiği bir dönemde, Maliye Nazırı Cavid Bey'in hatıralarında aktardığına göre Mahmud Sadık

---

[209] Mahmud Sadık, "Din ve İstibdat", **Resimli Kitap,** 14 Nisan 1909, nr.7, s.637-648.

[210] Fırka 1909 yılında kurulmuş; ancak Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi gibi parlamentonun her iki kanadında da temsil edilememiştir. Fırkanın kurucuları arasında, Jön Türk hareketinde önemli roller üstlenmiş olan İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet gibi isimler yer almaktadır. Fırka, örgütsel gücü sınırlı olmakla birlikte, özellikle aydın ve genç yazar çevrelerinde karşılık bulmuş; bu sayede gazeteler aracılığıyla kamuoyunda belirli bir etki alanı oluşturabilmiştir. Resmi yayın organı olarak kabul edilen basın yayınları arasında İstanbul'da çıkan *Türkiye*, İzmir'de yayımlanan *Feryat*, Manastır'daki *Hukuk-ı İbad* ve Halep'te neşredilen *Ahali* gazeteleri yer almaktadır. Her ne kadar bu yayın organları 1911 yılı itibarıyla kapatılmış olsa da Sadık Bey'in de yazılarına yer veren *Yeni Gazete* ve *Alemdar* gazeteleri bu fırkanın düşünsel çizgisini sürdürmeye devam etmiş ve partiyle fikirsel yakınlık içinde yayın hayatını sürdürmüştür**.** Öte yandan fırkanın muhalefete katılması ise sonunu getirmiştir. Osmanlı Demokrat Fırkası, başlangıçta İttihat ve Terakki tarafından olumlu karşılanmışsa da kısa sürede bu iki fırkanın arası açılmıştır. 1911 yılında fırka, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak siyasi faaliyetlerine son vermiştir. Bkz.: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi,** 2.Baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, c.1, s.172-178.

[211] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi,** s.172-178.

ile doğrudan temas kurularak muhalefetten vazgeçmesi istenmiştir. Cavid Bey, Sadık'a "muhalefet etmenin zamanı olmadığını", eğer bu tutumundan vazgeçerse maddi kaybının karşılanacağını, Sabah gazetesinde muhalif yazılar yazmaması gerektiğini ve bunun yerine *Çığır* gazetesinde takvim yazılarına[212] devam etmesini teklif etmiştir. Ayrıca, muhalif gazetelerde yazmaması karşılığında oradan aldığı ücreti de kendilerinin ödeyeceğini bildirmiştir. Bu süreçte Sabah gazetesinin sahibi Mihran'ın muhalif yayın ısrarına karşın, Sadık'ın Cavid Bey'in önerilerini kabul ettiği, yalnızca *Çığır*'ın isminin değiştirilmesini talep ettiği görülmektedir. Bu kayıt, 1912 seçim sürecinde İttihat ve Terakki yönetiminin basın üzerindeki etkisini yalnızca hukuki yollarla değil, ekonomik telafi ve yazarlara alternatif yayın platformu sunma yöntemleriyle de sağlamaya çalıştığını; Mahmud Sadık'ın ise bu aşamada sert bir muhalif tavır yerine, koşullar üzerinden pazarlığa açık, temkinli ve pragmatik bir konumda bulunduğunu ortaya koymaktadır.[213]

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer mesele ise Mahmud Sadık Bey'in Kudüs Mutasarrıflığı'na tayin edilmesi hakkında çıkan haberlerdir. Fakat bir süre sonra Mahmud Sadık tazminat akçesini alarak bu memuriyeti reddetmiştir.[214] Ancak konu ile ilgili dönemin İTC muhalifi gazetelerinden, *Alemdar* gazetesinin yapmış olduğu haberde dikkat çeken bir husus daha bulunmaktadır. Sadık'a karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılan ilk teklif bu memuriyet değildir. Daha önce de kendisine bizzat Talat Bey tarafından Dahiliye Müsteşarlığı teklif edilmiştir. Fakat Sadık Bey bu teklife karşı çekingen kalmıştır:

"Muharririn-i muhterem ve mübeccele-i Osmaniye'den Mahmud Sadık Bey'in Kudüs Mutasarrıflığına tayin olunduğu havadisi, namuslu muharrirleri (!) ile temyiz eden Tercüman gazetesi yahut dağ-ı dervan olmuş, üstüne basılmış gibi feryat ediyor. İttihat ve Terakki Cemiyeti devletin başına her zaman bir gaile açabilmek mahiyetine haiz olan Kudüs Mutasarrıflığı gibi bir mevki-i mühimmeyi müsterih tutacak Mahmud

[212] Burada Cavid Bey'in bahsettiği "takvim yazıları" bir önceki bölümlerde bahsettiğimiz, Sadık Bey'in "Takvimden Bir Yaprak" adındaki fıkra yazıları olmalıdır.
[213] Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Devri'ne Ait Cavit Bey'in Hatıraları", **Tanin,** 8 Kasım 1943, nr.4454, s.2.
[214] **Tanzimat,** 9 Eylül 1912, nr.347, s.2.

Sadık Bey gibi bir zata tevdi olunduğunu hiç istemez. O ister ki, oraya İttihadın emriyle istendiği zaman bir felaket davet edecek bir İttihatçı tayin olunsun. Yoksa, Dahiliye Nazırına nazırlığının ilkinde İttihat ve Terakki Müsteşarı tayin etmek istediği Mahmud Sadık Bey'i bilmez değildir. Mahmud Sadık Bey o zaman Dahiliye Müsteşarlığına istinkaf etmişti. Pek haklı idi. Mahmud Sadık Bey gibi vicdan sahibi bir adam, Talat Bey'e müsteşar olmak değil, selam vermekten bile müteazzi olur. Tercüman, yani kötü dalkavuk, Mahmud Sadık Bey'e taş atmak istiyor. Biz, Mahmud Sadık Bey'i Tercüman'a karşı müdafaa edilecek kadar küçük görmeyiz. Küçük gördüğümüz bir şey varsa, kaht-ı rical arasında hükûmet-i hazıranın böyle mümtaz adamlardan istiane etmesi, böyle zevatı mevki-i icraate getirmesidir."[215]

Görüldüğü üzere Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra Sadık Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arasına mesafe koymaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakın duran Yeni Gazete'de yazılar kaleme almasına rağmen, söz konusu fırka ile doğrudan bir bağı tespit edilememiştir. Zaten Cavid Bey de Sadık Bey'in çalışmış olduğu gazetede "serbest" olduğunu ifade etmesi, Sadık Bey'in bağımsız bir kaleme sahip olduğuna destek çıkar niteliktedir. Öte yandan merkeziyetçi İttihat ve Terakki çizgisinden farklı bir siyasi programı savunan, adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi fikirleriyle tanınan Prens Sabahaddin ve çevresine de aynı derecede mesafeli davrandığı görülmektedir.[216]

Prens Sabahattin ve destekçileri 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu cemiyet Ahmet Rıza'nın merkeziyetçi anlayışına karşı adem-i merkeziyet fikrini savunmuştur. Sabahattin Bey grubunun bu anlayış üzerine hazırladığı program, yayımlandıktan sonra bazı çevrelerce imparatorluğun parçalanması anlamına geldiği şeklinde yorumlanmıştır.[217]

---

[215] "Mahmud Sadık Bey", **Alemdar,** 27 Ağustos 1328 (9 Eylül 1912), nr.29-128, s.3.

[216] 4-9 Şubat 1902 tarihlerinde Paris'te toplanan I. Jön Türk Kongresi sonrasında, Jön Türk hareketi içinde fikir ayrılıkları belirginleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde yapılacak ıslahatlara Avrupa'nın müdahalesini destekleyenler ile buna karşı çıkanlar olmak üzere iki ana eğilim ortaya çıkmıştır. Avrupa müdahalesini savunan Prens Sabahattin ve taraftarları daha sonra 1906 yılında "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" adı altında birleşerek özellikle Ahmet Rıza'nın savunduğu merkeziyetçi yaklaşıma karşılık, adem-i merkeziyet ilkesini sistemleştirmeye çalışmışlardır. Detaylı bilgi için bkz.: Ramazan Erhan Güllü, **Gölgede Bir Lider: Mütareke Döneminde Prens Sabahattin ve Muhiti,** İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2023, s. 49-52.

[217] Ülken, **a.g.e.,** s.177-178.

Meşrutiyetin ilanından sonra da devam eden bu tartışmalara Sadık Bey'in de katıldığı gözlemlenmiştir. Nitekim Mahmud Sadık Bey'in, II. Meşrutiyet'in ardından kaleme aldığı uzun soluklu yazısı, Prens Sabahattin'in bu görüşlerine doğrudan bir çürütme niteliği taşır. Sadık, Prens'in adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi odaklı görüşlerini kapsamlı biçimde ele almış, bu fikirlerin teorik ve pratik zeminini sorgulamıştır. Ona göre bu fikirler çelişkili olmakla kalmayıp aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin anayasal bütünlüğüne aykırıdır ve neticede Osmanlı'yı etnik temelli bir bölünmeye götürme potansiyeli taşımaktadır.

Sadık'ın eleştirisinin temelinde iki temel endişe bulunmaktadır. Bunlardan ilki Prens'in adem-i merkeziyet görüşlerinin temelinde yatan muhtariyet yapısının Osmanlı Devleti'nin siyasi ve coğrafi bütünlüğünü zedeleyebileceği düşüncesidir. İkincisi ise teşebbüs-i şahsi fikrinin henüz olgunlaşmamış bir toplumsal yapıda doğrudan siyasi alana taşınmasının anlamsız ve uygulanamaz olduğuna dairdir.

Prens'in, *"muhtelif memleketler, bu milletler bir Osmanlı sancağı altında büyük, muazzam, kuvva bir cemiyet-i medeniyesi teşkil etmelidir"* şeklindeki söylemini anlamlandıramayan Sadık, *"Açık söylemeli, bir kere bu fikri dermiyan ettikten sonra bir Osmanlı sancağı altında büyük muazzam kuvva.. gibi sıfatlar birdenbire fikirde hasıl olan tesiri izale edebilir mi?"* diyerek bu tür söylemlerin devletin siyasi bütünlüğü açısından tehlike arz ettiğini ifade etmiştir. Ona göre bu sözler, *"Roma devrinden evvelki taksim"* ya da *"tevaif-i mülük"* dönemine dönüşü çağrıştırmakta ve *"vahdet-i milliyenin"* böyle kurulamayacağını göstermektedir. Bu noktada Sadık, Prens Sabahattin'in fikirlerinin, anayasal düzlemde sabit olan devletin birlik ve bütünlüğü ilkesiyle uyuşmadığını vurgularken, bu durumun altını net ifadelerle çizer:

"Sabahattin Beyefendi, üç dakikada söylenebilecek olan bu cümleleri tekrarlamak için bir saat niçin zahmete girdiler? Rica ederiz. Yalnız şu dört satırdan ne demek istediklerini izah etsinler. Kanun-i Esasi'nin Devlet-i Osmaniye yek vücut olmakla, hiçbir zamanda, hiçbir sebeple tefriki kabul etmez denilen birinci maddesinden ne anladıklarını da söylesinler. Zannedersek memalik-i Osmaniye'nin idaresine mütealliktir. Memleketimizde muhtariyeti idarenin tatbik edileceği yerler neresidir? Adem-i merkeziyet yahut tabiri kanunca tevzi mezuniyetten bahsederken, bunun

katiyen muhtariyeti idare olmadığına temin eylerken memleketimizin anasırı muhtelifeden mürekkeb olmasına göre bunların amalini nazar-ı itibare almak lüzum olduğunu söylemek hangi maksad-ı siyasiye dayanmaktadır?"

Eleştirilerinin ikinci noktasının Prens'in "teşebbüs-ü şahsî" ilkesine dair önerileri olduğunu vurgulamıştık. Sadık Bey, bu düşüncenin uygulanabilirliğini sorgulamış ve Osmanlı toplumunun tarihsel, kültürel ve sosyolojik gelişimiyle bağdaşmadığını savunmuştur. Sadık'a göre, bu ilkenin *"asırlarca sürecek bir tekamül-ü tedricî üzerine hasıl olacak olan terbiye ve kabiliyet-i milliyeye"* dayandığını öne sürmek, konuyu siyasi değil, sosyolojik düzlemde ele almayı gerektirir. Öte yandan Anglo-Sakson ve Amerikan terbiyesi ile ahlak anlayışını Osmanlı toplumuna aynen uygulamak istemek, tıpkı Voltaire'in Afrika'dan aldığı bir vahşi çocuğu yirmi yılda iyi bir eğitimle erdemli bir birey haline getirebileceğini zannetmesi gibi bir kuruntudur. Bu yanılgıya sık sık düşen Avrupa'daki aydınların, Osmanlı toplumundan kopuk ve buradaki aydınları dışlayan söylemlerine, "*Avrupa'ya gidenlere birdenbire garip göründüyse bile emin olmalıdır ki memalik-i Osmaniye'nin bir köşesinde büzülüp kalmış olanlar da hayat-i içtimai-i medeniyetin safahatını tetkik ve tenbi edebilmişlerdir"* sözleriyle karşılık vermiştir.

Sonuç olarak, Sadık Bey'in merkeziyetçi bir devletten yana olduğu ve bu sebeple adem-i merkeziyet gibi çok uluslu Osmanlı devlet yapısını parçalama ihtimali olan bir düşünceye mesafeli durduğu söylenebilir. Sadık Bey teşebbüs-ü şahsi fikrini ise toplumsal altyapısı henüz oluşmamış erken bir adım olarak değerlendirmektedir. Bu sebeple Prens Sabahattin Bey'in fikirlerini hem teorik olarak yetersiz hem de pratik düzeyde riskli görmektedir.[218]

Son olarak belirtmek gerekir ki Mahmud Sadık Bey, Balkan Savaşları sırasında Sabah Gazetesi'nin hususi muhabiri olarak Viyana'da savaş muhabirliği görevinde de bulunmuştur.[219]

[218] Osman Galip, "Çarşamba Günkü Konferans", **Servet-i Fünun**, 6 Eylül 1324 (19 Eylül 1908), nr.88, s.1-2.
[219] Mahmud Sadık, "Mösyö Poincare'nin Teklifi", **Sabah**, 5 Teşrin-i Evvel 1328 (18 Ekim 1912), nr.8308, s.4.

2.2. MÜTAREKE DÖNEMİ

2.2.1. Katılmış Olduğu Cemiyetler

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla beraber başkent İstanbul'da baş gösteren siyasal kutuplaşmalar neticesinde birçok cemiyet ve fırka meydana gelmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri dışında kalan fırka ve cemiyetlerin çoğu İstanbul Hükümeti çizgisine yakın bir siyasi duruş sergilemişlerdir.[220] Bunların siyasi programlarına bakıldığında; Hürriyet ve İtilaf Fırkası kendisini en güçlü muhalefet partisi olarak görürken, Kürdistan Teali Cemiyeti ve azınlık cemiyetleri ayrılıkçı bir tavır sergilemişler, Wilson Prensipleri Cemiyeti gibi bazı cemiyetler ise Batı ile iyi ilişkiler kurularak diplomasi yoluyla başarı sağlamaya çalışmışlardır.[221]

Ancak bu siyasi bölünmeler, memleketin birliğe ihtiyaç duyduğunu düşünen bazı aydınlarca önlenmek istenmiş ve bazı partiler üstü cemiyetler ortaya çıkmıştır. Bunlar Selamet-i Amme ve Vahdet-i Milliye heyetleridir.[222] Mahmud Sadık Bey'in her iki oluşumda da yer alarak, mütareke ortamı içerisinde fırkacılıktan uzak durmaya çalıştığı söylenebilir.

Mahmud Sadık, mütareke döneminin ilk siyasal cemiyeti olan Selamet-i Amme Heyeti içerisinde bulunmuştur. 9 Teşrin-i Sani 1918 tarihinde kurulmakla beraber üyeleri içerisinde; Eski Beyrut Valisi Edhem, eski Konya Mebusu Zeynel-abidin, dava vekili Mustafa Arif ve mütareke döneminde dahiliye nazırlığı yapacak olan Mustafa Arif ile Mehmet Ali beyler bulunmaktadır. Cemiyet içerisinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının yanı sıra tarafsız görülebilecek gazeteci ve yazarlar da vardır. Kendisini partiler üstü olarak niteleyen bu cemiyet, belli bir siyasi amaca yönelik olarak kurulmamıştır. Söz gazetesinde yayınlanan bildiride, izleyecekleri politikanın genel hatlarıyla Wilson Prensipleri'ne uygun olacağı dile getirilmiştir. Öte yandan, esbak hükümetlerin 1908 Devrimi ile yeni bir istibdat yarattıkları vurgulanmıştır. Heyetin faaliyetleri, birkaç bildirinin ötesine geçmemiş; faaliyetlerini 3 Kanun-ı Evvel 1918

[220] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922,** s.35.
[221] Rıdvan Akın, **Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1876-1923),** İstanbul, Nora Kitap, 2022, s.127-128.
[222] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922,** s.35.

tarihinde, Hürriyet ve İtilaf ve Sulh ve Selamet Fırkaları içerisinde devam ettirmek istediklerini beyan etmişlerdir. [223]

Sadık'ın bir şekilde ideolojik yaklaşıma sahip olan Selamet-i Amme Heyeti üyeleri arasında bulunması gazetecilik kimliğini aşan fakat dengeli bir tavırdır. Zira heyetin homojenlikten uzak yapısı kendisini belirli bir siyasi görüşte konumlandıramamamıza sebep olurken, bunun mütareke esnasındaki siyasi kargaşanın bir tezahürü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. İttihatçı karşıtlığı ise mütareke ortamında gerek şahıslar ve gerekse siyasi kuruluşlar arasında oldukça yaygın bir anlayıştır. Bu anlayış Sadık'ın da bu süreçte benimsediği ve yazılarında da sık sık tekrarladığı bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan cemiyet, muhalefet partilerine katılacağı kararını almışsa da Sadık Bey'in diğer fırkalar ile doğrudan bir bağı tespit edilememiştir.

Yukarıda bahsi geçen heyet pek uzun ömürlü olamamış fakat Sadık ilerleyen süreçte 14 Ocak 1919'da kurulan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin heyet-i faal üyeleri arasında yer almıştır. Bu cemiyet, Halide Edip, Ali Kemal, Celal Nuri, Yunus Nadi gibi üyeleri dikkate alındığında Selamet-i Amme Heyeti'ne göre daha teşkilatlı ve ses getiren bir cemiyettir.[224] Öte yandan Selamet-i Amme heyetinden bu cemiyete Sadık Bey dışında geçen biri olmamıştır. Tevetoğlu'nun "fikir ve idrak yoksunluğu çağının tipik kuruluşlarından biri" olarak nitelediği Wilson Prensipleri Cemiyeti; Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nın yenilgisinden ancak ABD Başkanı Wilson tarafından 8 Ocak 1918'de yayımlanan ve 14 maddeden oluşan Wilson Prensipleri aracılığıyla kurtulabileceğini savunuyordu. Öte yandan cemiyet, Osmanlı Devleti'nin Cemiyet-i Akvam'a dahil olabilmesi için de çabalayacaktı. Bu amaçla Wilson Prensipleri Cemiyeti, 5 Aralık 1918 tarihinde ABD Başkanı Woodrow Wilson'a bir muhtıra göndermişti. Muhtıranın ilk dört sayfasında cemiyetin kurucularının istekleri, son sayfada ise *"bütün milletlere hak tanıyan prensiplerinden ötürü Başkan Wilson'a derin şükranlarını sunan"* şahısların imzası bulunmaktadır. Tevetoğlu bu muhtıraya imza atan on iki kişinin doğrudan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucuları olduğunu

[223] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922,** s.90.
[224] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922,** s.245.

vurgular. Bu imzalardan biri de Yeni Gazete Başyazarı olan Mahmud Sadık'a aittir.[225] Muhtırada, Amerika'nın müttefikleri ile Türkiye arasında arabuluculuk yapması talep edilmekte, Amerikan rehberliğinde ordusuz bir Türkiye'nin varlığı ve Türk hükümetinin şeklen devamı öngörülmekteydi. Bu yaklaşım, Türk milletinin kendi başına istikrarlı bir rejim kuramayacağı varsayımına dayanmaktaydı. Cemiyete göre, geçici Amerikan mandası sona erdiğinde farklı unsurları kaynaşmış, bağımsız ve müreffeh bir Türkiye ortaya çıkacaktı.[226] Dolayısıyla Amerikan mandası fikri, Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurulmasına yol açmış ve bu hedef cemiyet aracılığıyla gerçekleştirilmek istenmiştir. Nitekim cemiyet üyelerinden Halide Edip, Yunus Nadi ve Celal Nuri daha sonra Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldıklarından, cemiyet milli mücadele karşıtı olarak değerlendirilmemiştir.[227]

Cemiyet kurucu ve üyelerinden Halide Edip Hanım, Ahmet Emin ve Rauf Ahmet beyler her ne kadar kaleme aldıkları yazılarda ateşli bir manda savunuculuğu yapmış olsalar da[228] Sadık Bey'in yazılarında manda anlayışını destekleyen herhangi bir görüşe rastlanmamıştır. Nitekim 1919 Ağustos'unda hem İstanbul'da hem de Anadolu'da Erzurum Kongresi[229] sırasında manda tartışmalarının gündemde olduğu bir dönemde Sadık Bey, manda fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Yine cemiyet üyelerinden olan Ahmet Emin Bey ile manda üzerine tutuşmuş oldukları fikri münakaşa Sadık Bey'in, mandanın neticede İstanbul ve Anadolu'nun bütünlüğüne zarar vereceği düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır.[230]

Sadık'ın içerisinde bulunduğu bir diğer önemli oluşum ise 6 Mart 1919 yılında teşekkül eden Vahdet-i Milliye Heyeti'dir. Ünlü bir Jön Türk olan ve aynı zamanda Ayân Reisliği yapan Ahmet Rıza Bey, 28 Ocak 1919'da çeşitli fırka ve dernek temsilcilerini toplantıya çağırmıştır. Ahmet Rıza'nın temel amacı, Mondros

[225]Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,3.Baskı, 2020, s.167-168.
[226] Mehmet Şahingöz, Vahdet Keleşyılmaz, "Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Wilson Prensipleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:35, 1996, s.361.
[227] Şahingöz, Keleşyılmaz, **a.g.m,** s.378.
[228] Tevetoğlu, **a.g.e.,** s.169.
[229] Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, 23.Basım, 2009, İstanbul, s.83.
[230] Manda meselesi üzerine Mahut Sadık Bey ve Ahmet Emin Bey arasındaki tartışma ikinci bölümde Sadık Bey'in "Wilson Prensipleri ve Manda Hakkındaki Fikirleri" alt başlığında detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Mütarekesi sonrasında İttihatçıların siyasetten çekilmesiyle oluşan otorite boşluğunun, muhalefetin henüz yeterince örgütlenmemesi sebebiyle doldurulamamış olmasından hareketle, Paris Barış Konferansı'na devletin çıkarlarını temsil edecek birleşik ve tutarlı bir siyasi irade ile katılım sağlanmasıydı.[231] Diğer bir deyişle temel amaçları partiler üstü ve dış politikada milli çıkarları savunacak bir heyet kurmaktır. Kendisini siyasal parti veya dernek saymayan bu oluşum, dördü eski İttihatçı olmak üzere otuz üç üyeden oluşmuştur. Matbuat Cemiyeti Reisi unvanıyla Mahmud Sadık Bey de bu üyeler arasında yer almıştır. Heyetin Damat Ferit Hükümeti'ne mesafeli ve Müdafaa-i Hukuk grubu ile iletişim kurduğu göz önüne alınırsa[232], Sadık'ın bir kez daha bu zor siyasi atmosferde çok dengeli bir duruş sergilemeye çalıştığı gözlenmektedir. Ahmet Rıza Bey savaş kabinelerinin sorumluluğu soruşturma belgelerini hükümete teslim etmeyince 31 Mart 1919 tarihinde Ayan Reisliği görevinden alınmıştır. Bu gelişmenin ardından Vahdet-i Milliye Heyeti pek fazla varlık gösterememiştir.[233]

2.2.2. Mebusluğa Adaylık

Yeni Gazete'nin kapanmasının ardından Sadık, gazetecilik kimliğinin sınırlarını aşan bir hamlede bulunarak İzmit mebusluğuna aday olmuştur. Vakit Gazetesi, Şeyhülmuharririn Mahmud Sadık Bey'in İzmit mebusluğuna adaylığını koyduğunu, kendisini destekler bir dille gazete sütunlarına taşımıştır: *"Şeyhül Muharririn Mahmud Sadık Bey'in namzetliği vazedilmiştir. Bu haber yalnız matbuat muhitinde değil, aynı zamanda Mahmud Sadık Bey'in iki nesle mensup sayısız karileri arasında büyük bir memnuniyetle telakki edilecektir. Mahmud Sadık Bey, yaşının durmayıp ilerlemesine rağmen, bilhassa fikir itibariyle daima genç ve taze kalmasının ve daima gençlik cereyanıyla beraber yürüyebilmesinin sırrını keşfetmiş kıymetli bir zattır. Mebusan safları arasında vücudundan pek çok istifade edileceğine şüphe yoktur."*[234] Dikkat çeken nokta ise henüz üç ay önce Vakit Gazetesi'nin, Wilson'a

[231] Ahmet Rıza, **Anılar,** Der. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 2001, s.99.
[232] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922**, s.438-439.
[233] Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s.204.
[234] "İstanbul'da İntihabat Mücadelesi", **Vakit**, 22 Teşrinievvel (Ekim) 1919, nr.708, s.1.

gönderilen muhtırayı ve bu muhtıraya imza atanları sert bir dille eleştirmesidir.[235] Zira Sadık Bey de bu muhtıraya imza atanlar arasında idi. Bu durum ise matbuat içerisinde Sadık Bey'in siyasal bir figür olmaktan ziyade matbuata büyük hizmetler sunmuş güçlü bir gazeteci olarak görüldüğünü göstermektedir.

Aynı şekilde *Tasvir-i Efkar* gazetesi de Mahmud Sadık Bey'in İzmit'ten milletvekili adayı olarak seçimlere katılacağını büyük bir müjdeyle veriyordu: *"Yeni Gazete ser muharriri Sadık Bey'i memleketimizde tanımayan yoktur. Matbuat-ı Osmaniye'nin en kadim ve emektar hizmetlilerinden olan Mahmud Sadık Bey hocamız, itidalli fikir ve kalemi, isabet nazarı, gayret ve hamiyetiyle maruf olup, bilhassa son on sene fırkacılık cereyanlarından uzak durmuş, daima itilafkarane bir mülk takip etmiştir. Alem-i matbuatta kendisini sevmeyen yoktur. Değerli ve tecrübeli muharririmizin İzmit'ten mebus intihap olunacağı şüphesiz addederiz. Çünkü İzmit'te Mahmud Sadık Bey'i İstanbul muhiti kadar tanır ve bu hadim ve neşr-i irfanın mezayasını şüphesiz bizim kadar takdir eder.*"[236] Ancak Mahmud Sadık, seçimlerin ardından mebus seçilememiştir.

2.2.3 Meclis-i Ayân Üyeliği İddiaları

1921 yılında Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin sütunlarında "*Şeyhül muharririn Ayân mı Oldu"* başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Sadık Bey'in Ayân Meclisi Üyeliği'ne getirilmesini hicivli bir dille aktaran gazete, bu haberin henüz doğrulanmadığını ifade etmiştir. Öte yandan Sadık Bey'in Ayan Meclisi üyeliği gibi siyasi bir göreve geçiş yapmasına alaycı bir yaklaşım söz konusudur.[237]

---

[235] *"Matbaamıza haber verildiğine göre bazı adamlar kapı kapı dolaşarak ecnebi mandası hakkında oy toplamaktadırlar. Bunlar bazılarını emeklilere şu kadar maaş verecek, menfaatleriniz şöyle sağlanacak gibi vaatlerle kandırmakta, bazılarına milli meseleler hakkında bol bol teminat vermekte, bazılarına karşı da korkutma ve baskı gibi vasıtalara müracaat etmektedirler. Esef olunacak tarafı, bu hareketlere bazı zabıta ve belediye memurlarının da katılmasıdır. Adlarını sayabileceğimiz bazı itibarlı kimselere bu son günlerde zabıta memurlarının da katılmasıyla bu konuda başvurmalar olmuştur".* Tevetoğlu, **a.g.e.,** s.173.

[236] "Güzide Mebus Namzetleri", **Tasvir-i Efkar,** 26 Ekim 1919, nr.2882, s.3.

[237] *"Karşı gazetelerinden Monitor Oriental, Mahmud Sadık Bey'in ayân azalığına tayin olunacağını yazıyor. En tabii hakkı istemek için saatlerce, günlerce, haftalarca, Bab-ı Ali koridorlarında bekleyen gazetecilerin ayâna kabul edilmeleri, acayip seyyie-i aleme ilave edilebilecek, büyük bir hadise teşkil edecek mahiyettedir. İhtimal ki Mahmud Sadık Bey'in artık kendisine ayân hayatına girmek hakkını*

Cenap Şahabettin ise Sabah Gazetesi'nde *"İlim ve İrfan"* başlıklı bir yazı yayımlayarak, kendisi gibi Servet-i Fünun ailesine mensup olan Sadık'a desteklerini sunmuştur. Ona göre; devletin yönetim kadrolarındaki aydın boşluğu bugünlerde daha fazla hissedilir olmuştur. Mahmud Sadık gibi kırk senedir yazan, okuyan ve son gelişmeleri takip eden kıymetli birinin Ayân üyeliğine namzet gösterilmesi oldukça yerindedir. Toplum bu namzetliğe karşı sempati duyması gerektiği yerde "*Mahmud Sadık Bey gazetecidir, Âyân'da ne işi var?* gibi söylemlerle, aydınların devletin bürokratik aygıtlarında yer alması ile alay etmektedir. Şehabettin, Avrupa'daki gibi, devletin yüksek kademelerinde olması gereken "irfan sahibi" aydınların, toplum ve bürokrasi tarafından görmezden gelinmelerine devam edilmesi halinde, bu siyasi sefaletin sona ermeyeceğini ifade etmiştir.[238] Milli Mücadele döneminin önde gelen mizahi yayın organlarından Karagöz dergisinde ise, Sadık Bey'in mevcut durumda basın dünyasının önde gelen simalarından biri olduğu vurgulanmış, ayrıca siyasette üstleneceği Ayan üyeliğinin matbuata sağlayacağı katkılar mizahi bir üslupla dile getirilmiştir.

"Gördün mü tevci, he karagöz he?

Ayâna geçer Mahmud Sadık Bey,

Paşa be sevgili muharririm,

---

kazandırmıştır. Mahmud Sadık Bey üstadımızı görüp havadisin ..... tahkik edemedik. Mamafih, içimizden birinin ayân olduğunu zannetmekte bir teselli teşkil edeceği için bu tahkik-i icraya da lüzum görmedik." "Şeyh-ül Muharririn Ayân mı oldu?", **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Haziran 1919, nr.13751, s.2.

[238] *"...Bu cihetle bizim için pek şayân-ı temenni idi ki hiç olmazsa ..... teftişiyye ve heyet-i ıslahiyye erbab-ı irfandan müteşekkil olsun. Mecalis-i teşri'iyyede ekseriyeti erbab-ı irfan teşkil etsin. Halbuki bu hususta bizim gerek hükûmetimiz ve gerek efkâr-ı umumiyemiz şayân-ı hayret bir tehabün gösterdikten başka biraz husumet bile ederler. Hükûmet nasılsa ya gelip de bir kim beni ayâna sevk edince dikkat ediyorum muhitimizde bu hadise memnuniyetten ziyade muaheze tevlit ediyor. Yarın mesela şeyhimiz ve Şeyh-i Matbuat Mahmud Sadık Beyefendi kaza-yı zeltefik ayân azalığına nasip edilecek olsa korkuyorum ki benim gibi hakikaten büyük bir ayd-ü vicdani hissedecek pek az kişi bulunacaktır. Ekseriyet galiba diyeceklerdir ki: Mahmud Sadık Bey gazetecidir., ayânda ne işi var? bunu dermeyan edenler düşünmezler ki, Mahmud Sadık Bey kırk senedir yazıyor, okuyor, cereyan-ı şüyuunu takip ediyor, ve hiç olmazsa yarım asrın şahid-i tarihidir ve ayânda vücud-u faydadan başka bir şey tevlit etmez. Ben bu itikaddayım ki, biz Avrupa'da kesb-i irfan etmiş bir zümre-yi mümtaze yetiştirip idare-i kçemal hüsn-ü niyetle onlara tevdi etmedikçe sefalet-i siyasiyeden kurtulamayız. Siyasetimizde mehalik bir hasret-i irfan hissediyorum.",* Cenap Şahabettin, "İlim ve İrfan", **Peyam-ı Sabah**, 30 Mayıs 1921, nr.11320, s.1.

Ben seni eskiden zaten bilirim,

Esasen ayân-ı matbuat idin,

Şimdi de Fındıklı semtine gittin,

Kadife değildi bizim koltuklar,

Bilmezdi merasim erkan-ı çocuklar,

Badema orada rahat edersin,

Parlak iradeler hitabe edersin,

Unutmayacağız biz şeyhimizi

Fakat unutmasın zatın da bizi,

*Var olsun matbuat! Bir ayânı va*r."[239]

2.2.4. Tevfik Paşa Hükümeti'ne Yaklaşımı

I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nde siyasi belirsizlik artmış; Talat Paşa ve Ahmet İzzet Paşa hükümetleri kısa sürede dağılmıştır. İttihatçıların yurt dışına kaçması ve kabinede kalan Cavit Bey ile Hayri Bey gibi bazı İttihatçı isimler, kamuoyunda tepkilere ve güvensizlik duygusunun güçlenmesine yol açmıştır. Bu gelişmelerin ardından Ahmet İzzet Paşa 9 Kasım 1918'de istifa etmiştir. Yerine kurulan Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti ise İttihatçılardan arındırılmış, yaşça büyük ve muhafazakâr bürokratlardan oluşan bir yapı sergilemiştir.[240] Böylelikle eski iktidara karşı duyulan öfke gazete sütunlarında daha yüksek sesle ifade edilmeye başlanmıştır. Kamuoyu, İttihat ve Terakki hükümetlerinden hesap sormak isterken öte yandan İtilaf Devletleri, bilhassa Ermenilere yönelik alınmış olan önlemleri ileri sürerek İstanbul

[239] **"**Bizim Ayân", **Karagöz,** 11 Haziran 1919, nr.1178, s.3.
[240] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s.78-80.

Hükümeti üzerinde baskı kurmaya başlamışlardır. Hürriyet ve İtilaf Partisi gibi İttihat ve Terakki'ye muhalif olan partiler ise bu konuda kamuoyunu alevlendirmişlerdir.[241]

Bu konjonktürde, İttihatçı muhalifliğine paralel bir görüş geliştiren Sadık Bey, Tevfik Paşa'yı olumlu karşılamış ve hükümetten beklentilerini iki temel nokta üzerinden inşa etmiştir. Birincisi İttihatçıların savaş suçluları olarak cezalandırılmaları ikincisi ise İstanbul'un iaşe sorununun çözülmesidir.

Sadık Bey'in Ahmet Tevfik Paşa hakkındaki tutumuna bakıldığında, kendisi Ahmet Tevfik Paşa'nın, *"padişahın da milletin de itimadına lâyık"* olduğunu, aslında hem meşruiyet hem de egemenliğin yani her iki otorite kaynağının da kesiştiği noktada bulunduğunu ifade etmiştir. Öte yandan *"Avrupa'nın da hürmetine lâyık"* olan Tevfik Paşa, dış politikada da kendisini kabul ettirebilmiştir. Ahmet Tevfik Paşa'nın şahsına yönelik açık bir güven ifade eden Sadık; paşaya destek verenlerin İttihatçı, eleştirenlerin ise gayri ittihatçı olarak ayrıştırılmasına ve bilhassa basının İttihatçı-İttihatçı olmayan şeklinde kamplaşmasına karşı çıkmıştır. *"Ucube-i ahval*" olarak nitelediği bu tavır bir kenara bırakılmalı ve Tevfik Paşa'ya sunulan destek bu ayrımın dışında tutulmalıdır. Tevfik Paşa, memleketin geleceği için siyasi istikrarın sağlanması noktasında elbirliğiyle desteklenmelidir.[242] Ancak Sadık, Ahmet Tevfik Paşa'ya duyduğu güvenin kayıtsız şartsız olmadığını da vurgulamaktan çekinmemiştir. Zaten bilhassa Rum mebuslar başta olmak üzere diğer mebuslar da güvenoylarını şartlı olarak vermişlerdir. Hükümetin seri ve kararlı icraatlerle halkın güvenini kazanması gerekmektedir. İaşe ve asayiş meseleleri ve bilhassa barış görüşmeleri noktasında hükümet etkili davranmalıdır. Neticede Sadık, bu güveni mutlak bir destek biçiminde sunmamış, mebusların tavrına benzer bir biçimde temkinli yaklaşmıştır.[243] Örneğin

[241]Rıdvan Akın, "İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfi 'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, 2014, s.62.

[242] Mahmud Sadık, "Kabine Meselesi Engel Ne?", **Yeni Gazete,** 15 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1580, s.1.

[243] Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti, 18 Kasım 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan 'da programını sunmuştur. Ancak metin genel itibarıyla oldukça kısa ve yüzeysel bulunmuştur. Programın sunulmasının ardından güvenoyu müzakereleri başlamıştır. Bu süreçte mecliste Teceddüt Fırkası, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası Müstakiller ve azınlık grupları (Rum ve Ermeni mebuslar) yer almaktaydı. OHAF ve Rum mebuslar hükümete güvenoyu vermeye karşı çıkarken, Teceddüt Fırkası hükümete temkinli destek sunmuştur. Tartışmalar özellikle Ermeni Meselesi ve mütarekenin uygulanması etrafında şekillenmiş, hükümet ise kısa sürede büyük işler beklenmemesi gerektiğini savunmuştur. İlk oylamada güvenoyu

Sadık Bey'e göre, barış antlaşması imzalanmadan önce; Türklerin savaştaki tutumu ve geleceğe yönelik siyasal hedeflerinin, uluslararası kamuoyuna açık biçimde anlatılması büyük önem arz etmekteydi. Ancak Tevfik Paşa Hükûmeti, bu bilgilendirme sürecini yürütecek etkili bir diplomatik ağ kuramamış; özellikle Avrupa kamuoyunu etkileyebilecek dış temsilcilikler aracılığıyla gerekli ilişkileri tesis etmekte yetersiz kalmıştır.[244] Kendisinin bu eleştirileri muhalefetin güçlü bir yapıya kavuşmasının ardından ivme kazanmaya başlayacaktır.

Yukarıda Mahmud Sadık Bey'in hükümetten iki temel beklentisi olduğunu ifade etmiştik. Bunlardan ilki İttihatçıların cezalandırılması meselesiydi. Aslında Tevfik Paşa Hükümeti hali hazırda, büyük çoğunlukla İttihatçılardan arındırılmış hatta İttihat ve Terakki'ye muhalefetleriyle tanınan simalardan oluşturulmuştu.[245] Ancak Sadık Bey'e göre hükümet ittihatçıların cezalandırılmaları noktasında çekingen davranmaktaydı.[246] Sadık, bilhassa Enver Paşa'nın uygulamış olduğu politikaların bütün bir milleti felakete sürüklediğini ve meclis içerisinde bulunan Teceddüt Fırkası'nı[247] hedef göstererek hükümetin bu fırkaya güvenmemesi gerektiğini vurguluyordu:

"Yeni gazetede birkaç günden beri neşrettiğimiz vesaikten anlaşılıyor ki, bizi bu cinnet-i azimeye, badireye sokan Enver Paşa'dır. İmparatora sadık bir Almandan Alman olması bu belaları başımıza getirdi. Enver Paşa'nın Napolyonluk iddiası kendisi için bir hayalden ibaret kalmamış olduğunu gösteren maddi deliller pek çok. Refikalarımızdan bazıları da Enver Paşa'nın savunduğu fikirleri savunanlar var. Ziyan oluruz. Hakikati kabul etmeliyiz. Hakikat ne kadar acı olursa olsun, ürkmeden, telaşa kapılmadan, bağırmadan, çağırmadan, yumruk sıkmadan hukukumuzu müdafaaya çalışmalıyız. Ortada Wilson Prensipleri var. Tutulacak en mantıklı yol, bu prensiplere

için yeterli çoğunluk sağlanamamış, ancak 19 Kasım 1918'de yapılan ikinci oylamada hükümet, 124 mebustan 91'inin kabul oyunu alarak meclisten güvenoyu almıştır. Bkz.: Necati Çavdar, **Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2010, s.164. Mahmud Sadık, "Kabine Meselesi Engel Ne?", **Yeni Gazete,** 15 Kanunuevvel (Aralık)1918, nr.1580, s.1

[244] Mahmud Sadık, "Gazetecilerin Vazifesi", **Yeni Gazete**, 12 Kanun-i Sani (Ocak) 1919, nr.1608, s.1.

[245] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s.78-80.

[246] Mahmud Sadık, "Sulhe Hazırlanırken", **Yeni Gazete,** 7 Kanun-ı Evvel (Aralık) 1918, nr.1572, s.1.

[247] Teceddüt Fırkası, mütarekeden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni farklı bir isim altında sürdürmek amacıyla kurulmuştur. Basın ise genel olarak bu fırkayı hoş karşılamamıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s.93-95.

dayanarak hukukumuzu müdafaa etmeye çalışmaktır. Başka bir yol var mı? Bilen varsa göstersin. Cemiyet, fırka ve heyetler uygar medeniyetlerin bize karşı niyetlerini ve tavırlarını iyice tetkik etmelidirler. En büyük sorumluluk hükûmettedir. Hükûmet bugün neye istinad ediyor? Kendisine güven oyu veren meclisi mi bu sandık ki Teceddüt Fırkası'na mı?"[248]

İttihatçıların cezalandırılması noktasında Tevfik Paşa Hükümeti'ne olan desteğini sürekli dile getiren Sadık, barışa doğru giden bu süreçte; eski hükümetin yanlış uygulamalarının yeni yöneticilere ve halka mal edilmemesi gerektiğini, rical-i müstebidin İttihat ve Terakki Partisi olduğunu daha ilk yazılarında vurgulamıştır. Artık hem halk hem hükümet ve hatta meclis ittihatçıların cezalandırılmasını istemektedir.[249] Ona göre; Arap, Ermeni ve Rum vatandaşlara uygulanan tehcir, uzaklaştırma ve doğrudan hayatlarına yönelik yapılan kasıtlı saldırılar eziyet ve haksızlıktır. Bunun yanı sıra Türk halkı da büyük eziyetlere uğramış fakat bunlar dünya kamuoyu tarafından görmezden gelinmiştir. Üstelik gayrimüslimlere yapılan eziyetler bir grup tarafından işlenmişti. Dolayısıyla büsbütün Türk halkına yüklenemezdi. Bu suçları işleyenler tespit edilerek cezalandırılmalıydılar. Böylelikle suçlular cezasını çekecek ve Türk milleti kendisine topyekün mal edilen bütün bu suçlardan aklanacaktı.

"Mücrimler cezalarını görsün. Zalim mazlum ayırt edilsin. Milletin üstünden bu töhmeti atsın, sulh masasına böyle otursun. Evvela yapılacak bu! Bunda herkes hem efkâr. Fakat iş icra-yı adalete gelince teenni burada başlıyor. Hükûmet kanunsuz hiçbir şey yapmak istemiyor. Hakkı var. Fakat kanunlarımızın müsait olduğu derecede mücrimleri tecziye için iltizam-ı sürat de lazım. Bu lüzuma yeteri kadar riayet olunabiliyor mu?"

İttihatçıların cezalandırılması için gerekli kanunların çıkartılması noktasında Meclis-i Mebusan ağır davranıyor ve bu sebeple Sadık'ın eleştirilerinden nasibini alıyordu: *"Şüphe götürmeyen bir şey var ki o da Meclis-i Mebusan'ın Divan-ı Ali meselesini devletin ve milletin bugünkü vaziyetine alem nazarında milletin bir an evvel tebriyesi her hamiyetli Osmanlının emeli olmasına göre takip etmemesi, işi*

[248] Mahmud Sadık, "Hükûmet Fırkalar ve Cemiyetler, **Yeni Gazete,** 10 Kanun-i Evvel (Aralık) 1918, nr.1575, s.1.
[249] Mahmud Sadık, "Kabine ve Meclis", **Yeni Gazete**, 3 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1568, s.1.

uzatmasıdır. Mebuslar Kanun-i Esasi'nin bugünkü şekli hemen bir mahkeme-i fevkalade teşkiline müsait olmadığını bildikleri halde bu işi süratle görmeliydi, bitirmeliydi. Aff-ı Umumi kanununda bile günler geçirmekten hoşlanır yahut bunu iltizam eder. Bir tavr-ı vaz alırlarsa bilmeyiz Divan-ı Ali meselesi daha ne kadar uzanacak."[250]

İttihatçıların cezalandırılmalarının yapılacağı olağanüstü mahkemelerin kurulmasına Kanun-i Esasi'nin müsaade etmediğini ve herkesin bir anda "kanuna temessük" kesildiğini ifade eden Sadık, Divan-ı Harb-i Örfi'nin bir an önce kurulmasını talep etmektedir. Vükelanın eli kolu "Kanun-i Esasi şununla bununla" bağlanmamalıdır.[251]

Bu doğrultuda Sadık Bey'in Meclis-i Mebusan'a karşı son derece olumsuz bir tavır takındığı göze çarpmaktadır. Meclise karşı hükümeti destekleyici bir bakış açısıyla yaklaşan Sadık, Meclis-i Mebusan'ın 21 Aralık 1918 tarihindeki feshine kadar bu eleştirilerini sürekli dile getirecektir. Örneğin Meclis-i Mebusan ile sadrazam arasında yaşanan bir krize yaklaşımı bu doğrultudadır. 2 Aralık 1918 tarihinde sansürün geri gelmesiyle beraber Meclis-i Mebusan içerisinde, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın[252] ileri gelenlerinden Hüseyin Kadri Bey tarafından meclise bir istizah önergesi verilmiştir.[253] Kabinenin meclise gelerek hesap vermesi talep edilmiş fakat vükelanın meclise gelmemesi üzerine, mebuslar telaşa kapılmış ve tepki göstermişlerdir. Bu doğrultuda Kâmil Paşa'nın 1909 yılında meşrutiyeti takip

[250] Mahmud Sadık, "Sulhe Hazırlanırken", **Yeni Gazete,** 7 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1572, s.1.
[251] "*Bugün bazılarımızın mebuslarımızdan bir takımının Kanun-i Esasiye'ye sarıldıkları kadar pek az müslim Kur'an-ı Kerim'e sarılmıştır. Bugün kanuna temessükte hepimiz de efratperver kesildik. Hükûmette bu halet-i ruhiye var, taraftarlarında ve muhaliflerde de bu halet-i ruhiye var."* Mahmud Sadık, "Kanun-i Esasi", **Yeni Gazete**, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1918 nr.1573, s.1.
[252] Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, İzzet Paşa Kabinesi döneminde, mütarekenin imzalanmasından ve İttihat ve Terakki'nin son kongresinden önce kurulmuştur. Kurucuları eski İttihat ve Terakki mebuslarından oluşmakla birlikte, fırka her ne kadar Teceddüt Fırkası'yla benzerlik arz etse de İttihat ve Terakki'nin doğrudan devamı olarak görülmemektedir. İzzet Paşa Hükümeti'ne güven duyan fırka, Ahmet Tevfik Paşa kabinesine ise güvensizlik oyu vermiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s.71-72.
[253] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s.116.

eden aylarda yaşamış olduğu bir krize[254] atıf yapan Sadık, meclisin aynı "tehyiç[255]" ile hareket ettiğini ileri sürmüştür. Fakat bu defa meclisin kabine üzerinde baskı kurmasına ihtimal yoktur. Hükümet yaptığı ve yapacağı işleri meclise ispatlayamasa bile halka ulaştırmalı ve kamuoyunun desteğini sağlamalıdır. Öte yandan kabineye sorumluluklarını da hatırlatan Sadık, meclisin sorularına cevap verilmese de bu durumun kabul edilebilir mazeretler sunularak halledilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Meşrutiyet sisteminin ana temasına uygun olarak, ne meclis hükûmeti baskı altına almalıdır ne de hükûmet meclisi görmezden gelmelidir. Padişah ise bu çerçevede düzeni sağlaması gereken makamdır.[256]

Meclis-i Mebusan'ı açıkça hükümetin işlevselliğini engelleyen bir unsur olarak gören Sadık, çözüm olarak bu doğrultuda, gerekirse kabinenin ya da Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesini de olası bir seçenek olarak değerlendirmiştir: *"Fevkalade zamanlarda kavanîn-i mevcûdenin mukaddesiyetine rağmen, fevkalade ihtiyaçların neler tevellüt edebileceği de mülâhaza edilmelidir. Tarih-i beşer bu gibi vakıât ile doludur. Yani meclisin bu hâlinde devam ve bekasını istilzam eden esbab mevcut olsa da esbabı kal'a edecek ahvâl-i fevkalâde tahdîs edebilir."* sözleriyle Meclis-i Mebusan'ın olağanüstü koşullardan dolayı feshedilebileceğini vurgulamış, dolayısıyla hükümetin denetimden uzak kalmasına razı olmuştur.[257] Ahmet Tevfik Paşa'ya yönelen eleştirileri, kabine ve meclis üyelerine yönlendirmeye çalışan Sadık, bu tutumuyla sadrazamı doğrudan hedef almaktan kaçınmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, tam da o esnada Meclis-i Mebusan içerisindeki İttihatçıların varlığından duyulan rahatsızlıktır. Başta saray olmak üzere bilhassa muhalif çevrelerin, Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki'nin devamı olarak gördükleri Teceddüt ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na yönelik rahatsızlıkları göz

[254] 10 Şubat 1909'da kabinede bazı nazırlar üzerinde aceleci bir değişiklik yapan Kâmil Paşa'ya, meclisten tepki gecikmemiş ve bazı istifalar yaşanmıştır. 13 Şubat günü Kâmil Paşa'ya yöneltilen gensorunun cevaplanması beklenirken kendisi meclise gelmemiş ve erteleme talep etmiştir. Meclisin direnmesi üzerine Kâmil Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmed, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** s.63-66.
[255] Kışkırtma.
[256] Mahmud Sadık, "Kabine ve Meclis", **Yeni Gazete**, 3 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1568, s.1.
[257] Mahmud Sadık, "Kabine ve Meclis", **Yeni Gazete**, 3 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1568, s.1.

önüne alındığında, fesih konusunda Sadık'ın da benzer bir tutum benimsediği söylenebilir.[258]

Neticede Meclis-i Mebusan, 21 Aralık 1918'de Dahiliye Nazırı Reşit Paşa tarafından okunan padişah iradesiyle resmen feshedilmiştir.[259] Sadık bu kararı Meclis-i Mebusan'ı suçlayıcı bir tavırla adeta meclisin davranışlarının doğal bir sonucu olarak nitelemiştir. Hükümet, meclis tarafından bocalatılmış ve sonunda saray desteğiyle meclis feshedilmiştir. Tevfik Paşa kabinesine yönelik Meclis-i Mebusan'ın takındığı tenkitkâr ve parçalı tutumu ağır bir şekilde eleştirmiştir. Tevfik Paşa, meclisten güvenoyu almasına rağmen sürekli sorgulanmıştır. Mebuslar hükûmete karşı sual ve istizah takrirleri yağdırarak, onu iş göremez hale getirmiştir. Meclis, Tevfik Paşa kabinesini yalnızca siyasi pozisyonuna göre değerlendirmiştir. Mebuslar, hükümete adam sokma arzusuyla, yapıcı muhalefet değil *"tenkidkârane ve hasmiyane"* davranmışlardır. Sadık, *"Meclis hem bu kabineye karşı ilan-ı harb ve cidal etmiş, hem de bir bakıma kendi kuyusunu kendi kazmağa teşebbüs eylemiş idi"* sözleriyle meclisin feshedilmesinin kendi sorumsuzluğunun neticesi olduğunu dile getirmiştir. Ya hükümet çekilecekti ya da meclis feshedilecekti. Neticede hükümet kalmış, meclis gitmiştir. Ve bu durumun sorumlusu doğrudan mebuslardır.

Meclis-i Mebusan uzun süredir hükümeti yavaşlatan ve engelleyen bir mekanizma haline gelmiştir. Sadık, bu kararın çok daha önceden verilebileceğini fakat Tevfik Paşa'nın meclise iyimser yaklaşmış olduğunu ifade etmiştir. Kendilerinin de bu iyi niyet temelinde bir tutum geliştirdiklerini ekleyen Sadık, meclisin bu tutuma sığmayan yıkıcı bir siyaset dili kullanmış olduğunu ifade etmiştir. Ve neticede, *"hakkındaki son hüsn-ü zannı da sildi ve kendisi de silindi gitti ve bugün millet ile hükûmet baş başa kaldı."*[260] Son olarak Sadık, Meclis'e yönelttiği eleştiriyi daha da

---

[258] Göztepe, **a.g.e.,** s.68-70. Mebusların hükümete güvenoyu verme noktasında kararsız kalmalarına rağmen güvenoyu vermelerinde Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması endişesi yatmaktaydı.

[259] Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s.135. Bu fesih kararında Meclis-i Mebusan içerisindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağılmasından sonra halefleri sayılabilecek kadroların varlığı etkili olmuştur. Fesih kararının okunduğu gün şiddetli münakaşalar yaşanmış; Karesi Mebusu Hüseyin Kadri, Aydın Mebusu Emaneolidis, Halep Mebusu Artin ve Muş Mebusu İlyas Sami efendiler kabineyi 5 madde üzerinden suçlamışlardır. Kabinenin beyannamesinde verdiği sözleri tutmadığını hatta tam tersi hareket ettiğini ifade etmişlerdir. Bkz.: Tarık Mümtaz Göztepe, **Sultan Vahdeddin Mütareke Gayyasında,** İstanbul, Sebil Yayınları, 1994, s.67-74.

[260] Mahmud Sadık, "Baş Başa", **Yeni Gazete,** 25 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1590, s.1.

derinleştirerek, siyasi hizipleşmeleri "fırkacılık" olarak adlandırır ve bu davranış biçiminin savaş sonrası hassas dönemde millî menfaatlere aykırı olduğunu ifade eder. Mebusların birlik içinde hareket etme zorunluluğu varken, fırkacılığa düşmeleri bu neticeyi zorunlu kılmıştır.

Meclis-i Mebusan'a getirdiği eleştirilerin yanı sıra, basının bu noktada mebuslar tarafından yeterince önemsenmediğini ifade etmiştir. Kendi gazetesi dahil olmak üzere, bazı gazetelerin "*an ve zamanın mukteziyatına"* dikkat çekerek meclisi uyarmaya çalıştığını belirtir. Ancak bu gazeteler *"Meclis-i Mebusan aleyhtarı ve fesih taraftarı"* ilan edilmişlerdir. Ona göre matbuat; hükümeti övmek ya da yermekle değil, toplumsal dengeyi gözetmekle yükümlüdür. Hükümeti denetleme görevini yerine getiren gazetelerin meclis tarafından "aleyhtar" olarak yaftalanmasını kabul etmez. Bu doğrultuda, hükümeti denetleme misyonunu üstlenen basının meclis tarafından düşman gibi görülmesini eleştirir. Sadık, basını fırkaların değil, efkâr-ı umumiyenin bir aynası olarak tanımlar.[261] Bununla birlikte, basına tanıdığı denetim görevini meclise tanımaması dikkat çekicidir. Zira mebuslar da Meclis-i Mebusan feshedilmeden önce hükümete çeşitli gensorular yöneltmiştir. Bu durum, Sadık Bey'in meclisin feshine verdiği desteğin asıl nedeninin, meclis içerisinde yer alan İttihatçılara duyduğu karşıtlıktan kaynaklandığını düşündürmektedir.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesinin ardından yasamanın siyasi denklem dışında kaldığını ve artık hükümetin yani yürütmenin halk ile baş başa kaldığını vurgulayan Sadık; bundan sonraki sürecin anlamlandırılabilmesi için, hükümetin kuvvetini nereden alacağı sorusunun yanıtlanması gerektiğini dile getirir. Sadık Bey'e göre hükümet, bir yandan basını, diğer yandan ise muhalefet partilerini dikkate alarak hareket etmelidir. Meclisin feshedilmesinin 93 Harbi sürecinde olduğu gibi bir istibdat rejimine dönüşebileceğinin altını çizmiş ve ilk dayanak noktası olarak basını işaret etmiştir. Hükümetin denetimsiz kaldığı bu dönemde en azından basın üzerindeki sansürün azaltılması gerektiğini vurgular. Zira şeffaf kamuoyu desteğinden yoksun bir hükümetin başarılı olması beklenemez. İkinci olarak ise muhalefet partilerini dayanak gösteren Sadık, İttihat ve Terakki'nin sahneden çekilmesiyle uykudan uyanan Hürriyet

[261] Mahmud Sadık, "Nihayet Olacak Oldu! Meclis-i Mebusan'ın Feshi", **Yeni Gazete,** 22 Kanunuevvel (Aralık) 1918, s.1.

ve İtilaf Fırkası başta olmak üzere; Sulh ve Selamet Fırkası, Selamet-i Osmaniye ve Ahrar fırkalarına dikkat çeker. İttihat ve Terakki Cemiyeti artık eski gücünü yitirdiğinden, etkili bir muhalefet oluşturamazken; Sadık Bey, dönemin muhalefetini yeniden canlanmaya başlayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yukarıda anılan diğer fırkalar olarak görmekteydi. Bu fırkaların amacı, ona göre; vatanı karanlıktan kurtarıp aydınlığa çıkarmaktı. Hatta bu yapıları bir 'kuva-yı müteazzi' olarak nitelendiren Sadık, Tevfik Paşa'nın da kendisini bu teşkilatlı muhalefete dayandırması gerektiğini ifade etmiştir.[262]

Sadık bu yazısından dolayı Tercüman-ı Hakikat tarafından "müfrit fırkacı" olarak nitelendirilmiştir. Bu suçlamaya karşılık Sadık, muhalefete olan ilgisini meclisin feshiyle oluşan siyasal boşlukta hükümetin dayanağını sorgulama çabasıyla açıklamıştır.[263] Her ne kadar Sadık Bey, "müfrit fırkacı" olarak nitelendirilmesini reddetmişse de pratikteki bazı tutumları bu açıklamayla çelişmektedir. Özellikle yalnızca kendisine yakın görüşteki gazetecilerin davet edildiği Milli Ahrar Fırkası toplantısına katılmış olması[264], onun belirli siyasi çevrelerle organik bağ kurduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla Sadık Bey'i katı bir fırka mensubu olarak nitelemek isabetli olmayabilir; ancak siyasal angajmanlara mesafeli duran bir gazetecilik çizgisinden uzaklaştığı da açıktır. Bu bağlamda, Sadık'ın dönemin siyasi ikliminde tarafsızlık iddiasına rağmen belirli fırkalara yakın durduğu, dolaylı da olsa fırkacılıkla ilişkilendirilebileceği söylenebilir.

Meclisin dağıtılmasıyla ortaya çıkan başka bir soru ise seçimlerin ne zaman yapılacağı meselesidir. Hükümetin yayımlamış olduğu beyannamede seçimlerin, barış anlaşmasının imzalandığı yahut imkanların el verdiği bir esnada yapılabileceği belirtilmiştir. Hükümetin bu cevabı Sadık Bey tarafından, üslup ve dil açısından "kaçamak ve sakıncalı" bulunmuştur. Zira barış anlaşmasının imzalanması oldukça uzayabilecek karmaşık bir süreçtir.[265] Bu değerlendirme Sadık'ın Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı tutum değişikliğinin başlangıcı olarak gösterilebilir. Tevfik Paşa'ya

[262] Mahmud Sadık, "Baş Başa", **Yeni Gazete,** 25 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1590, s.1.
[263] Mahmud Sadık, "Dördüncü Kuvvet", **Yeni Gazete**, 29 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1594, s.1
[264] "Ümitli Bir İçtima", **Vakit**, 9 Temmuz 1919, nr.609, s.1.
[265] Mahmud Sadık, "Meclis-i Mebusan İntihabatı", **Yeni Gazete**, 6 Kanunusani (Ocak) 1919, nr.1602, s.1.

yönelik tutumu, başlangıçta destekleyici bir çizgide seyretmişse de siyasal dengelerin değişmeye başladığı süreçte farklı bir yönelim göstermiştir. Özellikle muhalefetin en güçlü bileşeni olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yeniden örgütlenmeyi başarması ve muhalif basının bu parti etrafında toplanmaya başlamasıyla birlikte[266], Sadık'ın görüşlerinde de dikkat çekici bir değişim gözlenmiştir. Bu değişim, yalnızca bireysel bir kanaat farklılaşması değil; dönemin siyasal atmosferinde, muhalif çevrelerin genel yönelimiyle örtüşen bir siyasal pozisyon alış olarak değerlendirilebilir.

Şehrin iaşe sorunlarının çözülmesi meselesinin, Sadık Bey'in hükümetten beklentilerinde ikinci noktayı oluşturduğundan bahsetmiştik. Nitekim Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesinin ardından Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti, mütareke döneminde İstanbul'un karşı karşıya kaldığı başlıca sorunlardan biri olan, şehrin iaşe ve özellikle ekmek temini meselesine çözüm üretmeye çalışmıştır.[267] Sadık iaşe meselesini, ilk etapta geçiştirirken[268] gerek bu krizin İstanbul'da giderek artması ve

---

[266] Hürriyet ve İtilaf Fırkası, örgütlenmesini tamamlayarak sert bir şekilde muhalefete başlamıştır. Bunun sebebi, kabineyi artık kendilerinin kurmak istemesidir. Eleştirilerin temelinde genel olarak hükümetin yavaş davranması ve bilhassa suçlu olarak görülen ittihatçılara karşı yeterince şiddetli bir biçimde hareke geçememeleridir. Ali Kemal Bey gazetesinde hükûmete karşı bir karalama kampanyası başlatmış ve yurt dışındaki muhaliflerin dönmesini talep ediyordu. Yine 29 Ocak 1919'da Alemdar hükûmet bunalımından söz etmeye başlamıştı. Akşin**, İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s. 169-171.

[267]Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılan düzenlemelerle, ekmek üreticileri doğrudan hükûmete bağlanmıştır. 1916 yılında kurulan Heyet-i Mahsusa-yı Ticariye Teşkilatı ile buğday, arpa, bulgur ve şeker gibi temel gıda maddelerinin dağıtımı kontrol altına alınmış ve bu ürünlerde stoklamaya gidilmiştir. Ancak Batı cephesinde savaşın devam etmesi ve Anadolu'dan İstanbul'a yapılan nakliyatın aksaması nedeniyle iaşe meselesi giderek derinleşmiştir. Artan bu sıkıntılar karşısında hükûmet, çeşitli yeni kararnameler çıkarmış ve teşkilatlanma faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu süreç, nihayet 30 Temmuz 1918 tarihinde İaşe Nezareti'nin kurulması ile kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Söz konusu nazırlığın başına, dönemin önde gelen İttihatçı isimlerinden biri olan Kara Kemal Bey getirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Necati Çavdar, "Mütâreke Dönemi'nin İlk Aylarında İstanbul'da Ekmek Meselesi", **BELLETEN,** Cilt:78, Sayı:281, s.287-289.

[268] *"Muhterem refiklerimizden bazıları, kanun-i efratperverlere karşı esbak kabine erkanının Kanun-i Esasiye ve kavanin-i mevcuda ve yürürlükte olanlara karşı kanunsuz hareketlerini saydılar döktüler. Şimdiki hükûmet milletin ve memleketin kurtuluşu için olağanüstü koşullara göre biraz usulsüzlük yapsa ne çıkar? Ötekiler kanunları çiğneyerek fenalıklar yaptılar, bugünküler iyilik yapmak için kanundan ayrılırsa mazurdurlar, diyorlar. Yalnız Meclis-i Vükela'nın sık sık içtimalarını, kömür yok, elektrik cereyanı kesilmiş, Anadolu'da zahire varmış, gelemiyormuş, şehirde su yokmuş, bunlarla iştigallerini Kanun-i Esasi terazisine örerek tenkit eden bir arkadaşımızdan biraz insaf ve mürüvvet isteyeceğiz. Kanun-i perverliğin bu derecesi de efradın efradı olur, bize öyle geliyor. Bugünün mesail-i mühimme ve müşkilesini şerait-i malume ile akdolunan mütâreke içinde göz önündeki vaz ve mevkiimizle sulhe yaklaşırken neler olduğunu ve olabileceğini düşünüyoruz. Bu meselelerin vükelayı günlerce meşgul etmesini biz de garip buluyoruz. Bunlarla izaa edilen kıymetdar zamana acıyoruz fakat bu da bir Kanun-i Esasi meselesi yapılamaz ya!"* Mahmud Sadık, "Kanun-i Esasi", **Yeni Gazete,** nr.1573, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1918, s.1.

gerekse Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı değişen tavrı neticesinde daha yüksek sesle ifade eder olmuştur. Bilhassa İstanbul'un ekmek ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak değirmencilerle yapılan bir mukavele kamuoyunda tepkiye yol açmıştır. "Değirmenciler Mukavelenamesi" başlığı hemen hemen tüm gazetelerde ilk sütunlarda yerini almıştır. Bir türlü çözülemeyen iaşe sorununa netice getirmeye çalışan hükümet, çözüm olarak ekmek üretim işlerini müteahhitlere vermiştir. Bu iş için Maliye Nazırı Abdurrahman Bey ve Nafia Nazırı Ziya Paşa görevlendirilmiştir. Nazırlar ile beş değirmenci arasında "Değirmenciler Mukavelesi" adı verilen bir sözleşme imzalanmıştır. Bu mukavele ile İaşe Nezareti artık doğrudan fırıncılar yerine müteahhitleri muhatap almaya başlamıştır. Fakat bu çözüm yolu basında, hükümete karşı ciddi bir tepki meydana getirmiştir. Bu mukavelenin daha uygun şartlar sunan tüccarlar olmasına rağmen belirli bir grupla yapıldığı ve devletin çıkarlarını zedelediği öne sürülmüştür. [269]

İaşe krizine çözüm amacıyla yapılan "Değirmenciler Mukavelenamesi" çerçevesinde gelişen kabinenin liyakatten uzak olduğu tartışmalarına katılan Sadık Bey, oluşan bu tepkinin haklı olduğunun altını çizmiştir. Zira ona göre bu mukavele hukuki açıdan sakıncalıdır. Yetki sınırlarının aşılmasına ve görev paylaşımındaki hatalara dikkat çeken Sadık, İaşe Nezareti'ne ait bir sorumluluğun maliye ve nafia nazırları tarafından üstlenilmesini eleştirmiştir. Bu durumun hem usule aykırı olduğu hem de kamuoyunda güvensizlik yarattığı açıktır.[270] Henüz iaşe meselesini bile çözemeyen bir hükümetin kamuoyundaki tutuma benzer olarak dış politikada da itibar kaybedeceği açıktır. Öte yandan basının da bu meseleyi daha fazla "dağdağa" etmemesi öğütlenmiştir. [271]

Gerek İstanbul'un iaşe krizi ve gerekse İaşe Nazırı Raşid ve Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif beylerin istifaları neticesinde hükümet içi uyumsuzluk büyümüştür. Neticede 12 Ocak 1919'da ise Tevfik Paşa istifa etmiştir.[272] Tevfik Paşa'nın istifası ve ardından yeniden kabineyi kurmakla görevlendirilmesi üzerine, bu durumu *"gayr-ı*

[269] Bkz.: Çavdar, **a.g.m**., s.301.
[270] Mahmud Sadık, "Mukavele ve Kabine", **Yeni Gazete**, 8 Kanunusani (Ocak) 1919, nr. 1604, s.1.
[271] Mahmud Sadık, "Ders-i İbret- Bir Mukaveleden Bin Ders Çıkar", **Yeni Gazete**, 10 Kanunusani (Ocak) 1919, nr.1606, s.1.
[272] Çavdar, **a.g.t**., s.204-205.

muntazar bir şey" olarak karşılamayan Sadık, bilakis uzun zamandır beklenen bir gelişme olduğunu dile getirmiştir.[273] Öte yandan bunun bir hükümet krizi olmaktan ziyade padişahın siyasi stratejisi doğrultusunda gelişen bir kabine değişikliği olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Cevat Paşa'nın istifası üzerine Harbiye Nazırlığına Ferik Ömer Yaver Paşa'nın yahut Adliye Nazırlığına hanedana damat olan Arif Hikmet Paşa'nın getirilmesi, Vahdettin'e yakın ve sarayın talimatlarına uyacak kimselerin kabinede işe koşulduğunu göstermektedir.[274]

Sadık Bey, kabinenin istifasına iki olası neden ileri sürer: İlki, Paşa'nın çevresinden gelen tavsiyelerdir; ikincisi ise bizzat kabine içindeki görüş ayrılıklarının çözümsüz hale gelmesidir. "*Ekseriya ihtilaf-ı ârâ ve efkâr zuhura gelerek bunu teliften hayli zahmet çekildiğini bildefaat görmüş ve tecrübe etmiş bulunmasıdır"* ifadesi, kararın kabinenin kendi iç tutarsızlıklarından doğduğu görüşünü destekler. Örneğin, bir önceki kabinedeki görüş ve tutum ayrılıklarına değinen Sadık Bey, *"Maarif Nazırı Filozof Doktor Rıza Tevfik Bey gibi işini gücünü aşikâr tutan ve her şeyi söylemek, munfasıl söylemek merakında bulunan bir zat ile, vükela makamında katiyen iltizam sükut etmek ve hiçbir şey söylememekte*" olan bir diğer zat ile kabinede uyumsuzluk olduğunu vurgular. Bir diğer deyişle Rıza Tevfik Bey'in açık sözlülüğüyle diğer nazırların suskunluğu tezatlık oluşturur. Bu, basındaki "adem-i tecanüs" tartışmalarının da temelidir. Öte yandan iaşe gibi hayati bir bakanlığın vekâleten yürütülmesini doğru bulmayan Sadık, *"Kabine teşkilinden itibaren bütün nezaretleri dolduramadı... İaşe Nezareti hâlâ vekâletle idare olunuyordu."* cümlesiyle bu tür çelişkilerin kabinenin verimli çalışmasını engellediğini ve istifanın önünü açan nedenlerden biri olduğunu ifade etmiştir.[275]

Tevfik Paşa'nın yeni kabineyi belirlemesinden sonra Sadık Bey eleştirilerini artırmıştır. Sadık Bey'in eleştirilerinde en çok öne çıkan hususlardan biri, Rıza Tevfik

[273] Mahmud Sadık, "Muntazar Bir Hadise-Tebdil-i Vükela", **Yeni Gazete** ,14 Kanunusani (Ocak) 1919, nr.1610, s..1.
[274] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s.148.
[275] Mahmud Sadık, "Muntazar Bir Hadise-Tebdil-i Vükela", **Yeni Gazete** ,14 Kanunusani (Ocak) 1919, nr.1610, s..1.

Bey'in yeni kabinenin dışında bırakılmasıdır.[276] Yukarıda belirtildiği üzere, Sadık Bey'in Rıza Tevfik Bey'e yönelik desteği, onun Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde yaklaştığını göstermektedir. Nitekim Rıza Tevfik Bey de Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır.[277] Bu durumu destekleyecek bir diğer gelişme ise Sadık Bey'in Tevfik Paşa'nın kurmuş olduğu yeni kabineyi eleştirirken, yine bir diğer HİF mensubu Sabah gazetesinden Ali Kemal Bey'in yazdıklarını referans olarak kabul etmesidir. Ali Kemal Bey'in yazdıklarından bahisle nazırların rastgele seçilmiş olduğunu ifade eden Sadık, Rıza Tevfik Bey gibi güçlü bir simanın kabineden çıkarılmasına tepki göstermiştir. Tevfik Paşa'nın karakterini *"münzevi"* gören Sadık, *"Yeni kabinelerinin teşkiline bakılırsa tanımış oldukları, Rıza Tevfik Bey, Mustafa Arif Bey gibi zevat ile de ruhları barışmamıştır"* ifadesi, bu desteği gözler önüne sermektedir. Tevfik Paşa'nın belirlemiş olduğu kadroları Fransız bir gazeteden alınan "*iktidarda müstesna hasaillere malik adamlar gerek*" sözleri ile kıyaslayan Sadık, mevcut kadronun bu niteliklerden yoksun olduğunu ima etmiştir. Bu kabinenin de geçmişteki gibi dağılmaya mahkum olacağını öne süren Sadık öte yandan yeni kurulan kabinenin, "mütecanis" yani daha uyumlu olduğu konusunda da tereddüt yaşamaktadır. "*Bugünkü kabinesi daha mütecanis olmasıyla, bu tenkidat azalmak yahut zail olmak gerektir. Fakat bu böyle olacak mı, olabilecek mi? Hiç zannetmeyiz. Yukarıda da söyledik ki tasfiye lüzumu kanaat-i umumi olmakla beraber bir hususta nokta-yı nazarlar mütehalifti."* Bu ifadeyle, Sadık yeni kabinenin geçmişten farklı olacağına dair beklentileri sınırlı tutmakta, *"Bugün yeni kabineyi sükûn ile karşılayacak, fakat yarın?"* ifadesiyle yeni hükümete karşı adeta bir uyarıda bulunmaktadır.[278] Tüm bu değerlendirmeler, Sadık Bey'in Hürriyet

[276] Bir önceki kabinede fırkacı olarak nitelendirebilecek ve aynı zamanda yaş itibarıyla diğer kabine mensuplarına göre genç olan Rıza Tevfik Bey ve Mustafa Arif Efendi ikinci kabinede yer almamışlardır. Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele,** s.169.
[277] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s.264.
[278] Mahmud Sadık, "Eserden Müessire İntikal- Bir İki Nükte", **Yeni Gazete**, 16 Kanunusani (Ocak)1919, nr.1612, s.1. Ancak Sadık, tüm eleştirilerine rağmen hükümetin itilaf yanlısı bir blok oluşturmak gibi bir amaç taşıdığını da reddeder. *"Meşrutiyetin ruhundan, usulünden de istiğna edildi, ancak itilaf hükûmetlerine misal ve taraftar görünen bir heyet vücuda getirmek istenildi, denilebilir mi? Bunu da hiç zannetmeyiz"* ifadesiyle, kabinenin herhangi bir dış politika ekseninde teşkil edildiği iddialarını da çürütür. Hükümetin İtilaf taraftarı bir renge sahip olmamasına karşın baskıya maruz kalmış olabileceği de dile getirilmiştir.

ve İtilaf Fırkası'nın görüşleriyle örtüşen bir duruş sergilemeye başladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sadık Bey'in bu süreçte yalnızca mevcut hükümete karşı değil, aynı zamanda yeni bir siyasi aktör arayışına yönelik toplumsal beklentilere de dikkat kesildiği görülmektedir. Mütareke sonrası Barış Konferansı'ndan kesin bir başarı beklenirken, Türkiye'yi temsil edecek güçlü bir siyasi figür arayışı başlamıştı. Bu ortamda hem Abdülhamit'e hem de İttihat ve Terakki'ye sert muhalefetiyle bilinen ve yurt dışında olan Prens Sabahattin, muhalif çevrelerin gözünde umut veren ideal lider olarak öne çıkmıştı. Özellikle İttihat ve Terakki karşıtları arasında Prens'in dönüşü, siyasal bir alternatifin habercisi olarak umutla karşılanmıştır. Prens'in dönüşünü olumlu karşılayanlar arasında HİF kurucularından Rıza Tevfik Bey de bulunuyordu.[279] Sadık Bey ise söz konusu gelişmeyi olumlu karşıladığını belirten bir ifadeden ziyade daha yansız bir tavır takınmıştır. Öte yandan 1908'de Mahmud Sadık, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet ve bireycilik temelli fikirlerini tehlikeli bularak açıkça eleştirmişti. Ancak 1919 yılına gelindiğinde, Prens Sabahattin yanlısı basının; Prens Sabahattin'in yurda dönerek vatan için çalışacağına dair beklentileri, Sadık tarafından da olumlu karşılanıyordu. Sabahattin Bey halk için bir "teselli" ve "ümit" kaynağıydı. Hatta daha önce onun fikirlerine karşı mesafeli olanlar bile bu haberle bir rahatlama hissetmişti. Ancak ertesi gün, hükümete yakın çevrelerin Prens Sabahattin'in hiçbir resmi sıfatı ya da görevi bulunmadığını ilan etmesi, bu umudu kırmaya yönelik bir müdahale olarak algılanmıştır. Mahmud Sadık, halkın bu küçük teselliye bile layık görülmemesini dikkat çekici bulmuş, bu açıklamaları eleştirmiştir.[280] Dolayısıyla bu da onun Prens'in görüşlerini değil ama onun etrafında oluşan toplumsal umudu savunmakta olduğunu göstermektedir.

İkinci Tevfik Paşa Kabinesi'nin kurulmasının üzerinden bir hayli zaman geçmesine rağmen Sadık Bey, sabık Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey'in kabine dışında

[279] Güllü, **a.g.e.,** s.87.
[280] Mahmud Sadık,"Bari Bir Sada-yı Teselliyet Olsun", **Yeni Gazete,** 22 Kanunusani (Ocak) 1919, nr.1618, s.1. "*Yalnız, ara sıra Avrupa'da bulunan Prens Sabahattin Beyefendi'nin millet için, milletin selamet ve necaseti için malum olan azim ve mücahedenasına göre boş durmayacağı, çalışacağı gazete sütunlarına geçtikçe hatta müşarünileyhin şimdiye kadar tedvin ve tebdine çalıştığı esasata iştirak etmemiş olanlar bile bununla bir teselliyet buluyorlar."*

bırakılmasını tekrardan gündeme taşır. Sadık, Tevfik Paşa'nın kabinesine aldığı genç isimler arasında Dr. Rıza Tevfik ve Mustafa Arif Efendiyi özellikle anarak bu tercihlere başlangıçta bir umut yüklediğini ima eder. Bu şahsiyetler dönemin "asri" düşünceye yakın aydınlarıdır. Ancak Sadık'a göre, bu kişilerin kabinedeki icraatları yetersiz kalmıştır.[281] Bu noktada Sadık hem gençleri hem de bu atamalarda rol oynayan Tevfik Paşa'yı eleştirir.

Ancak Sadık'ın, 12 Şubat 1919 tarihinde kaleme aldığı makalesi, Sadık Bey'in Tevfik Paşa Hükümeti'ne yönelik desteğini tamamen çektiğini ve artık Hürriyet ve İtilaf Fırkası çizgisine yöneldiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Basında kaleme alınan pek çok yazıda konu dönüp dolaşıp kabine meselesine bağlanmaktadır. Sadık Bey, bu durumu ironik bir şekilde ele alarak, aslında ortada yalnızca padişahın güveniyle varlık sürdüren bir hükümetin bulunduğunu belirtir. Ona göre bu tartışmaların ardında yatan asıl neden, İttihat ve Terakki'nin sahneden çekilmesiyle doğan boşluğu doldurmak isteyen muhalefetin -özellikle de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın- iktidarı devralma isteğidir. Bunda da haksız değillerdir. Sadık, *"asrî ve tam meşrutî"* bir yapı kazanamayan hükümetin yalnızca iç politikada değil; iaşe ve nakliye gibi temel kriz alanlarında da yetersiz kaldığını ifade ederken, bu başarısızlıkların halk nezdinde ciddi bir hoşnutsuzluğa yol açtığını vurgular. Sadık'ın eleştirileri yalnızca iç meselelerle sınırlı kalmayarak; Paris Barış Konferansı gibi dış politika açısından kritik öneme sahip uluslararası platformlarda da Osmanlı hükûmetinin idari yeterliliğini sergileyemediğini ifade eder. Modern dünyanın siyasal şartlarına uygun bir görüntü çizilmesi gerektiğini savunan Sadık, bu açıdan da Tevfik Paşa kabinesinin başarısız olduğunu düşünmektedir. *"Hükûmet kabiliyet-i milliyeyi temsil edemiyor"* ifadesiyle, kabineyi; halkı, meşruti rejimi ve çağdaş yönetim anlayışını temsil etmekten uzak olarak gördüğünü ortaya koyar.[282] Her ne kadar hükümetin son günlerinde matbuata tebliğ ettiği muhtıra, "birazcık zihinlere sükûn, kalplere emniyet ilga eder gibi olmuş"sa da; gelişmelerin hızla seyretmesi, muhtıranın

[281] Sadık burada Rıza Tevfik Bey'in "nazırlığı konferansçılık" sandığını ve Mustafa Arif Efendi'nin ise bir idarecide olması gereken vasıfları taşımadığını ima eder. Bkz.: Mahmud Sadık, "Tecrübedidelik, Gençlik, Asrilik", **Yeni Gazete**, 7 Şubat 1919, nr.1633, s.1.
[282] Mahmud Sadık, "Onlar Öyle Diyorsa Biz Ne Diyelim?", **Yeni Gazete,** 12 Şubat 1919, nr.1638, s.1.

üzerinden zaman geçmiş olması ve bu süreçte bazı telgrafların hayal kırıklığı yaratması nedeniyle Sadık'a göre bu etki "pek muvakkat" kalmıştır. [283]

Sadık Bey'in Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı yönelttiği eleştirilerin bir kısmını da sansür meselesi oluşturmaktadır. Sansür, mütareke döneminde hem mevcut Osmanlı hükümeti hem de işgal kuvvetlerinin baskıları neticesinde basın üzerinde sıkı bir denetim mekanizması olarak kullanılmıştır.[284] Tevfik Paşa Hükümeti döneminde ise, İtilaf Devletleri ve Bab-ı Ali'nin ayrı ayrı atayacağı temsilcilerden oluşan ortak bir komisyon kurulacağı ve basının bu komisyonun denetimi altında olacağı kararlaştırılmıştır. Komisyonun oluşturulması için yapılan toplantılara katılan Matbuat Müdürü Salih Bey; istifa ederek tepki gösterse de 5 Şubat 1919'da yedi maddelik bir kararname yayımlanmış ve devam eden süreçte gazeteler basımdan önce sansür heyetine ulaştırılmaya başlanmıştır.[285] Hatta gazetelerde çıkan bazı makalelerin sansür edilmemesi nedeniyle bazı sansür memuru olan Osmanlı subayları tutuklanabilmiştir. Örneğin, Osmanlı Tetkik-i Matbuat Dairesinde görevli olan sansür zabiti Yüzbaşı Aziz Hüdai Bey, 10 Şubat 1919'da Fransız sansür zabiti Yüzbaşı Lafayet tarafından tutuklanmıştır.[286]

Mahmud Sadık da yabancı sansüre tepki göstermiş, özellikle mütareke döneminde, eleştirilerin hangi ölçüde yapılabileceği konusunda büyük bir belirsizlik doğurduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda, "Bu tenkidat-ı keyfiyet cihetiyle ne raddeye kadar caiz ve nereden ötesi gayrı caiz, zannedersek bunu tayin pek güçtür" sözleri, basının neyin eleştiri, neyin suç sayılacağı konusunda bir yönlendirmeye sahip olmadığını ve kendi sınırlarını kestirmekte zorlandığını ortaya koymaktadır. Bu ifade, dönemin basın özgürlüğünün keyfi sınırlarla çevrildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ancak bu sansürün, İtilaf Devletleri'nin şehirde bulunması nedeniyle bir askeri zorunluluk olarak görüldüğünü kabullenen Sadık Bey, bu duruma bazı çözüm önerileri

---

[283] Mahmud Sadık, "Yeni Kabinenin Programı", **Yeni Gazete,** 6 Mart 1919, nr.1660, s.1
[284] Mustafa Özbey, Hülya Baykal, Tan Baykal, **Basın Yönetiminde Sansür: Mütareke Dönemi Basını**, Ankara, Minel Yayın, 2016, s.22.
[285] Padişah ve Osmanlı bürokrasisi aleyhine yahut İtilaf Devletleri'nin askeri harekatları ya da bunlara karşı eleştiriler sansüre tabii tutulacaktı. Ender Korkmaz, "Mondros Mütârekesi Döneminde Sansür", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S.19-20, 2011 s.42-50.
[286] Şahin, **a.g.m**., s.852.

getirir. Örneğin; İttihat ve Terakki iktidarının son dönemlerinde uygulanan sert sansür politikasının, İzzet Paşa kabinesi döneminde yerini daha yumuşak ve istişareye açık bir yaklaşıma bıraktığını ifade etmiştir. Bu dönemde bazı nazırların gazetecilerle haftada birkaç kez uzun toplantılar yaptığını ve hükümetin basını bilgiyle besleyerek yanlış anlamaların önüne geçmeye çalışmış olduğuna dikkat çeker. Bu deneyimi olumlu bulan Sadık, Tevfik Paşa kabinesinin de "matbuata karşı dostane bir surette" yaklaşması gerektiğini savunur. Ona göre hükümet, iç işlerinde "gizli kapaklı işler" dönemini kapatmalı ve basına düzenli bilgi akışı sağlamalıdır. Bu nedenle, Tevfik Paşa hükümetine açık bir öneride bulunur: İzzet Paşa kabinesinin uyguladığı gibi matbuatla sürekli ve dostane temas kurulmalı, gazeteciler bilgilendirilmeli ve eleştirilerden kaçınılmamalıdır. Zira basının kamuoyunu yönlendirme gücü, hükümetin meşruiyetini pekiştiren bir unsur haline de gelebilir.[287]

2.2.5. Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne Yaklaşımı

3 Mart 1919'da harp suçlularının cezalandırılması noktasında saltanat makamıyla anlaşmazlığa düşen Ahmet Tevfik Paşa istifa etmek durumunda kalmış ve yerine 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir.[288] Bu hükûmet bir Hürriyet ve İtilaf Fırkası kabinesi olma niteliği taşısa da bu durum kısa sürmüş ve Damat Ferit'in fırka ile arası açılmıştır.[289] Sadık, İttihat ve Terakki'nin sahneden çekilmesiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara gelişi üzerinden yaşanan siyasal dönüşüme dikkat çekmiştir. Bir yandan İttihat ve Terakki'nin yıllarca süren baskıcı yönetimini ve bu yönetimin ülkeyi felakete sürükleyen kararlarını eleştirmiş;

[287] Mahmud Sadık, "Hükümet ve Matbuat", **Yeni Gazete**, 28 Şubat 1919, nr.1654,s.1.
[288] Hükûmete geldiği günden itibaren İttihatçılara karşı şiddetli bir politika oluşturan Damat Ferit Paşa, ilk iş olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını kovuşturma ve cezalandırma işine başlamıştır. Geniş tutuklamalara giden hükûmet, cemiyet ile uzaktan yakından bağı olan; nazır, mebus ve subayları cezalandırmak için Tevfik Paşa döneminde kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'de 288 yargılamalara başlamış ve neticede, ilk dava olan Yozgat Tehciri meselesinden dolayı Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'e idam kararı verilmiştir. Öte yandan 5 Mayıs 1919'da İttihat ve Terakki'nin devamı olarak görülen Teceddüt ve Hürriyetperver Avam fırkaları kapatılarak, İttihatçılar siyasetten de el çektirilmişlerdir. Anadolu'da ise durum oldukça vahimdi. Bilhassa Trabzon ve çevresinde Rum azınlıkların bölücü faaliyetleri, 9 Mart 1919'da İngilizlerin Samsun'u işgaliyle sonuçlandı. Yine Rumlar patrikhane aracılığıyla Batı Anadolu ve Trakya'nın Yunanistan'a bağlanması için Paris Barış Konferansı'na bir muhtıra gönderiyorlardı. Dış politikada ise, bilhassa İngilizlere yaklaşma girişimleri devam etmiş, bu yaklaşma Damat Ferit Paşa'nın kurtuluşu tanrıda ve İngiltere'de olduğunu ifade etmesine kadar varmıştı. Sina Akşin vd., **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980,** İzmir, Cem Yayınevi, 2018, s.71.
[289] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**., s.205.

diğer yandan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da bu süreçte mağdur edildiğini, bugün ise en güçlü muhalefet partisi olarak iktidarı devraldığını belirtmiştir. Sadık, doğrudan Damat Ferit Paşa'dan veya kabine üyelerinden isimle bahsetmese de bu hükümeti temsil eden siyasi bloğun yani Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın icraatlarının artık doğrudan fırkanın programı üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu, Sadık Bey'in yeni hükümeti Hürriyet ve İtilaf Fırkası kabinesi olarak karşıladığını göstermektedir.

Yeni kurulan kabineyi muhalif çevreler sevinçle karşılasa da[290] Sadık Bey bu konuda temkinli davranmıştır. Yeni kabineden yüksek beklentiler vardır ancak bu beklentiler karşısında henüz bir beyanname yayınlanmaması ve halkı aydınlatacak adımların atılmaması eleştirilmiştir. Ahmet Tevfik Paşa kabinesini örnek gösteren Sadık, önceki hükümetlerin halkı rahatlatamadığını, aksine hayal kırıklığı yarattığını ifade etmiştir. Halk iaşe ve asayiş gibi acil sorunlarla bunalmış ve bu sorunlarda teselli bulamamıştır. Yeni kabineden ise bu noktada hem icraat hem de iletişim beklentisi vardır. Halkın teskin edilmesi, açıklıkla bilgilendirilmesi ve özellikle yeni hükümetin siyasal çizgisini, niyetini ve programını kamuoyuyla paylaşması gerektiği yönünde net bir tutum sergilemiştir. [291] Görüldüğü üzere yeni hükümetin program eksikliği ve bundan kaynaklı olarak kamuoyuna karşı açık ve güven verici bir duruş sergilememesi noktasında, Sadık yeni kabineye eleştirel bir dille yaklaşmıştır. Öte yandan, Damat Ferit Paşa kabinesine yönelik doğrudan bir güvensizlik veya karalama dili de kullanılmamıştır.

Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olan Cemal Bey, nezaretinde birçok memuru tasfiye ederek yerlerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarını atamıştır.[292] Yeni hükümetin buna benzer tasfiyeleri Mahmud Sadık Bey'in nezdinde kabul görmemiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın intikamcı bir siyaset izlemeyeceğine dair açıklamalarını hatırlatarak özellikle Hariciye Nezareti'nde sırf "ittihatçı"

[290] Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, s.195.
[291] Mahmud Sadık, "Yeni Kabinenin Programı", 6 Mart 1919, **Yeni Gazet**e, nr.1660, s.1.
[292] Aslında bu durumdan sadrazam Damat Ferit Paşa da rahatsız olmuştur. Cemal Bey'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup olması ve bu olayın ardından Cemal Bey'in istifa etmesi, Damat Ferit ve partinin arasının açık olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Bkz. Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele,** s.206.

oldukları için başlatılan hızlı tasfiye uygulamasını, intikam ya da şahsi menfaat hissiyle yapılmış gibi göstermektedir. Ona göre, bir memurun görevden alınması ancak "ehliyet, liyakat ve tarafsız değerlendirmeler" sonucu olmalıdır; aksi halde fırkanın ilan ettiği ilkeli siyasete yakışmayacaktır.[293]

Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne ilerleyen günlerde daha ılımlı yaklaşan Sadık Bey, özellikle vilayetlerin iktisadi ve imar ihtiyaçlarını tespit etmek amacıyla oluşturulan komisyonun üyeleri arasında; bizzat Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın yer almasını, hükümetin meseleye verdiği önemin bir göstergesi olarak sunar. Komisyon üyeleri arasında Rıza Tevfik, Reşit Akif Paşa, Aristidi Paşa ve Azaryan Efendi gibi isimlerin bulunmasını da olumlu değerlendirir.[294]

Mahmud Sadık, Damat Ferit Paşa'yı kapsayıcı, temkinli ve adalet arayışında bir devlet adamı olarak takdim etmektedir. Ferit Paşa'nın Mebteb-i Sultani'de yapmış olduğu konuşmasından hareketle **"**fırka hissiyatından azade bir lisan" kullandığını belirtir. Sadık, Damat Ferit'in bu konuşmayı Galatasaray Lisesi'nde yapmasını da bilinçli ve anlamlı bir tercih olarak görür. Çünkü burası, Sadık'a göre; farklı etnik unsurların barış içinde eğitim gördüğü, Batı irfanının sembolü olan bir mekandır. Burayı seçmek, Ferit Paşa'nın ittihat-ı anasır siyasetini temsil ettiğini göstermektedir.[295]

Ancak 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanistan tarafından işgali hadisesi, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin ilk kabinesinin sonunu getirmiştir. Bu sürece bakacak olursak, Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar neticesinde ve İngiltere Başbakanı Lloyd George'un çabalarıyla İzmir'in işgal edilmesi kararlaştırılmıştı. 1919 yılının Nisan ayından itibaren Yunanistan Başbakanı Venizelos İzmir'de Rumlara yönelik bir kırım olduğunu iddia ediyordu.[296] Venizelos'un Nisan ayındaki iddiaları İstanbul

[293] Mahmud Sadık, "İcraata Geçerken", **Yeni Gazete,** 10 Mart 1919, nr.1664, s.1
[294] Mahmud Sadık, "İmar-ı Kulüp-İmar-ı Bilad", **Yeni Gazete**, 17 Nisan 1919, nr.1701, s.1.
[295] Mahmud Sadık, "Hükümetin Siyaseti", **Yeni Gazete**, 2 Mayıs 1919, nr.1716, s.1.
[296]Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,** s.263-265. Paşa kabineyi kurduğu esnada, İzmir'de bulunan 17. Kolordu Komutanı ordu komutanı Nurettin Paşa'ya kabinede yer vermemiş ve yerine Tevfik Paşa döneminde de nazırlık yapmış olan İngilizlere yakınlığıyla bilinen İzzet Bey'i (Kambur) getirmiştir. Nurettin Paşa gibi "gayretli" bir şahsiyetin yokluğu 14 Mayıs 1919'da başlayacak olan İzmir'in işgalini bir hayli kolaylaştırmıştır. Bu işgalin itilaf devletlerinin işgal politikası ile benzerlik taşımadığını daha ilk günden idrak eden Türk halkı; müdafaa-i hukuk örgütleri ve mitingler

basınına da yansımıştı. Nitekim İzmir'in Yunanistan tarafından ilhak edileceğine dair söylentiler, işgalden yaklaşık bir ay önce İstanbul sokaklarında dolaşmaya başlamıştı. Mahmud Sadık, 8 Nisan 1919'da İstanbul'da Yunanistan'ın bağımsızlık günü vesilesiyle düzenlenen gösterişli kutlamaların provokatif niteliğine dikkat çekmiş; halkın bu hassas ortamda sükunetini korumasını takdir etmiştir. Böyle galeyanlı zamanlarda küçük bir olayın büyük felaketlere yol açabileceğini vurgulayan Sadık, hükümetin aldığı güvenlik önlemlerini ve zabıta ile İtilaf temsilcilerinin müdahalesini olumlu karşılamıştır. Öte yandan, Rumların bu taşkın kutlamalarının Türk halkının hafızasında derin bir iz bıraktığını da belirtmiştir.[297]

Neticede 14 Mayıs günü İngiliz Hükümeti Akdeniz Filosu Başkumandanı Amiral Calthorpe, İzmir Valisi İzzet Bey'e İzmir tabyalarının İtilaf Devletleri tarafından işgal edileceğini bildiren bir nota verdi. Ancak akşam göndermiş olduğu notada ise, 15 Mayıs sabahı İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini bildiriyordu.[298] İşgale dair basında *İkdam* ve *Alemdar* gibi gazeteler, olayın İtilaf Devletleri tarafından gerçekleştirildiğini vurgulayarak kamuoyunu yatıştırmaya çalışırken[299] Mahmud Sadık bu yaklaşımı benimsememiştir. Bunun yerine; Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na Alman etkisiyle sürüklendiğini ifade ederek, sorumluluğu önceki hükümetlerin tercihlerine yönlendirmiştir. Ancak yazının ilgili kısmında sansür bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kesinti muhtemelen, Sadık'ın İzmir'in işgali üzerine sarf ettiği ve dönemin sansür mekanizmalarına takılan daha açık tepkilerinden kaynaklanmaktadır. Sansürün ardından gelen kısımda ise kamuoyuna moral verme çabası göze çarpar: *"Bugünlerde bize düşecek olan yeis değildir. Yaşamak azminde olan hiçbir millet yeise düşmez. Belki hissiyatının en elim ve felaketli zamanlarında bütün azim ve metaneti, bütün kuvvet ve kudretini toplar. Kuvvete karşı kuvvetle mukabele edemezse, hak ile mukabeleye, hakkını müdafaaya çalışır."*[300] Bu satırlar, İzmir'in işgali karşısında doğrudan isyan çağrısı içermese de meşru müdafaa ve milli

aracılığıyla İzmir'in Yunanlar tarafından işgaline karşı durmuşlardır. Bu işgal Damat Ferit Paşa'yı zor durumda bırakmış ve kendisi istifa etmiştir. Yeni kurduğu kabinede ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yer vermemiştir. Akşin, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980,** s.72-74.

[297] Mahmud Sadık, "Dün", **Yeni Gazete,** 8 Nisan 1919, nr.1692, s.1

[298] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s.265.

[299] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,** s.271.

[300] Mahmud Sadık, "Safha-i Mağlubiyet", **Yeni Gazete**, 16 Mayıs 1919, nr.1730, s.1.

bilinç temelli bir direnişin zeminini hazırlar niteliktedir. Öte yandan Sadık, İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak İzmir'i işgal ettiklerini kabul etse de işgalin Yunan askeri aracılığıyla gerçekleştirilmesini büyük bir hata ve hak ihlali olarak görür. Ona göre, İtilaf Devletleri'nin bu tercihi, Türk halkının Yunanistan'a dair geçmişten gelen olumsuz hatıraları nedeniyle kabul edilemezdir. Gerçekten de Anadolu'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan işgalleri her ne kadar gurur kırıcı olsa da yerli insanlara yaşama hakkı tanırken; Balkan ulusları tarihi, yönetimi altında Müslümanlara yaşama hakkı bile tanımayan birçok örneklere sahipti.[301] Dolayısıyla Sadık, bu müdahalenin "hak ve adaletin tezahürü" değil, tam aksine "hak ve adalete bir tecavüz" olarak değerlendirildiğini ve halkın da bunu böyle algıladığını vurgular. Böylece işgalin gerekçeleri ne olursa olsun, meşruiyetinin halk nezdinde geçerliliği olmadığını ortaya koymaktadır.[302]

Mahmud Sadık, İzmir'in işgali sonrası Damat Ferit Paşa'nın istifasını bir sorumluluk göstergesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Ferit Paşa bu kararıyla hem iç hem dış kamuoyuna karşı "musîb bir harekette" bulunmuş, böylece vatan menfaatini önceleyen doğru bir siyaset izlemiştir. Sadık, kabinenin yeniden Ferit Paşa'ya tevdi edilmesini ise padişahın bu tavrı takdir ettiğinin göstergesi olarak yorumlar. Öte yandan basının ve halkın hükümetin bu dönemde içinde bulunduğu dış baskı ortamını da göz önünde bulundurarak, hükümetten sürekli açıklama ve bilgi talep etmesinin anlamlı olmayacağını ima eder. Hükümetin zaten muazzam dış baskılar altında olduğunu vurgulayarak, üzerine gidilmesinin zarar verici sonuçlar doğurabileceğine dikkat çeker. Bu noktada, halkın ve basının görevinin eleştiri değil, destek sunmak olduğuna işaret eder.[303]

İzmir'in işgalinin ardından yaşanan siyasal bunalımda, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından kaynaklı olarak, Türk halkını ve kamuoyunu temsil edecek bir meclisin bulunmaması dönemin en büyük eksikliklerinden biriydi. İzmir'in Yunanlarca işgali, Osmanlı'ya ağır bir barış antlaşması dayatılacağının ve İstanbul'un dahi tehlikede olduğunun göstergesiydi. Bu nedenle toplanacak bir Saltanat Şurası'nın

[301] Akşin, **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980,** s.72.
[302] Mahmud Sadık, "Muhitlerimizde Umumi Tesirat", **Yeni Gazete**, 18 Mayıs 1919, nr.1731, s.1.
[303] Mahmud Sadık, "Sulh Meselesi Kabine Meselesi", **Yeni Gazete**, 19 Mayıs 1919, nr.1732, s.1.

sarayı güçlendireceği ve sorumluluğu paylaşacağı düşünülmüştü. Toplantının usulü, Maliye Nazırı Tevfik, Rıza Tevfik, Abdurrahman Şeref ve Mahmud Paşa tarafından belirlendi. Şûraya; vekiller, ayanlar, ulema, subaylar ve matbuat cemiyetinden olmak üzere çeşitli kimselerin davet edilmesine karar verildi.[304] Matbuat Cemiyeti'nden davet edilen sekiz kişiden biri de Mahmud Sadık Bey idi.[305] Mahmud Sadık, Şura-yı Saltanat'ın toplanmasını memleketin içinden geçtiği buhrana karşı alınmış yapıcı adımlar olarak değerlendirmiştir. Ona göre, bu gelişmelerin temel amacı, ülkenin ileri gelen şahsiyetlerini bir araya getirerek milli birliği sağlamak ve Kuvayı Milliye'yi güçlendirmektir. Sadık, özellikle Anadolu'nun bir bütün olarak korunması gerektiğini vurgular; İzmir, Antalya ve çevresindeki Türk çoğunluğa sahip bölgelerin kopmasına kesinlikle karşıdır. Bu bağlamda Şura-yı Saltanat, sadece bir istişare meclisi değil, milli birlik ve bütünlüğü tahkim etmeye yönelik stratejik bir adım olarak görülmektedir.[306]

26 Mayıs'ta toplanan Birinci Saltanat Şurası'nda, Amerikan veya İngiliz himayesi dahil çeşitli görüşler dile getirilmişti. Şuradan iki önemli karar çıktı: Bunlardan ilki milli bir şuranın kurulması, ikincisi ise Paris Barış Konferansı'na[307] bir heyet gönderilmesiydi.[308]

Milli Şura'nın kurulması ise seçimlerin yapılmasını gerektirmekteydi. Aslında Damat Ferit Paşa Hükümeti, 22 Mart 1919'da mebus seçimleri ve buna yönelik kanun hazırlığı kararı almıştı. Ancak tarih ve yöntem konusunda görüş birliği bulunmamaktaydı. Dahiliye Nazırı mayıs ayında, yeni sınırların belli olmamasından kaynaklı olarak seçimlerin yapılamayacağını ifade ediyordu. Fakat İzmir'in işgali bu

[304] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s.274 ve 323.
[305] Mahmud Sadık Bey'in de aralarında bulunduğu Şura-yı Saltanat'a katılım gösterenlerin isimler için bkz.: "Şura-yı Saltanat ve Mukadderat-ı Devlet", **Zaman**, 26 Mayıs 1919, nr.378, s.1.
[306] Mahmud Sadık, "Millete İtimat Vermek Meselesi", **Yeni Gazete**, 23 Mayıs 1919, nr.1736, s.1.
[307] 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı, I. Dünya Savaşı'nın ardından galip devletlerin mağlup devletlere ayrı ayrı barış antlaşmaları dayatmayı amaçladığı uluslararası bir diplomatik toplantıdır. Konferansın uluslararası meşruiyet dayanağını, 8 Ocak 1918'de ABD Başkanı Wilson'un açıkladığı On Dört İlke oluşturuyordu. Amerikan idealizmini yansıtan bu ilkeler serbest ticaret, açık diplomasi, demokrasi ve self-determinasyon prensiplerine dayanıyor; özellikle açık diplomasi ve self-determinasyon öne çıkıyordu. İlkelere göre, uluslararası sorunlar devletler üstü bir kurumda çözülmeli ve halklar çoğunlukta oldukları topraklarda kendi kaderlerini belirleyebilmeliydi. Detaylı bilgi için bkz:
[308] Mustafa Budak, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", **Tarih Dergisi,** Sayı:71, 2020, s.455.

durumu kökten değiştirdi; artık meclis ya da benzeri bir demokratik kurum, İtilaf Devletleri'ne karşı halkın tepkisini en yetkili şekilde duyuracak ve Osmanlı hükümetine bu yönde güç kazandıracak bir araç olarak görülüyordu. Ancak ulusal iradeyi temsil etme işlevini üstlenecek olağan meclis olan Meclis-i Mebusan yerine, işgal altındaki toprakların kaybını önlemeye yönelik olarak 'Millî Şura' oluşturulması yönündeki talepler gündeme geliyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, seçimler esnasında İttihat ve Terakki'nin yeniden dirileceği kaygısıyla seçimlere karşı dururken; diğer fırkalar ve Sadık Bey'in de mensup olduğu Vahdet-i Milliye Heyeti, 7 Haziran 1919'da seçimlerin yapılması yolunda çalışmalara başlamışlardır.[309]

Sadık'a göre içinde bulunulan bu dönemde "*her gün, her saat Şûrâ-yı Millî'nin yahut Meclis-i Mebusan'ın vücuduna eşit ihtiyaç ile muhtaç olunduğu"* artık açıkça anlaşılmaktadır. Meclis'in kapalı olduğu koşullarda, "*kuvvetli bir halk desteğinden mahrum hükümetlerin"* herhangi bir icraatında meşruiyet bulunmamaktadır. Bu nedenle, "*mutlaka millete istinad etmeli, millet namına idare-i umur etmeli"* bir yönetim anlayışının zorunlu olduğu fikrini savunur. Aslında hükümetin meclis ihtiyacını fark ettiğini *"Şura-yı Saltanat'tan sonra bir Şura-yı Millî teşkili hakkında kuvvetli bir cereyan hasıl oldu"* sözleriyle belirten Sadık, henüz somut bir adım atılmadığını da vurgular. Ona göre kurulacak meclis "*istişari bir mevkide kalacak*" olsa bile, halk nezdinde "*efkâr-ı ârâ-yı millî şeklinde*" algılanarak meşruiyet kaynağı işlevi görecektir. Bununla birlikte, seçim sürecini "*memleketin azîm heyecanları içinde"* gerçekleşecek, "*pek güç bir iş"* olarak değerlendirir. Zira işgal altındaki bölgelerde, azınlıkların katılım konusundaki isteksizliği ve Kürtlerin tutumundaki belirsizlik seçimlerin uygulanabilirliğini zorlaştırmaktadır. Ayrıca "*Arabistan'ın da Türk İmparatorluğu'ndan ayrılmış olduğuna dair"* henüz resmi bir muahede bulunmaması, seçim bölgelerinin kapsamı konusunda ciddi bir belirsizlik yaratmaktadır. *Alemdar* gibi bazı gazeteler Arabistan kıtasının müstesna tutularak bir seçim kanunu hazırlanmasını dile getirirken[310] Sadık, "*ecza-yı memalik-i Osmaniye'den kendi kendimizden feragat ettiğimizi herkesten evvel biz mi neşr-ü ilân edeceğiz?*" diyerek, seçim bölgelerinin daraltılmasının siyasi intihara eşdeğer

[309] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s.328-332.
[310] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s.331.

olduğunu ifade eder. Ona göre, *"bir Meclis-i Mebusan intihabı hattında bu dakikalar ihmal eder"* ve bazı bölgeler kapsam dışı bırakılırsa, bu "*kendi kendimizden feragat etmek*" anlamına gelmektedir.[311] Dolayısıyla Sadık Bey, Mebusan Meclisi'nin açılması yerine Şûra-yı Milli'nin oluşturulmasına daha sıcak bakmaktadır.

Saltanat Şurası'ndan çıkan iki önemli karardan biri de Paris Barış Konferansı'na bir heyetin gönderilmesi meselesi idi. Üstelik Paris Barış Konferansı başladığında, Mondros Mütarekesi'nden beri İtilaf Devletleri tarafından işgal edilen Osmanlı Devleti hariç tüm taraflar Paris'teydi. Osmanlı topraklarındaki Rum, Ermeni, Kürt, Arap ve Yahudi temsilciler kendi siyasi taleplerini iletmek için yoğun faaliyet yürütürken, Yunanistan Başbakanı Venizelos da Yunan taleplerini kabul ettirmeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti ise bu duruma karşılık olarak Ahmet Tevfik Paşa döneminde Paris Barış Konferansı için hazırlanan bir muhtırayı, 12 Şubat 1919'da İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine sunmuştu. Damat Ferit Paşa ise İzmir'in işgalinden sonra Paris Barış Konferansı'na bir telgraf aracılığıyla başvurdu. Bu başvuruda; İzmir'in Yunan işgali ve Müslüman halka yönelik uygulanan kötü muamele kınanıyor, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması talep ediliyor, yalnızca Ermenistan'a özerklik tanınabileceği belirtiliyordu. Başvuru 22 Mayıs'ta Clemenceau'ya tekrar iletildi, ancak Osmanlı hakkında henüz karar alınmadığı cevabı verildi. Nihayet 30 Mayıs'ta Osmanlı Devleti Paris'e davet edildi. Davet 31 Mayıs'ta Damat Ferit'e iletildi ve 1 Haziran'da Padişah ile kamuoyuna duyuruldu. Hükümet, Aydın ve Karesi gibi Türk çoğunluklu bölgelerin haksız işgalini kaldırma sözü vererek halka sükunet çağrısında bulundu.[312]

Paris'e gönderilecek Heyet-i Murahhasa hakkında halkta ve basında ciddi bir güvensizlik olduğunu belirten Sadık, halkın "*milletin hukukunu müdafaa edecek, millet namına söz söyleyecek olanların milletten kuvvet, milletten salahiyet, milletten icazet alıp gitmeleri"* gerektiğini savunmaktaydı.[313] Bu kaygı basın ve kamuoyu dışında İstanbul'daki bazı kuruluşlar ve veliaht Abdülmecit tarafından da dile getirilmişti. Heyetin içindeki Rıza Tevfik, Ali Kemal ve İzzet Fuat gibi isimler tepki

[311] Mahmud Sadık, "Şura-yı Milli yahut Meclis-i Mebusan", **Yeni Gazete,** 8 Haziran 1919, nr.1752, s.1.
[312] Budak, **a.g.m.** s.446-455.
[313] Mahmud Sadık, "Şura-yı Milli yahut Meclis-i Mebusan", **Yeni Gazete,** 8 Haziran 1919, nr.1752, s.1.

görmüş ve neticede Ali Kemal ve İzzet Fuat Heyet-i Murahhasa üyeleri arasından çıkarılmıştı. [314] Nihayet 3 Haziran 1919'da Paris Barış Konferansı'na katılacak resmi heyet üyeleri belirlendi. Heyette Sadrazam Damat Ferit Paşa, eski Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey yer alıyordu. Üyeler, 6 Haziran 1919'da Paris'e gitmek üzere yola çıktı. Paris'e ulaşan heyet; biri 17 Haziran 1919 tarihli diğeri 23 Haziran 1919 tarihli olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin taleplerini bildiren iki muhtırayı konferansa sundu. Osmanlı barış heyeti, Paris'te Onlar Konseyi huzuruna çıktı, Damat Ferit Paşa yalnızca "dinlenildi" ve teşekkür edildi. Konsey başkanı Clemenceau'nun 25 Haziran'da verdiği nota ve 29 Haziran'daki ikinci notada, durumun incelenmesi gerektiği belirtilerek heyetin Paris'te kalmasının yararsız olduğu bildirildi. Böylece Osmanlı'nın geleceği belirsiz bir tarihe ertelendi. Ardından heyet, 4 Temmuz'da Paris'ten ayrılıp Lozan ve Bükreş üzerinden 15 Temmuz 1919'da İstanbul'a döndü. [315]

Clemenceau'nun Osmanlı heyetine verdiği notaların ardından Sadık, dünkü tablo ile bugünkü durum arasında kayda değer bir fark olmadığını belirtmiştir. Konferans'ın cevabı "lehimizde bir cereyan" işareti taşımamakta, yalnızca Osmanlı'nın "mazlum ve müttehim" görüldüğünü ima etmektedir. Bu nedenle, henüz somut bir "vaziyet"in mevcut olmadığını belirten Sadık; halkın aşırı iyimserliğe sevk edilmemesi, aksi takdirde "uğrayacağımız inkisârın elim" olacağını vurgulamıştır.[316] Ona göre "bu seferden müspet bir fayda hasıl olduğuna dair bir emare bulunmaması", halkın "bundan bir netice çıkmamış olduğu kanaatinde bulunmakta" haklı olduğunu göstermektedir. Hükümetin Paris'e gitmeden önce sahip olduğu beklentilerin hala değişmediğini ifade eden Sadık, özellikle *"heyeti murahhasımız Paris'e azimet ederken heyetimizin İzmir işgali meselesindeki ahval-i müessifenin hiç olmazsa Paris'e ayak bastıkları günden itibaren önünü almaya hamd ve gayret göstermelerini ve bundan netice elde ettiklerini düşünüyorduk"* diyerek bu konuda başarısız olduklarını dile getirir. Bu nedenle, hükümetin vakit kaybetmeden "intihabatı icra ettirerek milletin amal ve efkârını ishar etmesine" olanak sağlaması ve "kendisinin meşru bir

[314] Salahi R. Sonyel, **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı,** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.36.
[315] Budak, **a.g.m,** s.459-461.
[316] Mahmud Sadık, "Sulh Konferansından İlk Cevap", **Yeni Gazete,** 30 Haziran 1919, nr.1774, s.1.

kuvvete istinad eylemesine" özen göstermesi gerektiğini savunur. Böylece, gerçek meşruiyetin ancak halk iradesine dayalı olabileceğinin altını çizer.[317] Gerçekten de Damat Ferit Paşa'nın sunmuş olduğu 17 Haziran 1919 tarihli muhtıra hem kendi dönemi içerisinde hem de sonrasında araştırmacılar tarafından da olumlu karşılanmamıştı. Gerek savaşın kaybedildiği gerçeğinin unutularak savaş öncesi sınırlara dönülmek istenmesi gerekse bütün suçlamaların eski hükümete yıkılarak elverişli bir barış antlaşması şartları sağlanmaya çalışılması bu muhtırayı etkisiz hale getirmişti.[318] Heyet yalnızca Paris'e "gitmiş, kalmış, muhtıra vermiş, okumuş ve cevap almış"tır. Fakat neticede karşılaşılan tablonun pek acı olduğunu vurgulayan Sadık, dönüşlerinde gerçeği açıkça ifade etmeleri gerektiğini ima eder: "*buraya gelince ne diyecekler?".* Zira ona göre heyetin Paris'ten ülkeye getirdiği tek somut katkı, Paris Sulh Konferansı'nın Türkiye ve Türkler hakkındaki görüşlerini resmen açıklayan Mösyö Clemenceau'nun mektubudur. Bu mektuptaki bazı cümlelerin, Türklerin iyi yanlarının yanı sıra "kabiliyet-i idarelerine dair" sert ve aşağılayıcı ifadeler içerdiğini, dolayısıyla "acılı hakikatler" taşıdığını belirtir. Ona göre bu sözler, bağımsızlık iddiasındaki bir millet için son derece ağırdır.[319]

Damat Ferit Paşa'nın Fransa'daki başarısızlığından yararlanmak isteyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası Lideri Miralay Sadık Bey bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden ilki Tevfik Paşa'ya başvurarak kabineyi kendisinin kurmasının istenmiş olmasıdır. İkincisi ise diğer partilere başvurarak onların da bu konuda desteğinin sağlanması olmuştur. Sulh ve Selamet Fırkası merkezinde bu minvalde yapılan toplantıda Sadık Bey'in görüşleri kabul edilmemiştir.[320] Nitekim Damat Ferit Paşa'nın Paris dönüşünde istifa edeceği ve onun yerine hükümeti Tevfik Paşa'nın ya da Miralay Sadık Bey'in kuracağı söylentileri basında yer almaya başlamıştı.[321] Bu söylentiler içerisinde Sadık Bey de *"kabine hakkında su-u tesir-i daimi"* olduğunu belirterek mevcut hükümetin toplumda sürekli olumsuz bir izlenim bıraktığını açıkça ifade etmiştir. Bu ifadeleri çok fazla sansüre uğradığından metinde anlam bütünlüğü

[317] Mahmud Sadık, "Mütarekeden Beri", **Yeni Gazete,** 8 Temmuz 1919, nr.1780, s.1.
[318] Budak, **a.g.m.,** s.464.
[319] Mahmud Sadık, "Acaba Ne Diyecekler", **Yeni Gazete,** 9 Temmuz 1919, nr.1781, s.1.
[320] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s.267-269.
[321] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s. 377.

bozulmuş, eksik bırakılmış cümleler yer almaktadır. Ancak yine de devam eden cümlelerde bu huzursuzluğun halkın geniş bir kesiminde mevcut olduğunu tekrarlayan Sadık, halkın *"emin ve itimadına layık bir heyet-i icraiyyeyi serkârda görmek için gösterdiği telaş"*, mevcut hükümete güven duyulmadığını ve güvenilir bir yönetim beklentisinin aciliyetini ortaya koyduğunu belirtmiştir. Neticede Sadık, bu hükümetin istifa etmesi gerektiğini açıkça ortaya koyar. "*Ortada acilen hal ve tesviyesi icap eden bir kabine meselesi mevcut olduğuna şüphe bırakmıyor"* sözleriyle hükümet krizini öne sürerek, kurulacak yeni hükümetin meşruiyetini halktan alarak halka güven vermesi gerektiğini ifade etmiştir.[322]

Bu esnada Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisinde, Miralay Sadık Bey'in kabineye veya Ayan Meclisi'ne girmek yahut sadrazam olmak istemesinden kaynaklı olarak, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile Miralay Sadık Bey arasında bir anlaşmazlık yaşanmaktadır.[323] Mahmud Sadık da kabine içinde ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda yaşanan bu "ihtilafatı" merkeze alarak diğer partilerin görüşlerini dile getirmiştir. Sulh ve Selamet Fırkası'nın "*mutedil bir hükümete*" destek vereceğini, Milli Ahrar Fırkası'nın ise halk iradesini temsil eden bir hükümetten yana olduğunu belirtmektedir. Ancak Sadık'a göre "*Bugün kabine işi ne şimdiki kabinenin ne de fırkaların hal ve fasledebileceği bir iştir"*. Mevcut siyasi aktörlerin bu sorunu çözecek güce sahip olmadığını vurgulayan Sadık, çözümün "o makam-ı âli" tarafından sağlanabileceğini, yani yüksek bir otoritenin -muhtemelen padişah veya meclis- devreye girmesi gerektiğini belirtir. Son olarak "*vükelâ-i millet davet olunsun da mukadderat-ı millet onların ellerine tevdi olunsun"* diyerek, milletin kaderini güvenilir bir milli meclise teslim etme çağrısında bulunur.[324] Dolayısıyla Sadık Bey

[322] Mahmud Sadık, "Yine Kabine Meselesi", **Yeni Gazete**, 12 Temmuz 1919, nr.1784, s.1

[323] 26 Haziran 1919'da Miralay Sadık Bey bir bildiri yayınlamış ve kabinenin fırka programından farklı bir siyaset izlediğini ifade etmiştir. Bu bildirinin ardından kabinedeki Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu isimler, Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ve Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa istifa etmiştir. Ancak Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi fırka mensubu olmasına rağmen istifa etmemiştir. Bu duruma karşılık, 30 Haziran 1919 tarihinde Sadık Bey'in başkanlığında yapılan toplantıda nazırlar istifa etmedikleri surette fırka ile ilişiklerinin kesileceği belirtilmiştir. Neticede aynı zamanda sadrazam vekili olan Şeyhülislam Sabri Efendi, Miralay Sadık Bey'in nazır ya da ayan üyesi olamadığı için saldırıya geçtiğini ifade etmiş ve böylelikle fırka içerisinde ayrışmalar başlamıştır. Bkz.: Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi,** s.267-269.

[324] Mahmud Sadık, "Ne Olacaksa Olsa", **Yeni Gazete,** 19 Temmuz 1919, nr.1791, s.1.

herhangi bir fırkadan ziyade meşruiyetini halkın sağladığı milli bir meclisin iş başına getirilmesini savunmaktadır.

Damat Ferit Paşa'nın üçüncü kez kabine kurmakla görevlendirilmesi üzerine, Ferit Paşa kurduğu kabinede herhangi bir fırka mensubuna yer vermemiştir. Bunun üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası başta olmak üzere diğer muhalefet partileri ise yeni hükümeti ortak bir kararla "gayrimeşru" ilan ettiler.[325] Fakat Sadık, şimdilik doğrudan eleştiri yerine ihtiyatlı bir bekleyiş içinde olunması gerektiğini savunmuştur. Ona göre basın, bu endişeyi "kalbinde ve fikrinde daima tutarak", üçüncü Ferit Paşa kabinesinin "selamet ve menfaat vatan namına icraat" yani ülke yararına işler yapmasını temenni etmelidir. Ayrıca kabinede değerli isimlerin olduğuna dikkat çekmiş[326] ve neredeyse hiçbir fırka mensubu olmayan bu yeni kabineyi itidalli karşılamıştır.

Damat Ferit Paşa Hükümeti bir yandan basındaki eleştirilere son vermek[327] diğer taraftan vükela içerisinden gelen talepleri de göz önüne alarak seçimlerin yapılmasına karar vermiştir. Zira hem Saray hem de Hürriyet ve İtilaf Fırkası; seçimler aracılığıyla, Anadolu'daki ulusalcıların toplayacağı Sivas Kongresi'nin başarıya ulaşmasının önüne geçileceğini düşünüyordu. 30 Temmuz 1919'da kararname-i mahsusa ile yapılmak üzere seçimlerin gerçekleştirileceği kamuoyuna duyuruldu.[328] Mahmud Sadık, seçimlerde halkın temsilcilerini "çok dikkatle ve bilinçle" seçmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre milletvekillerinde yalnızca "kavi bir namus, âli bir vicdan" değil, aynı zamanda Cemiyet-i Akvam'ın yapısını, Wilson Prensiplerinin gayesini, dünya fikir akımlarını ve "cihan medeniyetinin gelecekteki yönünü" anlayacak geniş görüşlü ve ileri fikirli bir zihin aranmalıdır.[329] Öte yandan Amerikan Heyeti Tahkikiyesi'ne (King-Crane Komisyonu) verilecek cevapları, seçimler açısından stratejik bir unsur olarak gören Sadık; bu heyete verilecek cevabın, yalnızca dış politikada değil, iç politikada da fırkaların gerçek yüzünü ve "fikrî arka planını" ortaya çıkaracağını düşünmektedir. Onun uyarısına göre, "böyle bir meselede dahi

[325] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,** s.439.
[326] Mahmud Sadık, "Üçüncü Ferit Paşa Kabinesi", **Yeni Gazete**, 22 Temmuz 1919, nr.1794, s.1.
[327] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s.269.
[328] Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,** s.442-443.
[329] Mahmud Sadık, "Mebus Namzetleri", **Yeni Gazete**, 17 Ağustos 1919, nr.1820, s.1.

ortak bir fikre sahip olamayan" partiler, halkın güvenini kaybedecektir. Bu, aslında partiler üstü bir milli tutum çağrısıdır. Ayrıca Anadolu'nun ne halde olduğunu bilemediklerini ifade ederek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bile seçimleri kazanacak teşkilata sahip olmadığını açıkça dile getirmiştir. Neticede Sadık Bey tüm fırkaların zayıf bir örgütlenmeye sahip olduklarından yola çıkarak, hürriyet ve demokrasi gibi temel prensiplerde birleşerek güç birliği yapılmasını önermiştir.[330] Kanaatimizce bu durum Sadık Bey'in, kendi dönemindeki dağınık ve rekabetçi parti yapısının yerine partiler üstü bir ulusal birlik arayışında olduğunu gösteriyor.

2.2.6 Wilson Prensipleri ve Manda Hakkındaki Fikirleri

Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin dayanak noktasını oluşturan Wilson İlkeleri'nin Türk devletinin kurtuluşunu sağlayabileceği düşüncesi, mütareke sonrasında Türk basınında giderek egemen bir söylem haline gelmişti.[331] Mahmud Sadık da Wilson Prensipleri'ni Osmanlı'nın uluslararası alanda adalet arayışına tutunduğu en güçlü dayanak olarak görmüştür. Ona göre, Amerika yalnızca büyük bir devlet olarak değil; "hak ve adalet namına" savaşa katılarak tüm insanlığa yeni bir nizam vaat etmiştir. Bu vaadin arkasında, sadece Başkan Wilson'un şahsi görüşleri değil; "bütün Amerika milletinin şeref ve namusu meselesi" haline gelen bir irade vardır.[332] Sadık Bey aynı zamanda Wilson Prensipleri'ni uluslararası adaletin ve kalıcı barışın teminatı olarak görmekteydi. Ona göre, eğer dünya hak ve adalet temeline göre yeniden şekillenecekse, Osmanlı'nın da uluslararası yargıya çıkmaktan çekinmemesi gerekirdi. Ancak Barış Konferansı'ndaki söylemler hem Osmanlı'nın kazanılmış haklarını hem de Wilson ilkelerinin özünü ihlal eden bir içerik taşıyınca Sadık'ta hayal kırıklığı doğmuştur.[333] Ancak yine de dönemindeki Wilson Prensipleri'ne yönelen eleştirileri reddetmektedir. Bazı çevreler, Amerikan Başkanı Wilson'ın öne sürdüğü ilkeleri savunmanın bir sonuç vermeyeceğini düşünürken; Sadık, bu ilkelerin Osmanlı'nın kurtuluşu için hayati bir diplomatik zemin olduğunu vurgular. Özellikle

[330] Mahmud Sadık, "Heyet-i Tahkikiyyeye Cevap ve İntihabat", **Yeni Gazete,** 5 Ağustos 1919, nr.1808, s.1
[331] Mustafa Özdemir, "Mütâreke Dönemindeki Siyasal Akımların Türk Basınına Yansımaları", **ÇTTAD,** Cilt:7, Sayı:16-17, 2008, s. 210-211.
[332] Mahmud Sadık, "Adalet Var mı Yok Mu?", **Yeni Gazete**, 7 Mart 1919, nr.1661,s.1.
[333] Mahmud Sadık, "Müdafaa-i Hukuk Bahsi", **Yeni Gazete**, 4 Mart 1919, nr.1658, s.1.

"vesayet-i tahlis" yani siyasi bağımlılıktan kurtulma hedefi açısından Wilson Prensipleri'ne güçlü bir umut bağlamıştır:

"*Şunun bunun sath-ı beyanına, Wilson prensiplerine dayanmaktan muttasıl bu prensiplerden bahsetmekten elimize bir şey geçmez yolunda, serdettikleri mülahazalara rağmen vesayeti tahlisiyemizin en mühim müessir Wilson prensipleri olduğuna ve olacağına kaniyiz."*

Üyelerinin neredeyse tamamı gazetecilerden oluşan Wilson Prensipleri Cemiyeti, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'yi en az on beş, en çok yirmi beş yıl süreyle kalkındırması gerektiği düşüncesini savunuyordu. Bu düşünceyi özellikle cemiyetin önde gelen isimlerinden Halide Edip (Adıvar) ve Ahmet Emin (Yalman), kaleme aldıkları yazılarda kararlılıkla dile getirmiş ve manda fikrinin kamuoyu nezdinde meşruiyet kazanması için çaba göstermişlerdir.[334] Mahmud Sadık Bey de Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin üyeleri arasında yer aldığı için manda fikrine yakın bir tutum benimsediği öne sürülmüştür.[335] Ancak Sadık Bey, Wilson Prensipleri Cemiyeti üyeleri arasında yer almasına rağmen; 1919 yılının en hararetli politik tartışmalarından biri olan ve Türkiye'nin gelecekteki statüsüne dair "manda" fikirleri öne sürülürken, bu fikre karşı çıkmıştır.

Buna karşın Sadık Bey; *"Her milletin kendi mukadderatını kendisi tanzim etmesi, dilediği şekli idareyi kendi arzusu üzerine kabul eylemesi esasına rağbet edilmek istenildiğini fark ediyoruz. Şu kadar ki beynelmilel bir şekilde idare artık iflas etmiş ad dolunuyor. Yani kendi kendisini henüz idareye gayrikadir görülen milletler üzerinde bu kudreti kesb edinceye ve kendi kendini idare için ıslahat ve teşkilatını icra ve ikmal eyleyinceye kadar beynelmilel bir murakabe vazi halinde bu murakabeyi icra eden büyük milletler arasındaki rekabet murakebe altına alınan küçük milletin serbestliği, inkişafatı arızaya uğradığı söyleniyor. Bu sebeple henüz kendi kendisini idare edemeyeceğine kanaat edilen milletler üzerinde cemiyet-i akvamının tenasüp ve kararıyla büyük devletlerden ancak birine murakabe icrasının tevdi esası kabul*

[334] Halide Edip Hanım'ın ve Ahmet Emin Bey'in manda hakkındaki fikirleri için bkz.: Tevetoğlu, **a.g.e.,** s.169-194.
[335] Seval Şahin, "Amerikan Irkını Ehlileştiren Türk Şefik Mahmud Sadık'ın Tekâmül Romanı Üzerine", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı:25, 2008, s.148.

ediliyor. Şu halde bizzat kendi kendini idareye kadar ve kabiliyetli milletler hakkı istiklaline, hakkı idaresine tamamıyla sahip olacak. Bu kudret ve kabiliyeti göstermeyen milletler üzerine kudret ve kabiliyetlerinin az çok olmasına göre hafif ve mahdut yahut şedid ve vasi bir murakabe konulacak. Şu halde bizim için hukukumuzu, istiklalimizi muhafaza ve müdafaası da en büyük hamiyi ve müzahir olacak olan kendi kudret ve kabiliyetimizdir. İş bunu göstermekte, ispat etmektedir." sözleriyle bu fikre karşı durmuştur.

Dolayısıyla Mahmud Sadık, özellikle Paris Barış Konferansı ve Wilson İlkeleri çerçevesinde şekillenen yeni dünya düzeninde mandacılık ve vesayet sistemine karşı güçlü bir eleştiri getirmektedir. Onun bu yaklaşımı, dönemin bazı Osmanlı aydınlarının "manda ve himaye" fikirlerine karşılık; bağımsızlık yanlısı, milli egemenliği önceleyen duruşunu yansıtır. Sadık'a göre; milletin istiklalini sağlayacak olan şey, dışarıdan gelen yardımlar ya da vaatler değil; eğitimli kadrolar, siyasi istikrar, toplumsal birlik ve liyakatli idaredir.[336] Yine Mahmud Sadık, Türkiye'nin barış sonrası düzeninde "Wilson prensipleriyle tayin olunan esasatta, cemiyet-i akvam teşkilatına tevfik edeceğiz" diyerek; uluslararası esaslara uyum sağlayacağımızı söyler. Bu yoldan **"**inhiraf etmek akla getirilemez"**,** çünkü aksi düşünülürse "işin içinden çıkamayız." Ancak bu bağlılık, **"**müzaharete, vekâlete, vesayete**"** yani bizi dış vesayet altına almak anlamına da gelmemelidir. Sadık, bu esaslardan yararlanmakla birlikte; "kendi esasatımızla telif etmeyi gözetmemiz lazım" diyerek milli iradenin ve bağımsızlık anlayışının korunması gerektiğini vurgular.[337]

Yukarıda cemiyet üyelerinde Ahmet Emin Bey'in Amerikan mandası fikrini Türkiye'nin kalkınması için bir çare olarak sunduğundan bahsetmiştik. İstanbul basınında *Söz* gazetesinden Asaf Muammer (Kütayiş) Wilson Prensipleri Cemiyeti' ne ve savunduğu fikirlere eleştiri getiriyordu.[338] Bu tartışmalar içinde Vakit gazetesi başmuharriri Ahmet Emin Bey'ın kaleme aldığı "Müzaherat Mektebi" başlıklı yazı,

---

[336] Mahmud Sadık, "Asayiş Meselesi", **Yeni Gazete**, 3 Mart 1919, nr.1657, s.1.
[337] Mahmud Sadık, "İstemek ve İstemenin Yolunu Bilmek", **Yeni Gazete**, 6 Ağustos 1919, nr.1809, s.1.
[338] Bkz.: Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan, **Mütâreke ve Milli Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer" in 100 Atlısı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019. s.19.; Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,3.Baskı, 2020, s.157.

manda fikrini "dış yardım" adı altında yeniden tanımlamaya ve meşrulaştırmaya dönük önemli bir örnek olarak öne çıkmaktadır.[339] Mahmud Sadık ise Ahmet Emin'in söylemini detaylı biçimde tahlil ederek, manda savunularına karşı hem hukuki hem ahlaki hem de siyasi temelli bir cevap vererek; manda taraftarlarına karşı bir tutum sergilemiştir.

Bu tartışmada Ahmet Emin Bey'in yaklaşımına bakıldığında, halkın manda kavramına tepkisini yumuşatmak için "müzaherat" yardım kavramını tercih ettiği ve bu yardımı bir çeşit "mektebe gitme" yani geçici bir eğitim ve gelişim süreci olarak tanımladığı göze çarpar. Bu yaklaşıma göre Türkiye'nin Batı'dan yardım alması "vesayet değil**,** sadece teçhizat ve ihtisas kazanma yoludur." Ahmet Emin'in savına göre, Türk milleti "*büyük bir istidat ve kabiliyet sahibi olmasına rağmen muntazam tahsil görmemiş, öteden beriden kafasına bir şeyler yığmış, kendini âlim sanmış, cahil, mürekkebe düşmüş bir ferde*" benzemektedir. Bu durumda çözüm, geçici bir süre için "*bir muallim kabul etmek, ondan ders almak*"tır. Ahmet Emin'e göre bu "*müzaherat mektebi*", "*vesayet-i velayet manasına gelmez.*" [340]

Sadık ise bu argümana temelden karşı çıkar. "*Müzaherat meselesi mektebe benzer mi?***"** diyerek yazısına başlayan yazar, Ahmet Emin'in "*kelime oyunları*" yaparak kamuoyunu yanılttığını öne sürer. Ona göre asıl olan, kullanılan kelime değil, niyettir. Bu nedenle "*işin adına mekteb de desek, yine manidar***"** diyerek, yardım adı altında sunulan yapının fiilen manda olduğuna işaret eder. Sadık'a göre, bu tür benzetmelerle halkın bağımsızlık bilinci törpülenmekte**,** manda fikri masumlaştırılmaktadır. Ona göre mesele şekil değil özdür; mektep dense bile bunun sonucu "*velayet-i vesayet*" tir. Yani yabancı bir devletin yönetimi altına girerek idaresini bu devlete teslim etmektir.

Aslında Mahmud Sadık, dış yardıma ilkesel olarak karşı değildir. Hatta ekonomik, ilmî ve teknik alanlarda bir dost, bir müttefik arayışının *"mütekabil fedakârlık, tevhid-i menafi"* esasına dayanması gerektiğini belirtir. Ancak bu yardım, asla bir manda biçimini almamalıdır: *"mütekabil fedakârlık ve emniyet ve tevhid-i*

[339] Ahmet Emin, "Müzaherat Mektebi", **Vakit**, 7 Ağustos 1919, nr.638, s.1.
[340] Ahmet Emin, "Müzaherat Mektebi", **Vakit**, 7 Ağustos 1919, nr.638, s.1.

menafi esasatına müstenit şerait-i mahsusa dahilinde bu dostu, bu müzahereti aramak" ihtiyacındayız." Yani Sadık'ın mandaya karşı çizgisi net ve ilkeli bir "hayır"dır. Yardım kabul edilebilir; ancak bu yardım bir halkın istiklalini elinden alacak şekilde sunuluyorsa, asla kabul edilemez.

Ahmet Emin'in manda karşıtlarını dört gruba ayırarak küçümsemesi de Sadık'ın eleştirilerinden nasibini alır. Ahmet Emin'e göre manda istemeyenler ya "*Girit bizim canımız*" diyen ve İstanbul Hükümeti'nden ötesini göremeyenler, ya "*hukuk nazariyatçıları*", ya da "*pire için yorgan yakan komiteci ruhlu milletperverler"* veya "*suret-i haktan görünerek menafi mahsusa takip edenler*"dir. Birinci ve üçüncü sınıflandırmaya katılan Sadık, yine de bu sınıflandırmayı son derece indirgemeci ve tehlikeli bulur. "*Manda istemeyenlerin geride kalanlarını toptan menafi mahsus saymak, makul addetmek haksızlık ve mantıksızlık olur*" diyerek hem halk iradesine hem de fikri çoğulculuğa saygı çağrısı yapar. Öte yandan sırf bu gruplar manda istemediği için mandaya yakın durmak mantık açısından da tutarsızdır.

Sadık bu noktada manda fikrinin karşısında olduğunu ve kendisi gibi düşünenlerin temel güvencesinin Wilson Prensipleri olduğunu belirtir. Bu minvalde mandanın zorunlu olmadığını, uluslararası hukuk çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığını hak ettiğini vurgular. Ona göre Türkiye, Wilson ilkelerinin 12. maddesi kapsamında zaten müstakil olma hakkına sahiptir. Dolayısıyla "*Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan için manda mevzubahis değilse"*, Türkiye için de olmamalıdır. Sadık, özellikle şu ifadeyle bu haklılığı vurgular:

"Bizim istinatgâhımız Wilson prensipleridir. Amerikalıların bu prensipleri tanzim-i alemde hâkim kılacaklarına eminiz."

Bu noktada Sadık, bir istisna da tanımlar: Eğer Amerika ya da başka bir devlet, Wilson prensiplerini tanımadığını açıkça ilan eder ve Türkiye'ye manda dayatırsa, "*o zaman mandayı pek pek ciddi bir surette düşünelim"* diyerek, rasyonel bir değerlendirme kapısını da açık bırakır. Ancak bu kapı, hakimiyetin devri anlamına gelecek şekilde açılmamalıdır.

Sadık'ın mandaya karşı çıkarken kullandığı en güçlü argümanlardan biri de İslami kimliktir**.** Halifenin ve Osmanlı Padişahının böyle bir vesayeti kabul etmesinin, İslam alemi açısından meşruiyet krizi yaratacağını vurgular: ***"****Halifenin bunu kabulü hilafet ile te'lif olunamaz. Osmanlı padişahının hilafetten vazgeçmesi tasavvur olunamıyor. Âlem-i İslam'ın manevî müzaheratı feda edilemez.****"*** Bu ifadeyle mandanın, yalnızca siyasi bir tercih değil, aynı zamanda dini ve kültürel bir yıkım riski taşıdığı vurgulanır. Neticede manda sisteminin sadece Türkiye'yi değil, İslam dünyasındaki birlik ve dayanışmayı da tehdit edeceği dile getirilmiştir. [341]

Mahmud Sadık ile Ahmet Emin Yalman arasında 1919 yılında süregelen manda meselesi ve müzaherat kavramı üzerine fikri polemik devam etmiş; Ahmet Emin "Türk Taraftarlığı" makalesiyle Sadık Bey'e cevap vermiştir. Ahmet Emin, *"hâlbuki hakikatte kemal-i celadetle üzerine hücum edebilmek için hayalinde tasavvur ettiği istediği kalıp ve kıyafete koyduğu muhayyel bir sahib-i iddiaya mukabeleden başka bir şey değildir"* ifadesiyle, Mahmud Sadık Bey'in kendisini çarpıttığını ifade etmiştir. Tarafların belirttiği üzere "hüsn-ü niyet" içerisinde devam eden bu polemiğe Sadık Bey ise, "*Eğer biz Ahmet Emin Beyefendinin fikir ve nazarını iyice anlamamış, o fikir ve nazarı başka bir şekil ve surette telakki etmiş isek, mütekabil hüsn-ü niyet sahipleriyiz, refik ve muharrir-i muhterem bizi bir karikatürcü addedecek, fikir ve nazarını karikatür haline koyduğumuzdan şikayet edeceği yerde bizi ikaz ederdi"* diyerek, yalnızca "bir karikatürcü" olarak görülüp eleştirilerinin dikkate alınmamasına kibar bir dille tepki göstermiştir.

Sadık devamında, Ahmet Emin Yalman'ın kendisine yönelttiği yanlış anlama ve yorumlama ithamlarını, onu bir "manda taraftarı" olarak değerlendirmesinden kaynaklandığını belirterek bir önceki makalesinde vermiş olduğu cevaba benzer bir cevap vermiştir. Bu sefer daha açık konuşacağını belirten Sadık; İstanbul, Türkiye ve Anadolu'nun birbirinden ayrılmamasını istediklerini, davalarının ancak bu "kitle-i vahide" yani ülkenin coğrafi ve siyasal birliğinden ibaret olduğunu dile getirmiştir. Öte yandan *"Biz manda demeyelim, vekalet de demeyelim, velayet de demeyelim, müzaherat ve muavenet gelmeleriyle iddia edelim, manda istemediğimizi söyleyelim.*

[341] Mahmud Sadık, "Müzaheret Meselesi Mektebe Benzer mi?", **Yeni Gazete,** 8 Ağustos 1919, nr.1811, s.1.

Buna manda diyecekler. Mandadan başka onlar bir şekil göremeyeceklerdir." ifadesiyle, Türkler ne kadar farklı bir isimlendirme önerse de Batı dünyası ve galip devletlerin bu ilişkiyi yine "manda" olarak nitelendireceğini ifade etmiştir.[342]

Mahmud Sadık'ın manda fikrine açıkça karşı olduğu bu tartışma vesilesiyle de anlaşılmaktadır. Fakat yine de kendisinin konuyla alakalı bir diğer makalesi de bu tespitimizi destekler niteliktedir. Sadık Bey 6 Ağustos 1919'da kaleme aldığı bir makalesinde manda için, "bu milletin istediği veya isteyeceği bir şey değildir, olsa olsa en son isteyeceği şeydir" ifadelerini kullanmıştır. Ona göre Türk milletinin asıl talebi istiklaldir; memleketi parçalayacak, milli birliği bozacak her türlü durumun ortadan kalkması gerekir. Manda konusunu belirsiz ve tanımı netleşmemiş bir kavram olarak görür; bazı kimseler tarafından "himaye" anlamına gelmemesi gerektiği söylense de vekalet veya yardım gibi yumuşak tabirlerle sunulmasının gerçeği değiştirmeyeceğini ima eder. Ayrıca mandanın hilafet ve İstanbul'un payitaht olarak korunmasıyla ne derece bağdaşabileceği konusunda ciddi şüpheleri vardır. Kısacası Mahmud Sadık, manda yönetiminin milli bağımsızlık, hilafet ve devletin bütünlüğü ile çeliştiğini düşünmektedir.[343]

Son olarak Seval Şahin'in çalışmasında Mahmud Sadık Bey'in manda taraftarı olduğuna dair verdiği bilgi ile Sadık Bey'in bizzat kaleme almış olduğu makalelerin örtüşmediğini belirtmeliyiz.[344] Görüldüğü üzere Mahmud Sadık gerek yazılarında ve gerekse Ahmet Emin Yalman'ın "Müzaherat Mektebi" makalesi üzerinden savunduğu manda fikrine karşı durarak, eleştirel bir duruş sergilemiştir. Sadık Bey, yardımın ancak "mütekabil fedakârlık ve tevhid-i menafi" esasına dayanması halinde kabul edilebileceğini, bunun dışındaki modellerin istiklale aykırı olduğunu savunmuştur. Özellikle Wilson Prensipleri 'ne ve İslam dünyasındaki hilafet duyarlılığına yaptığı göndermeler, onun hem uluslararası hukuk hem de ümmet bilinci temelinde bir karşı çıkış sergilediğini göstermektedir. Dolayısıyla Sadık'ın bu yazısı onun; 1919 yılının

[342] Mahmud Sadık, "Açık Söz Hüsn-ü Niyet", **Yeni Gazete,** 14 Ağustos 1919**,** nr.1817, s.1
[343] Mahmud Sadık, "İstemek ve İstemenin Yolunu Bilmek", **Yeni Gazete**, 6 Ağustos 1919, nr.1809, s.1.
[344] Seval Şahin makalesinde, Sadık Bey'in Tekamül romanındaki karakterlerinden biri olan Amerikalı Jessy ve ona yüklediği üstün medeni özellikleri sıralamıştır. Ardından bu bilgiyi pekiştirmek amacıyla Sadık Bey'in Amerikan mandasını savunduğunu iddia etmiştir: "Nitekim Mahmud Sadık Amasya Kongresi esnasında Amerikan mandasını savunmuştur." Bkz.: Seval Şahin, **a.g.m**., s.148.

belirsizlikleri içinde, mandanın kelime oyunlarıyla meşrulaştırılmasına karşı, bağımsızlık bilincine sahip bir aydın olduğunu göstermektedir.

2.2.7. Ermeni ve Kürt Meselelerine Yaklaşımı

Mütareke dönemi İstanbul basınında Ermeni meselesi en yoğun tartışılan konulardan biri olmuştur. Yayın organlarının yaklaşımı büyük ölçüde kendi politik çizgilerinin etkisiyle şekillenmiş; muhalif basın meseleyi İttihatçı karşıtlığı üzerinden işlerken, daha temkinli gazeteler konuyu geniş bir perspektiften ele almıştır. Hadisat, Minber, Tercüman-ı Hakikat gibi gazeteler olayla daha milli ve mutedil yaklaşırken; Sabah, Söz, Alemdar ve İkdam gibi gazeteler oldukça sert bir dille meseleyi İttihat ve Terakki Hükümeti'ne yıkmışlardır.[345]

Sadık Bey, Ermeniler hakkındaki görüşlerini Veliaht Sultan Abdülmecid Efendi'nin verdiği bir beyanat üzerinden aktarmıştır. Sadık, Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanmasında, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın bu süreçteki rolüne özellikle dikkat çeken Abdülmecid Efendi'nin görüşlerine katılır. Aslında bu görüş Abdülmecid Efendi'den çok önce adı geçen kanunun çıkış yılı olan 1915'e kadar götürülmektedir. İngiliz politikacıları ve basını, yaşananları doğrudan Alman sorumluluğu çerçevesinde değerlendirerek, Almanya'nın kayıtsızlığını ve savaş sonrası bölgeye hakim olma niyetini vurgulamıştır. Bu suçlamalara karşı Almanya, 18 Eylül 1916 tarihinde hazırladığı bir raporla diplomatik savunma yapmış, tüm iddiaları reddetmiştir. Ancak İtilaf devletleri ve tarafsız ülkelerin basını, savaş süresince ve sonrasında Almanya'yı sorumlu tutmaya devam etmiştir.[346]

---

[345] Bünyamin Kocaoğlu, "Mütareke Basınında Ermeni Tartışmaları", **History Studies,** Vol:5, Issue:6, 2013, p.211 ve 217.

[346] Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlayan Ermeni ihtilalci hareketi, savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin düşmanı Çarlık Rusya ile iş birliğine varmış ve neticede Ermeni çeteleri Anadolu'da büyük bir mezalime girişmişlerdir. Düşmanla iş birliği yapmış olan Ermeni çetelerine karşı tedbir almak durumunda olan Osmanlı Hükümeti 27 Mayıs 1915 tarihinde Sevk ve İskan Kanunu'nu çıkarmıştır. Kanun neticesinde savaş bölgelerinde düşmanla hareket eden saldırgan ve direnişçilerin, daha uzak sancaklara sevki kararlaştırılmıştır. Bu sevk esnasında yaşanan olaylar, döneminde ve günümüze kadar sürecek "Sözde Ermeni Soykırımı" tartışmalarına yol açmıştır. Almanya'nın Sevk ve İskan Kanunu'nun çıkartılmasındaki rolü ise 1915 yılından itibaren bilhassa İtilaf Devletleri tarafından dile getirilmiştir. Aslında Almanya Büyükelçisi Wangenheim**,** tehcir kararının askeri ve siyasi koşulların zorunlu bir sonucu olduğunu belirtmekle birlikte, bu kararın Almanya'ya karşı ciddi tepkilere yol açacağını ve ileride düşmanlar tarafından propaganda malzemesi yapılacağını öngörmüştür. Benzer şekilde Samsun Viskonsolosu Kuckhoff da gelişmelerin Almanya'yı "işbirliği" veya "suç ortaklığı" ile itham

Sadık ise, Veliaht Sultan Abdülmecid Efendi'nin beyanlarını aktarırken, Almanya'nın rolünü özellikle öne çıkarır. Ona göre, "Eğer imparatoru temsil eden buradaki Alman kuvve-i askeriyesi, Ermeniler hakkındaki tehcir ve taktili menetmek, tevkif etmek isteseydi, Enver Paşa ile tebliğ edeceği bir emr-i şedid ile bunu men ve tevkif edebilirdi." Ancak bunun yapılmadığını, aksine "o fecayı ve cinayeti adeta teşvik eylediğini" belirtir. Sadık, İstanbul'daki Alman askeri varlığının Osmanlı'yı "mezbahaya sürükler gibi harbe soktuğunu" kabul ederken bu durumun Ermenilere yönelik zulmün önlenmesini de imkansız hale getirdiğini ifade eder. Dönemin kamuoyundaki yorumları yansıtarak, "Bu hesapça, muktesit, zanaatkar, tüccar olan Ermeni unsuriyenin azalması Almanlar için faydalıdır" sözleriyle, tehcirin yalnızca iç politik bir tasarruf değil; müttefik Almanya'nın çıkarlarına da hizmet eden bir uygulama olarak algılandığını dile getirir. Bu çerçevede Sadık, Almanya'nın sessizliğini "müsamaha" değil, stratejik bir tercih olarak görür ve bu tavrın Ermeni nüfusun ortadan kaldırılmasına dolaylı onay anlamı taşıdığını ima eder.[347] Sadık

---

ettirebileceğini vurgulamıştır. Konuyla ilgili detaylı bir rapor hazırlanmışsa da özellikle İngiliz politikacıları, 1915 Olayları'nı ve iddia edilen kitlesel katliamları Alman sorumluluğu çerçevesinde değerlendirmiştir. İngilizler, Almanya'nın olaylara kayıtsız kaldığını, hatta olası bir Alman zaferi halinde bölgenin tamamen Alman nüfuzu altına gireceğini, bunun hem Müslüman hem de Hristiyan halkın geleceğini olumsuz etkileyeceğini ileri sürmüştür. *Times* gazetesi başta olmak üzere İngiliz basını da Osmanlı topraklarında yaşanan olumsuzluklarda Almanların belirli bir rol oynadığı iddiasını ısrarla savunmuştur. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Selami Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları,** Ankara**,** Atatürk Araştırma Merkezi, 2017, s.68-99.

347 *"Veliaht Sultan Abdülmecid Efendi Hazretleri'nin beyanatında, İngilizlerle Fransızların Kırım Muharebesi'nde Türkiye'yi kurtarmış olduklarını ve Türklerin bu hatırayı asla unutmayarak kendilerini bu iki millete medyunu şükran bildiklerini söyledikten, Türklerin talim ve terbiyesinde İngiliz ve Fransız adetinin ne derece müessere olmuş olduğunu ima edildikten sonra, Türkiye'nin ne surette Almanya'nın pençesine düşmüş olduğunu da bir iki kelime ile izah buyurmuşlardır. Devri Hamit'te Buhran-ı Mali zamanında Almanya'nın muavenat nakdiyesine müracaat edilmiş, Almanya'nın Türkiye'de nüfuzu bununla başlamış olduğunu da söylemişlerdir.Veliaht-ı saltanatın, İngiliz muhabirine beyanatında, en mühim cihet, Ermenilerin tehcirine ve bu vesile ile irtikap olunan cerrahim ve cinayete dairdir. Bunda merhum ve mağfur Sultan Mehmet Han hamisi dahil ve tesiri görülemeyeceğini söylüyorlar ki, buna her şeyden evvel tarih şehadet edecektir. Hakan-ı Merhum, İttihat ve terakkiye mümaneat edemeyince bittabi ittihatçıların yaptıklarını, yapacaklarını da durduramaz, işlerin cereyanına başka bir istikamet veremezdi.*

Veliaht, büyük cinayetlerde Talat'la Enver'i mesul tutuyor. O zaman gerek padişahın nezdindeki teşebbüsatı ile gerek Enver'le vuku bulan, mükalematıyla irtikap olunan cerrahim ve mezalime mani olmak için bütün kudret ve mesaisini sarf etmiş olduğunu da dermiyan buyurduktan sonra eğer Almanya isteseydi bu katle mani olabilirdi. Fakat Almanya mani olmak için bir şey yapmadı diyorlar ki işte beyanatın en mühim noktası budur. Şimdiye kadar neşredilmiş olan evrak ve vesaik-i siyasiyeden neşriyatta bunca sebep olan milyonlarca nüfusun katil ve zayaiyle ile neticelen şu .....-i müthişesinin badisi Almanya İmparatoru olduğu anlaşılıyor. İtilaf devletlerinin sabık kayzer hakkında mücrim cezası görmelidir. yolundaki iddiası da bunların ellerinde delail-i müspet olduğunu gösteriyor. Harb-i

Bey'in dikkati Almanya üzerine yoğunlaştırması, mütareke basınında Hadisat Gazetesi'nde yazan Cenap Şahabettin'in Ermeni meselesine yaklaşımı ile örtüşmektedir. Mütareke basınında ılımlı ve milli hassasiyet içerisinde değerlendirilmiş olan Cenap Şahabettin de Almanların bu olaylarda yönlendirici bir role sahip olduklarından bahsetmektedir. [348]

Sadık Bey'i konumlandırmamıza yardımcı olabilecek bir diğer belirteç o dönemde Fransızca yayımlanan ve Ermenilere ait Rönesans adlı gazetenin Sadık Bey'e yöneltmiş olduğu eleştiridir. Ermenilerin hiçbir Türk'ün "burnunu bile kanatmadığı" iddiasında olan Rönesans[349], Sadık Bey'in makalesinin "su-i tesir" taşıdığını ifade etmiştir. Sadık ise Ermeniler hakkında yazmış olduklarının çarpıtılmış

---

umuminin sebeb-i zuhuru ve bu ateş-i harb-i cidali işgal edenlerin cürüm ve kusuru bugün beynel düvel ve beynel milel tatbik ve tahkik olunacak bir meseledir.
Biz yalnız bu harbe nasıl sürüklendiğimizi nazar-a-ı dikkate alalım. Harbe sürüklendiğimiz sırada cereyan etmiş olan muhaberat-ı siyasiye kesb-i vukuf edilince bundan da Alman İmparatoru ile etrafında toplanan Kuvve-i kahre-i askeriyesinin amil-i hakiki oldukları görülüyor. Almanya İmparatoru bizzat kendi namına hareket eden Almanlar, Enver Paşa'yı zapt ve teşhir etmişler, onu hemen kör körüne emirlerine amil kılmışlardır. Anlaşılıyor ki belki cihanda hiçbir şahıs mabud dine bile bu kadar sadık kalmamıştır. Enver Paşa ne memleketi ne milleti hiçbir şey düşünmemiş, hatta Harbiye Nazırı sıfatıyla kabine de kendi millet de kendi, hükümdar da kendi gibi hareket etmiş ve şahsından cem ettiği bütün bu kuvvetleri ancak Almanya İmparatoru'nun emrine hasr-ı vukuf etmiştir.
Bu matbaat ile Almanların İstanbul'da tesis ettikleri hakimiyet mutlaka zavallı Türk milletini mezbahaya sürükler gibi harbe sokmuştur. Bu harbe girmesi mahv-ı izmihlali olacağını söyleyen dostların sözleri de mesmu olmamıştır. Veliaht Hazretleri'nin buyurdukları pek doğrudur. Eğer imparator temsil eden buradaki Alman kuvve-i askeriyesi, Ermeniler hakkındaki tehcir ve taktili men etmek, tevkif etmek isteseydi Enver Paşa ile tebliğ edeceği bir emr-i şedid ile bunu men ve tevkif edebilirdi. Bilakis imaz-ı ayn müsamahası yahut zahiren bunları tazmin eden tarz-ı hareketiyle o fecayı ve cinayeti adeta teşvik eylemiştir. Hatta burada Ermeniler hakkında irtikap olunan mezalimden yürekleri yananlar azap ve ızdırap içinde serkerdaş olanlar, Almanlar, medeni insanlar değil mi? Gözlerinin önünde bu cinayetlere nasıl tahammül ediyorlar, niçin mani olmuyorlar diyorlardı? Bu talimattan sonra meyus ve mettur şu mülahazalara düşenler de görülüyordu. Eyvah! İki takdirde de mahvolduk. İtilaf devletleri galip gelirse halimiz harap. Almanlar galip gelirse yine böyle. Çünkü anlaşılıyor ki bunlar memleketimizi benimsediler. Bir kere girdiler, bir daha çıkmayacaklar. Galip gelirlerse memleketimiz bir müstemleke, Türkleri de Afrika müstemlekelerinin hizmetkar ve esir yerlileri yerine koyacaklar. Bu mülahaza doğru mu, değil mi? Bunu aramıyoruz. Hatta İmparator Wilhelm ile kuvve-i askeriyesi hakkında da bu kadarla kalmayıp, daha ileri gidenlerin daha ağır zanlarını, zann-ı batıl mı, zann-ı vaki mi, bunu da tahlil etmeden zikretmekle iktifa edeceğiz. Bu ağır zünun eshabı da diyorlar ki, Almanya bu memleketi bir müstemleke haline koyarsa, Türkleri .... gibi kullanırlar. Bu müstemlekeye birçok da Almanlar iskan ederler. Burada kendileriyle rekabet edecek fiili, uzuvlar, unsurlar ne kadar az olursa onlar için o kadar iyidir. Bu hesapça, muktesit, zanaatkar, tüccar olan Ermeni unsuriyenin azalması Almanlar için faydalıdır. İşlenen cinayetlere, matuf olan caniyane zulümlere, Almanya imparatorunun siyasi zabıtları neden ses çıkarsın? İşte bu cinayetler irtikap olunduğu zaman birtakım Türklerin yürekleri sızlıyor, fikirlerine böyle mülahazalar geliyordu. Veliaht hazretleri işte bu mülahazaları tespit etmişlerdir." Mahmud Sadık, "Ermenilerin Tehciri ve Almanlar", **Yeni Gazete,** 19 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1584, s.1.

[348] Kocaoğlu, **a.g.m,** s.211.

[349] Kocaoğlu, **a.g.m,** s.217.

olduğunu vurgulamıştır. Bir önceki makalesinde 1914 Osmanlı sınırlarından Ermenistan'a bir kısım arazi terk edilmesi halinde, Duyun-u Umumiye borçlarının bir kısmının devredilmesi ihtimali olduğunu belirtmiş olan Sadık, bunun "Ermenistan'a karşı günah işlemek" olmadığını dile getirmiştir:

"Memalik-i Osmaniye'nin 1914 hududundan Ermenistan'a bir kısım arazi ifraz ve terki cihetine gidilirse, bu teşebbüste Duyunu Umumiyeyi Osmaniye'den bir kısmının da devrini kala almak Ermenistan'a karşı günah işlemek midir?"

Sadık, iki millet arasında "hadisat-ı feciyye ve elîmenin te'siriyle" derin kırgınlıklar meydana geldiğini kabul etmiştir. Bununla birlikte, meselelerin akıl ve mantık dairesinde, "adab-ı münazaraya riayetle**"** müzakere edilebileceğini dile getirmiştir. Ancak Sadık bu meselelerin içine girmenin artık mantıksız olduğunu vurgulayarak, Türkiye ile Ermenistan'ın artık komşu olacaklarını ve "birbirlerini rahatsız etmemek, huzur ve sükuneti bozmamak yolunda**"** ilerlemelerini tavsiye etmiştir. Sahte bir hümanizmden çok yeni oluşacak jeopolitik konjonktüre dikkat çeken Sadık, Rusya'nın gelecekte alacağı şeklin belirsiz olduğunu, "Bakü havalisi gibi yerlerin kimlerin ellerinde kalacağını kestiremiyoruz**"** diyerek ifade etmiştir. Öte yandan Türkiye ile Rusya arasında bir tampon devlet olarak Ermenistan'ın teşekkül etmesinin Türkiye için faydalı olabileceği yönündeki yorumları dikkatle dinlediğini ifade eden Sadık, bu yeni devletle "revabıt-ı hüsniyeyi devam" ettirebilmenin daha makul olacağını dile getirmiştir. Tüm bu tespitlerden sonra Sadık, geleceğe dair bir çağrı yapmıştır. Ona göre, "aradaki her türlü infialata rağmen insaniyetin gösterdiği yolda, atiyi birbirimizi artık dil ile yaralamaktan çekinerek adam akıllı konuşup görüşebilmek**"** lazımdır. Ardından Doğu toplumlarının tecrübeli bir uyarısını hatırlatmıştır: **"***Dünyanın ucu uzundur. Yine yüz yüze geliriz, yine yüz yüze bakarız***"** [350]

Sadık Kürt meselesinde ise daha farklı bir strateji izler. Burada muhtemelen sansüre uğrama endişesiyle sürekli olarak ustalıkla doğrudan aktarım yapar. Örneğin, Paris Sulh Konferansı'nda Kürt heyetinin reisi sıfatıyla Şerif Paşa tarafından sunulan muhtırayı merkeze almış ve "Ermenilerin hadsiz istilâkârâne olan matlubatına karşı bir müdafaa" söylemini vurgulamıştır. Sadık, belgede "Türkiye dahilindeki Kürdistan

[350] Mahmud Sadık, "Türkler ve Ermeniler", **Yeni Gazete,** 13 Ağustos 1919, nr.1816, s.1.

hududunun şimalen Kafkasya hududunda Zebun'dan başlayarak garben, Erzurum, Erzincan, Kemah, …, Cenuben, Ciran, Sincartepeleri, Erbil, Kerkük, Süleymaniye, Şarken, Revandız, Başkale, Vezirkale kadar İran hududuyla müteşekkil" ve Kürtlerin "pek eski zamandan beri… on üç asırdan beri Kürt ismiyle işgal eyledikleri" bu topraklarda tarihsel varlıklarının vurgulanmasını, Ermenilerin bölge üzerindeki iddialarını zayıflatmaya yönelik bilinçli bir strateji olarak görmüştür:

"Kürtler namına hareket eden Şerif Paşa'nın muhtırasından yukarıda telhis ettiğimiz parçalarda gösteriyor ki bu muhtıra her şeyden evvel Ermenilerin matlubatına karşı bir müdafaadır."

Muhtırada yer alan ve Sadık'ın özellikle dikkat çektiği noktalardan biri, Kürdistan'daki Ermeni nüfusunun "ekalliyet" durumunun altının çizilmesidir. Fransa Meclis-i Mebusan zabıtlarından aktarılan verilere atıfla, Ermenilerin "nüfus-u umumiyenin yüzde on üçünü oluşturdukları" ve "bu vilayetlerde bir merkez teşkil ederek buraya yerleşebilmesini mümkün kılacak derecede haiz ekseriyet bulundukları bir nokta yoktur" ifadeleri, Sadık'ın gözünde Ermeni tezlerinin çürüklüğünü ispat eden deliller olarak öne çıkmıştır. Bununla birlikte Şerif Paşa, Wilson Prensiplerinin Osmanlı hükümetince kabul edilmiş olmasına atıf yaparak; Kürtlerin "*Devlet-i Osmaniye'ye karşı hareket-i alicenabeden zerrece inhiraf etmemek şartıyla"* hak ve hürriyetlerini talep etme salahiyetine sahip olduklarını dile getirmiştir. Sadık ise Şerif Paşa'nın bu yaklaşımına imalı bir cevap vermiştir:

"*Uzun asırlar zarfında Kürtlerin adet ve ananetini muhafaza etmiş olmalarında Devlet-i Osmaniye idaresinin tesirini tasdik etmekle biraz muhtırada bir asar-ı şükrangüzdar gösterilmiş olduğunu kabul etmek isteriz."* [351]

Aslında Sadık Bey Kürtlerin taleplerine sahip çıkmaktan ziyade, onları Ermeni taleplerini hükümsüzleştirmek için işlevsel bir karşı argüman olarak sunmaktadır. Dolayısıyla Sadık Bey'in bu yazısı "Ermenilere yer yok" demenin kibarca ifade edilmiş bir biçimidir. Zaten Kürtlerin talepleri bir ayrılık hareketi olarak değil,

[351] Mahmud Sadık, "Kürtlerin Matlubatı", **Yeni Gazete**, 15 Mayıs 1919, nr.1729, s.1.

Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sürdürerek hak ve özgürlüklerini dile getirdikleri bir zemin olarak algılanmıştır.

2.2.8. Anadolu Hareketi'ne Bakışı ve İlişkileri

İşgal kuvvetlerinin ağır sansürü nedeniyle İstanbul basını 1919-1921 arasında Mustafa Kemal Paşa, Kuvayı Milliye, Milli Mücadele ve Büyük Millet Meclisi hakkında yazı yayımlayamamış; yazdığında ise kapanma riskiyle karşılaşmıştır. Gazeteler çoğu zaman sansürlü yazıların yerini boş sütunlarla bırakmış, bu durum Anadolu basını tarafından eleştirilmiştir. Ancak 20-22 Ekim 1919'daki Amasya Görüşmeleri dolayısıyla İstanbul-Anadolu arasında kısa süreli bir yumuşama yaşanmış ve bu sayede Anadolu olaylarına yer verebilmişlerdir. Yine de İstanbul basını, Milli Mücadeleyi ancak 1921'den sonra açıkça ele alabilmiştir. Mahmud Sadık Bey'in müdürlüğünü yaptığı Yeni Gazete ise bu dönemde milli mücadele karşıtı gazeteler içerisinde değerlendirilmiştir.[352]

1919 yazının en çalkantılı dönemlerinden birinde Mahmud Sadık, Anadolu'da örgütlenen millî direnişi ve İstanbul hükümetinin buna yönelik tutumunu, dönemin sansür koşulları içinde ama dikkat çekici bir siyasi sezgiyle ele almıştır. Sadık, öncelikle Paris Sulh Konferansı'nın belirsizliğine ve Wilson–Clemenceau ikilisinin Türkiye'ye dair net bir karar ortaya koyamamasına işaret etmiştir. Dolayısıyla uluslararası arenadaki kararsızlık ülke içindeki siyasi ve toplumsal tansiyonu artırmaktadır. Ancak asıl dikkat çekici olan, Sadık'ın Anadolu'daki gelişmelere dair kullandığı sorgulayıcı ve eleştirel dildir. Hatta müttefiklerin daha fazla bilgi sahibi olduğu Anadolu hakkında Osmanlı basını bir fikir sahibi değildir: "*İhtimal ki Anadolu'nun ne halde olduğunu bizden iyi biliyor. Anadolu ne halde? Biz bunu bilmiyoruz"* Öte yandan *"Payitaht matbuatının bu hususta ki neşriyatı bizi tenvire kâfi değildir"* gibi ifadelerle, Anadolu'daki durum hakkında basının bilgi sahibi olmasının engellendiğini vurgulamıştır.

Sadık, Anadolu'da "bir cereyan-ı hareket hazır edilmek istendiğini", yani yeni bir siyasi yapılanmanın doğmakta olduğunu belirtirken, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf

[352] Zekai Güner, "Milli Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Cilt:11, Sayı:31, s.92 ve 97.

Bey'in bu süreçteki rollerini hükümet kaynaklarına dayandırarak aktarır. Ancak onları suçlayıcı değil, dikkatle gözlemleyen bir pozisyon benimser: "Bunlar ahaliye teşvikat icra etmişler, bunu teşkilata sevk eylemişler." Ancak bu aktarım, doğrudan bir suçlama değil, haber verici ve yorumlayıcı bir tonla sunulmuştur ve satır aralarında Anadolu'da gelişen hareketin organize bir yapıya büründüğünü teslim etmektedir. İzmir'in işgali sonrası Anadolu'da oluşan derin travmayı da açık biçimde kabul eder: "Yunaniyye tarafından işgal sırasında vukua gelen hadisat-ı elîmenin bütün Anadolu'da bir aks-ü-lamel hasıl etmiş olduğu muhakkaktır.**"** Bu satır, Anadolu halkının direnişinin spontane değil, doğrudan işgalin yarattığı derin acılara karşı bir refleks olduğunu gösterir. Sadık'ın metindeki en çarpıcı değerlendirmelerinden biri ise milli hareketin farklı unsurları arasında yaptığı ayrımdır. Anadolu'daki bazı unsurlar için "mütecaviz çeteler tarzında" nitelemesini kullansa da bu tanımın genellenemez olduğunu bizzat kendisi belirtir. Zira bu çeteler dışında, "bir gayret-i milliye ile ikaz edilmiş olanlarla anlaşmakla**"** çözüm aranabileceğini savunur. Bu yaklaşım, Sadık'ın dönemin diğer muhafazakâr kalemlerinden ayrıldığı noktadır. Milli mücadeleyi tümüyle reddetmek yerine, içindeki meşru damarları ayıklayıp devlet aklıyla uzlaştırma teklifinde bulunur. Bu uzlaşmacı yaklaşımın arkasındaki siyasi duruş, **"**Memleketin ve milletin şu vahim anlarında, vatanını ve milletini seven hiçbir kimse bu vatanı kurtarmak gayesinden başka bir şey takip edemez**"** cümlesinde kendini en berrak biçimde gösterir ve Sadık'ın milli direnişe duyduğu örtük sempatiyi ortaya koymaktadır. Son olarak Sadık, hükümete açık bir çağrıda bulunur: Seçimler vakit geçirilmeden yapılmalı, halkın iradesi gecikmeden tecelli ettirilmelidir. Anadolu'daki hareketin ise bastırılmasından ziyade, içindeki yapıcı unsurlarla müzakere edilmesi gerektiğini savunur. "Hükümet bir taraftan umumen talep ve arzu olunduğu intihabatın süratle icrası ve vesayetine müracaatta tereddüt göstermese de bunu yapsa Anadolu için bu tedbir mesken olacaktır" diyerek çözümün ancak milli iradenin tanınmasıyla mümkün olduğunu ifade eder. Ve en sarsıcı tespitini şu satırlarla yapar: **"**Millet bu felaketli zamanlarında ancak halas ve necatane çalışanlarla emniyet edecek; menafi-i aliyyesine zarar verecek olanları merdut görecektir**.**" Bu cümle, dönemin siyasi aktörlerine yönelik bir uyarı

değil, doğrudan bir hüküm niteliğindedir: Millet artık kurtuluşu olmayanları değil, kurtuluş için savaşanları seçecektir.[353]

Dolayısıyla Yeni Gazete'nin Milli Mücadele'ye karşı yayın yapan gazeteler arasında zikredilmesine karşın biz Mahmud Sadık Bey'in kendi imzasıyla kaleme almış olduğu makaleler için aynı sonucu çıkarmadığımızı belirtmeliyiz. Sadık, Anadolu'dan bahsederken bir taraftan İstanbul Hükümeti tarafından uygulanan sansüre uğramamak istemiş diğer taraftan yansız bir dille Anadolu'da oluşmaya başlayan bir hareket-i milliyeden bahsetmeye çalışmıştır. Edhem Eldem de ilgili çalışmasında Yeni Gazete'den aktarmış olduğu bir haber hakkında aynı tereddüdü yaşamış, bu aktarımın aslında ihtiyatlı bir yol olduğunu ve dolayısıyla okurlarının milliyetçi hislerine imalı bir biçimde dokunmaya çalıştığını ifade etmiştir.[354]

Mahmud Sadık'ın Anadolu'ya geçiş sağlaması ancak Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonraki dönemde gerçekleşmiştir. Bu savaş iki buçuk sene boyunca taarruzda bulunan Yunan kuvvetlerini durdurmayı başarmış, İtilaf Devletleri'ni ise hem Ortadoğu hem de Türklere dayatmak istedikleri Sevr Antlaşması konusunda yeni bir politika hazırlamaya sevk etmişti.[355] Dolayısıyla, Sadık Bey'in mutlak zaferin artık kaçınılmaz olduğunun anlaşıldığı bir dönemde Anadolu'ya geçişi; savaşın gidişatına ilişkin beklentiler, milli mücadelenin güç kazanan meşruiyeti ve değişen siyasal konjonktür tarafından şekillendirilmiştir. Bu dönüşümün ardından, 6 Mart 1922 tarihinde Sarıkamış'a ulaşan Sadık Bey, bölge halkı ve yerel idareciler tarafından samimi bir ilgi ve saygıyla karşılanmıştır. Bu karşılamanın, yalnızca kişisel bir sempati göstergesi değil, aynı zamanda basın çevrelerinden gelen bir aydının Anadolu'daki yeni iktidar yapısıyla kurduğu sembolik bir uzlaşının ifadesi olduğu söylenebilir. Böylelikle Sadık Bey, daha önce temkinli bir mesafeyle yaklaştığı milli hareketi, artık siyasi geleceğin belirleyici gücü olarak kabul ettiğini fiilen ortaya koymuştur.

---

[353] Mahmud Sadık, "Anadolu'nun Hali", **Yeni Gazete**, 4 Ağustos 1919, nr.1807, s.1.
[354] Edhem Eldem, "Tarihte Gerçek Konusunda Küçük Bir Araştırma İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi", **Toplumsal Tarih**, Sayı:261, Eylül 2015, s.30.
[355] Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1923,** Ankara, Bilgi Yayınevi, 4.Basım, 2021, s.183-184.

Sarıkamış halkı tarafından *"Matbuatımızın yorulmaz bilmez emektarı, Şeyhülmuharririn Mahmud Sadık Beyefendi, Sarıkamışımıza teşrif buyurdular. Vatan bu aziz güşesini ziyaret için müsaadesizliğe rağmen İstanbul'dan kalkıp aramıza gelen pek muhterem Şeyhülmuharririnimize hoş geldiniz deriz"*[356] şeklinde karşılanan Sadık Bey, Trabzon Valisi Ebubekir Bey ve Sait Paşa ile Şark Cephesi Askeri İdadisi'nin temsil salonuna giderek öğrenciler tarafından verilen müsamereye katılmıştır.[357] Bu ziyaret, 17 gün süren Sarıkamış gezisinin başlangıcını oluşturmuş; Sadık Bey, temaslarını tamamladıktan sonra 23 Mart 1922 tarihinde Batum yoluyla İstanbul'a dönmüştür.[358] [359]

Mahmud Sadık İstanbul'a döndükten sonra *Sabah* gazetesinde kaleme aldığı yazıda Sakarya ve Başkomutanlık Meydan Muharebelerinin ardından kazanılan zaferi, İstanbul'daki toplumsal hava ve kendi hissiyatı üzerinden değerlendirmiştir. Daha önce Anadolu hareketine karşı temkinli duran birçok gazeteci gibi, bu zaferle birlikte o da artık Milli Mücadele'yi ve liderini açıkça sahiplendiğini gösterir. Osmanlı'nın son on beş yılını, sürekli bir "ümitle kararan, kararırken yine umutlanan" ruh hali içinde tarif eder. "Şimal mıntıkasında bir saat gündüze karşılık yirmi üç saat gece olan" ifadesi, uzun süren karanlık ve umutsuz yılların metaforudur. Bu dönemde halk, "eski kürek mahkumları gibi eşkinciler içinde mahzun ve nalan"dır. İşgal, baskı ve siyasi kararsızlık, toplumsal psikolojiyi derinden sarsmıştır. Sadık'a göre Anadolu zaferi bu karanlığı yırtan bir "nur-u felah"tır. Ona göre bu başarı yalnızca askeri bir zafer değil, Türk milletinin "her şeyin fevkinde iman tahtasında taşıdığı" sarsılmaz inancın eseridir. "Türk'ün iman tahtası sağlam, içindeki iman tam" sözleri, kurtuluşun kaynağını bu inanca bağladığını gösterir. Zaferin toplumsal yansıması da Sadık için önemlidir. Felaket günlerinde olduğu gibi zafer anında da halk Mevlid-i Şerif okuyarak Allah'a yönelmiş, kahramanlarını Batı'daki gibi heykellerle değil, "şefaat-ı nebiye mazhar görerek" manevi yollardan yüceltmiştir. Bu, onun gözünde geleneksel İslami

[356] "Mahmud Sadık Bey", **Varlık,** 6 Mart 1922, nr.34, s.2.
[357] "Müsamere Tafsilatı", **Varlık,** 16 Mart 1922, nr.37, s.2.
[358] "Mahmud Sadık Bey'in Azimeti", **Varlık,** 23 Mart 1922, nr.39, s.2
[359] "Dahili Haberler", **Anadolu'da Yeni Gün**, 12 Nisan 1922, nr.465, s.2.

kahramanlık anlayışının bir ifadesidir. Sadık, artık Mustafa Kemal Paşa'yı açıkça ve büyük bir övgüyle anmaktadır:

"İstanbul her iki ruhla zaferin kapanık kalbini açan, …… neşesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın namını tekrarladı. Paşa'nın resmi her tarafa asıldı."

Önceleri temkinli bir dil kullanan Sadık, zaferin kesinleşmesiyle birlikte duruşunu netleştirmiştir. Bu yaklaşım hem dönemin ruh halini hem de Sadık'ın siyasal çizgisinde yaşanan dönüşümü yansıtır. Mustafa Kemal Paşa'ya duyduğu hayranlık, onun artık yeni kurulacak olan rejime içtenlikle yöneldiğini ortaya koyar. [360]

Mahmud Sadık, 31 Ekim 1922 tarihli yazısında ise Mondros Mütarekesi'nden bu yana geçen dört yılı hatırlatarak, "*Bu dört sene içinde İstanbul ne azaplar çekti ne elim günler yaşadı, şahit oldu"* sözleriyle Anadolu zaferinden sonra şehrin artık "şevk ve sürur içinde dalgalandığını" belirtir. Zaferi hem ilahi bir tecelli hem de milletin azminin ürünü olarak görür:

"Her an ve zaman yoktan var etmeye kadir olan Rabbül Âleminin takdiri taalluk edince, Türk'ün azim ve imanı da yoktan var etmeye kudret bulduğu hiss-i iftiharla gören… İstanbul her vakitten ziyade mütevekkil bütünlüğünde koruyor."

Öte yandan Sadık, Osmanlı yönetimini açıkça eleştirir; Enver Paşa'yı "Sarıkamış divaneliği" ve "cehalet" ile suçlar. Anadolu hareketinin meşruiyetini ise Ankara'da açılan Meclis üzerinden vurgular: "Ankara Büyük Millet Meclisi, Türk milletinin zinde, metin, azimkâr kuvvetlerini cemetti." Yazının sonunda Mustafa Kemal'i Fransa Başbakanı Briand'ın sözleriyle över: "Mustafa Kemal Fransa'da zuhur etseydi ona büyük vatanperver ve kahraman derdik." Ayrıca Kazım Karabekir Paşa'yı, "Türkleri Şark tehlikesinden ne büyük bir azim ile kurtardığını yâd etmeliyiz" diyerek, doğuyu büyük felaketlerden koruyan bir kahraman olarak takdim etmektedir.[361]

[360] Mahmud Sadık, "Ne Görüyoruz Ne İşitiyoruz?", **Sabah**, 24 Eylül 1922, nr.11795, s.3.
[361] Mahmud Sadık,"Mondros Mütarekesi'nin Sene-i Devriyesi", **Sabah**, 31 Teşrinievvel (Ekim) 1922, nr.11831, s.1 ve 2.

Bu dönemde kaleme aldığı bir diğer yazıda ise, zaferin yarattığı coşkunun ötesine geçerek İstanbul'u tarihsel ve kültürel çağrışımlarıyla ele almış, Ankara'nın gözünde "Bizans"ı[362] anımsatan bu şehrin zafer sonrası toplumsal reflekslerini, siyasal tutumlarını ve uluslararası algıdaki konumunu derinlemesine değerlendirmiştir. Anadolu'da kazanılan zaferin "Bizans muhitini alkışlarla doldurduğu" fakat ardından onları bazı düşüncelere sevk ettiğini belirtmiştir. Sadık öncelikle şehrin ekonomik durumunu ele alır. İstanbul'dan giden gidenedir. Kaçanların sermaye sahipleri[363] olduğunu belirten Sadık; zaten bu çevrelerin Sakarya'yı, Afyon'u ve İzmir'i hep "uzaktan seyirci" olarak takip ettiklerini ve şimdi harbin İstanbul'a dayanmasıyla "paraya kuvvet gittiklerini" ifade eder. Anadolu'dakilerin ise İstanbul'a kavuşmak için hasret çektiğini ifade eden Sadık, Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinin bir cevap niteliğinde olduğunu kabul eder: "*İstanbul'a benden çok çok selam, yakında birbirimizi deraguş ederiz, isticale lüzum yok."* Sadık, Paşa'nın; Ankara'nın, İstanbul'un siyasi geleceğini kendi çizdiği takvim doğrultusunda şekillendireceği görüşünde olduğunu çıkarsamış olmalı ki bu sözlerin hemen arkasından Tevfik Fikret'in Sis şiirinden bazı dizeleri alıntılar: *"Ey köhne Bizans, ey koca fertut-i müsahhir, Ey bin kocadan arta kalan bive-i bakir, Hüsnünde henüz tazeliğin sihri hüveyda, Hala titrer üstüne enzarı temaşa. Demiş olan koca Tevfik Fikret, Bizans'ın cazibesini ne güzel tasvir etmiş."* Sadık, bu dizeleri hatırlatarak, Bizans'ın hem çekici hem de fethedeni yozlaştırıcı niteliklerini öne çıkarır. Yazıda ayrıca, bazı tarihçilerin Osmanlı'nın gerileme döneminde Bizans'ın sefahat ve zaaf kültürünü benimsediği

[362] Bu değerlendirme, aslında dönemin Ankara kadrolarının İstanbul'a bakışındaki genel eğilimdir. Mustafa Kemal Paşa'nın Yakup Kadri aracılığıyla Siirt Mebusu Mahmud Bey'e (Soydan) ilettiği bir metinde de benzer bir benzetme yer almıştır. Burada İstanbul, Bizans'a atıfla; yozlaşma, ahlaki çürüme ve ikiyüzlülükle özdeşleştirilen bir kent olarak betimlenmiş, Cumhuriyet'in bu mirası köklü biçimde dönüştürmeyi hedeflediği vurgulanmıştır. Paşa'ya göre bu dönüşüm, şehrin "kirli tortularını" kazıyıp yok etmeyi ve adeta Boğaziçi'ni Karadeniz'in dalgalarıyla yıkayarak temizlemeyi gerektirecekti. Bkz.: Emin Alp Malkoç, "Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara İstanbul İkilemi", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2012. s.39. Yine Mustafa Kemal Paşa, İstanbul gençliğine hitaben yayımladığı bir bildiride, Millî Mücadele'ye katılmamaları hâlinde "Bizanslı" olarak anılacakları uyarısında bulunmuş; bu ifade, şehre yönelik eleştirilerinin doğrudan bir yansıması olmuştur. Bkz.: Ramazan Erhan Güllü, **İstanbul Türklüğünün Muhafazası,** İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021, s.108.

[363] İstanbul'da bu dönem içerisinde yaşanan ekonomik krizin en çok Türkler ve Müslümanları etkilediği ve Sadık Bey'in de "İstanbul" ve "Bizans muhiti" şeklinde kavramsal bir ayrım yapması göz önünde bulundurulduğunda, kendisinin burada "mesken tutmuş zenginler" olarak işaret ettiği kimselerin azınlıklar olabileceği kuvvetli bir ihtimaldir.

yönündeki yorumlarına ve Bismarck'ın bu fikri destekleyen görüşlerine atıf yapılır.[364] Sonuç olarak Mahmud Sadık'ın yazısı hem zaferin İstanbul'daki yankılarını hem de Ankara'nın zihin dünyasında yer eden "Bizans" imgesini aynı metinde birleştirir. Dolayısıyla Sadık'a göre İstanbul, Ankara için hem fethedilecek bir şehir hem de dikkatle dönüştürülmesi gereken bir mirastır.

[364] Mahmud Sadık, "Ne Görüyoruz Ne İşitiyoruz", **Sabah,** 8 Teşrinievvel (Ekim) 1922, nr.11809, s.3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E BİR AYDIN OLARAK MAHMUD SADIK BEY

3.1. CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDEKİ FAALİYETLERİ

3.1.1. Yeni Rejimle Bütünleşme Arayışı: Sadık'ın Ankara Günleri ve 1923 Seçimleri

TBMM, Mudanya Mütarekesi'nin ardından Doğu Trakya Valisi olarak Refet Paşa'yı seçmiş ve Refet Paşa 19 Ekim 1922'de İstanbul'u resmen teslim almıştır. İstanbul'a gelişinde büyük coşkuyla karşılanan Refet Paşa İtilaf kuvvetleriyle temas kurmuş, ardından padişah tarafından kabul edilmiştir.[365] Anadolu hareketinin başarıya ulaşmasının ardından yeni konjonktürde yerini sağlamlaştırmak isteyen Sadık, 4 Ocak 1923'te Refet Paşa şerefine verilen müsamere dolayısıyla, Darülbedayi Katibi Şükrü Bey tarafından toplanan "Şark Mahfeli" isimli cemiyetin davetine katılmıştır.[366] Dolayısıyla bu tarihten sonra kendisinin siyasi ve kültürel çevre ile yakın temasta olduğu gözlenir.

Bu bağlamda, İstanbul'daki tebrik ve temaslar Sadık'ı çok geçmeden Gazi ve hükümet erkanıyla doğrudan temasın eşiğine getirmiştir. Mahmud Sadık Bey, 19 Mayıs 1923'te Gazi Paşa'nın Bursa'da bulunması sebebiyle kendileri ile görüşmek üzere Bursa'ya doğru yola çıkmıştır. Gazi Paşa'ya Karagöz adına tebriklerini sunmak ve Heyet-i Vükela üyeleri ile mülakatta bulunmak sebebiyle Bursa'ya hareket eden Sadık, buradan Ankara'ya geçecektir. Karagöz, Mahmud Sadık'ın bu seyahati sırasında yaptığı gözlemleri ve Anadolu'daki duruma dair edindiği bilgileri, dönüşünde dergideki köşesinde paylaşacağını ifade etmiştir.[367] Nitekim *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesi Mahmud Sadık Bey'in Ankara'ya ulaştığını ve yaklaşık on gün burada kalacağını duyurmuştur.[368]

---

[365] Lord Kınross, **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, s.566-571.
[366] "Şark Mahfeli", **Akbaba,** 4 Ocak 1923, nr.9, s.3.
[367] "Üstadımız Mahmud Sadık Bey", **Karagöz,** 19 Mayıs 1923, nr.1583, s.3.
[368] "Cuma Günü Gelenlerle Gidenler", **Anadolu'da Yeni Gün**, 27 Mayıs 1923, nr.1186, s.2.

Ankara'ya varmasının ardından 1 Haziran 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile bir saat süren bir görüşme gerçekleştirmiştir. Mustafa Kemal, Türk matbuatının kıymetlisi olan Mahmud Sadık Bey'e iltifatlarda bulunmuştur.[369] Kendisinin bizzat Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi onun siyasi çevrelerde etkili bir isim olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Fakat belirtmek gerekiyor ki yapılan gazete taramalarında, bu görüşmeye dair başka ayrıntılara ulaşılamamıştır. Ancak aşağıda değineceğimiz üzere, Sadık Bey bu görüşmenin ardından yeni rejimi destekleyen birçok yazı kaleme almaya başlamıştır.

Sadık, bu görüşmenin ardından Ankara'dan ayrılmış ve Avrupa'ya bir tetkik seyahati yapmak üzere Almanya'ya hareket edeceği bildirilmiştir. Bu seyahatinin sebebi Karagöz Dergisi Müdürlüğü görevi icabıdır.[370] Gazetede birtakım değişiklikler yapmak için harekete geçen Sadık, Karagöz'ü renkli basma düşüncesindedir. Bu amaçla yeni bir matbaa satın almak üzere Almanya ve Avusturya'ya gitmiş; Leipzig'deki matbaa fabrikalarını gezmiştir.[371] Ancak Tanin gazetesi ise Sadık Bey'in "Ankara Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi için bazı eşya mubayaa etmek üzere Almanya'ya gideceğini" ifade etmiştir.[372]

1923 ve 1924 yıllarında sık sık Ankara ile İstanbul arasında seyahat eden Sadık Bey[373] bu dönemde Anadolu'da Yeni Gün[374] gazetesinde makaleler yazmaya başlamıştır. Yukarıda Mahmud Sadık Bey'in Mustafa Kemal ile 1 Haziran 1923

---

[369] "Mahmud Sadık Bey", **Anadolu'da Yeni Gün,** 1 Haziran 1923, nr.1191, s.2.; "Müdür-i Umurumuz Mahmud Sadık Bey", **Karagöz**, 20 Haziran 1923, nr.1592, s.4.
[370] **Karagöz**, 20 Haziran 1923, nr.1592,
[371] "Kendimize Ait Bir Havadis", **Karagöz,** 30 Haziran 1923, nr.1595, s.2.
[372] "Mahmud Sadık Bey", **Tanin**, 27 Haziran 1923, nr.254, s. 2.
[373] *"Şeyhülmuharririn Mahmud Sadık Bey üstadımız trenle İstanbul'dan şehrimize gelmiştir."* "Mahmud Sadık Bey Şehrimizde", **Anadolu'da Yeni Gün,** 20 Mayıs 1924, nr.1491, s.2.; Şehirden ayrıldığına dair: "Gelenler-Gidenler", **Anadolu'da Yeni Gün,** 6 Haziran 1924, nr.1506, s.2. *"Karagöz gazetesi başmuharriri Mahmud Sadık, darüleytamlar müfettiş-i umumisi Avni, Miralay Edip, Maarif Vekaleti müfettiş-i umumisi Refik Beylerle Mösyo Donari dünkü törenle şehrimize gelmiştir."* "Gelenler-Gidenler", **Anadolu'da Yeni Gün,** 17 Haziran 1924**,** nr.1515, s.2. *"Şeyhülmuharririn Mahmud Sadık, Ziraat Vekaleti, Muhasebe Müdürü, Beylerle Rus Ateşemiliteri dünkü trenle şehrimizden gitmişlerdir."* "Gelenler-Gidenler"**, Anadolu'da Yeni Gün,** 30 Haziran 1924, nr.1526, s.2.
[374] Yunus Nadi tarafından İstanbul'daki Yeni Gün gazetesinin devamı olarak çıkarılan Anadolu'da Yeni Gün gazetesi 9 Ağustos 1920'de yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazete, kurtuluş mücadelesinin haklılığına ve zafere kesin olarak inanmış, saltanat ve hilafete karşı bir tutum sergilemiştir. Ancak gazete Yunus Nadi Abalıoğlu tarafından 11 Mayıs 1924'te kapatılmıştır. Yine Yunus Nadi Abalıoğlu tarafından 7 Mayıs 1924 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. Bkz.: Kocabaşoğlu, Akan, **a.g.e.,** s.163-165.

tarihinde görüşme sağladığından bahsetmiştik. Kendisinin Anadolu'da Yeni Gün gazetesinde yazmış olduğu ilk yazı da görüşme tarihinden hemen sonrasına rastlamaktadır.[375] Bu bağlamda Sadık Bey'in Ankara'da bulunması onu yeni rejime daha yakın hale getirmiştir. Nitekim Milli Mücadele yıllarında stratejik kararların alındığı merkez olarak öne çıkan ve 13 Ekim 1923'te resmi olarak başkent ilan edilen Ankara, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yalnızca siyasi iktidarın değil, aynı zamanda yeni rejimin ideolojik ve kültürel inşasının da merkezi haline gelmiştir.[376] Sadık Bey, başkentin bu dönüşüm sürecine bizzat tanıklık etmiş; idari yapılanmanın şekillenmesi, yeni kurumların faaliyete geçmesi ve entelektüel ortamın oluşması gibi gelişmeleri yerinde gözlemlemiştir. Nitekim bir aydır Ankara'da bulunduğunu ifade etmesi, onun bu süreci kısa süreli ziyaretler yerine uzun süreli gözlemlerle izlediğini göstermektedir.[377] Bu dönemde, konferans tarihinin on gün önceden ilan edildiği ve Türk Ocağı'nda verdiği konuşmalar ise; basındaki faaliyetlerinin ötesinde, Cumhuriyet'in erken döneminde fikir ve kültür hayatına doğrudan katkı sunduğunu ortaya koymaktadır.[378] Böylece Sadık Bey, hem gazeteci kimliğiyle kamuoyunu bilgilendiren hem de yeni rejimin kültürel meşruiyetini pekiştiren entelektüel figürlerden biri haline gelmiştir.

Mahmud Sadık Bey'in yeni rejim ile yakınlık kurmaya çabaladığını ilk olarak "1923 Seçimleri" hakkında dile getirdiği fikirler üzerinden tespit etmek mümkündür. Lozan Görüşmeleri 'ne ara verildiği bir dönemde, meclisteki çekişmelerin ülke yönetimini aksattığı düşüncesiyle 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı alınmıştı. Temeli Müdafaa-i Hukuk grubu olan Birinci Grup mensupları; İkinci Grup üyelerini meşrutiyetçi, saltanat yanlısı, hilafet taraftarı ve irticai eğilimler taşımakla itham etmişti. Buna karşılık İkinci Grup ise siyasal propagandasını, Mustafa Kemal Paşa'nın

[375] Mahmud Sadık, "İntihabat Vesilesiyle Bir Hasbihal", 6 Haziran 1923, **Anadolu'da Yeni Gün,** nr.1195, s.1.
[376] Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam,** İstanbul, Remzi Kitabevi, 4.Baskı, 1993, s.460.
[377] Mahmud Sadık, **"**Günün Fıkrası**", Anadolu'da Yeni Gün,** 26 Aralık 1923, nr.994, s.3.
[378] "Karagöz gazetesi müdürü Şeyhülmuharririn Mahmud Sadık Bey üstadımızın ilmin vilayet ammesi mevzuna dair önümüzdeki cuma günü Türk ocağında bir konferans vereceği işitilmiştir." **Anadolu'da Yeni Gün,** "Konferans", 13 Kanunuevvel (Aralık) 1923, nr.1359, s.2.

otoriter bir yönetim tesis edeceği iddiası üzerine yoğunlaştırmıştı.[379] Mahmud Sadık'ın 6 Haziran 1923 tarihli yazısı, 28 Haziran'da yapılacak olan milletvekili seçimleri öncesinde halkı uyaran, yönlendiren ve dönemin siyasal kutuplaşmasında belirgin biçimde Birinci Grup'u destekleyen bir nitelik taşır. Sadık, halkın masumiyetini ve saf niyetini, "millet masum bir kız gibidir" benzetmesiyle tarif eder. Bu masumiyetin ise seçim döneminde birtakım çıkarcı çevreler tarafından istismar edilmeye çalışılacağını dile getirir. "Kızıl beyannamelerle, temiz ve vicdanlı halkı aldatmaya savaşırlar" ifadesiyle, muhalif grupların halkı manipüle ettiğini ima eder. Sadık'a göre halk, gerçek anlamda kendisini temsil edecek "emin ellere, metin başlara" yetki vermelidir. Kazanılmış olan şanlı zaferin nesiller boyunca hatırlanacağından emin olduğunu aktardıktan sonra halktan beklentisi açıktır: "*Yıllarca saklayacağı hüsn-ü şükranını intihabatta da gösterecek ve mümtaz simaları başında tutacak gördüğü şanlı tecrübe ile bu emin ellere mukadderatını tevdide tereddüt etmeyecektir."* Yazının bütününe hakim olan söylem, cumhuriyet henüz ilan edilmemiş olsa da halkın geleceğini ancak inkılapçı ve savaşın içinden gelen kadroların teminat altına alabileceği fikrine dayanır. Sadık'ın halktan talebi, seçimde bu kadroları desteklemeleri ve "zurnacı", "davulcu" diye nitelediği popülist muhaliflerden uzak durmalarıdır. Bu yönüyle yazı, Müdafaa-i Hukuk Grubu'na yönelik bir propaganda metni işlevi görür ve halkı, savaş yıllarının sorumluluğunu taşıyan kadrolara sadakat göstermeye çağırır.[380]

3.1.2 Başkent Tartışmaları: Mahmud Sadık'ın Ankara–İstanbul Karşılaştırması

Seçimlere ilişkin bu güçlü siyasi tutumunun yanı sıra, Sadık Bey'in başkentin geleceği konusundaki değerlendirmeleri de onun yeni rejimin temel tercihleriyle

[379] Birinci TBMM'de başlangıçta parti oluşumuna sıcak bakılmamış, ancak Osmanlı düzeninden kopuş süreci ve meclisteki hizipleşmelerle birlikte Mustafa Kemal, 10 Mayıs 1921'de Birinci Grup'u kurmuş; buna karşı muhalifler İkinci Grup'u oluşturmuştur. Lozan Görüşmeleri, Saltanatın Kaldırılması ve Halk Fırkası'nın kurulacağı açıklaması, grup çatışmalarını sertleştirmiştir. Ali Şükrü Bey cinayeti gerginliği doruğa çıkarırken, muhalefet bu olayı Mustafa Kemal'e karşı propaganda malzemesi yapmıştır. Meclisteki çekişmelerin ülke yönetimini aksattığı düşüncesiyle seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir. Ancak İkinci Grup seçimlere örgütsel bir bütünlükle katılmayı başaramamışlardır. Seçimler hakkında detaylı bilgi için bkz.: İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s.136-168.

[380] Mahmud Sadık, "İntihabat Vesilesiyle Bir Hasbihal", 6 Haziran 1923, **Anadolu'da Yeni Gün,** nr.1195, s.1.

uyumlu bir pozisyon aldığını göstermektedir. Mustafa Kemal, 16/17 Ocak 1923'te İzmit'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı görüşmede Ankara'nın başkent olacağına dair sinyaller vermiştir. İstanbul basınında ise Ahmet Cevdet, Hüseyin Cahit ve Ahmet Emin gibi isimler, 1922 sonlarından itibaren Ankara'nın başkentliğe hazır olmadığını, imar sorunlarının beklenemeyeceğini savunmuş; bazıları Bursa gibi alternatifleri gündeme getirmiştir.[381]Ancak Mahmud Sadık, Ankara'nın yeni yönetim merkezi olarak kalıcı olması gerektiğini savunur. "Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin merkezidir ve merkezi kalacaktır**.**" diyerek tartışmayı net biçimde kapatır ve "İstanbul'a mı rücu, burada mı istikrar meselesi hiç bugünün meselesi değildir**"** diyerek, bu tartışmayı açmanın anlamı olmadığını ifade eder. Sadık'a göre artık eski sistem terk edilmiştir ve yeni dönemde devletin aklı, irfanı, kültürü ve kurumları tek bir şehirde toplanmamalı, ülkenin her yanına yayılmalıdır. "Asırlarca devam eden sistem artık bugün merduddur" derken, sadece bir şehirde merkezileşen yönetim anlayışının artık geçersizliğini vurgular. İstanbul'un geçmişte Anadolu'nun kaynaklarını tüketen, buna karşın Anadolu'yu ihmal eden bir merkez olduğuna dikkat çeker:

"*Anadolu'nun tarihleri ve gayretlerinin mahsulleri türlü şekillerde vergi, mergi vs. İstanbul'a akmış… İstanbul bunu bol keseden sarf etmiş. Saraylar, köşkler yaptırmış, laleler yetiştirmiş, kaplumbağaların sırtına mumlar diktirmiş.****"***

Bu ifadelerle Osmanlı'nın İstanbul merkezli, gösterişli ama halktan kopuk yönetim anlayışını eleştirir. Yeni dönemde ilim, sanat ve idari yapının tek bir yere değil, ülkenin tamamına yayılması gerektiğini savunur:

"*İlim ve irfan, sanat ve marifetin memleketin muhtelif yerlerine, müteaddit merkezlerine birden saçmaktır.****"***

Bu anlamda Ankara sadece bir yönetim merkezi değil, yeni devletin ruhunu taşıyan bir başlangıç noktasıdır**.** Sadık, **"**Hayat ve istiklal mücadelesinde Ankara'nın ne mukaddes vazife ifa etmiş olduğunu biz Türkler değil, bütün dünya gördü ve

[381] Emin Alp Malkoç, "Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara İstanbul İkilemi", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2012. s.37.

anladı**”** diyerek, Milli Mücadele'deki tarihi rolüne atıfta bulunur ve bu rolün Ankara'nın merkezliğini haklı kıldığını belirtir. Dahası, yazının sonlarında Ankara'da yükselen yapıları ve şevki örnek gösterir**: “**Maliye Vekâleti gördüğümüz resme göre güzel ve elverişli bir bina yapıyor.” Öte yandan Boğazlar meselesi bağlamında Lozan Görüşmelerinin kırılganlığına dikkat çeken Sadık, “yakın senelerde gördük ki artık dünyada muahedata bel bağlamak devri geçmiştir” diyerek uluslararası garantilerin güvenilirliğini sorgular ve stratejik bakımdan İstanbul'un riskli konumuna işaret eder. Böylece Ankara'nın, güvenlik, siyasi kararlılık ve yeni devletin inşası açısından daha uygun bir merkez olduğu sonucuna ulaşır.[382] Dolayısıyla Sadık hem sembolik hem işlevsel olarak Ankara'yı savunmakta; İstanbul'a saygı duymakla birlikte, yeni Türkiye'nin merkezinin artık başka bir şehir olması gerektiğini kararlılıkla dile getirmektedir.[383]

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından Ankara–İstanbul ikilemi daha da derinleşmiş ve İstanbul'un yüzyıllardır sahip olduğu siyasi ve idari merkeziyetin kısa sürede tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu değişim, özellikle şehrin tüccar, basın, bürokrat ve memur kesimleri tarafından kolayca benimsenmemiş; çeşitli kurumsal ve toplumsal kanallardan tepkiler dile getirilmiştir.[384] Mahmud Sadık, İstanbul'un yeni rejimle ilişkisine dair gözlemlerini tam da bu siyasal ve toplumsal dönüşümün yarattığı hassasiyet ortamında kaleme almıştır. Cumhuriyet'in ilanından kısa süre sonra kaleme aldığı yazıda Mahmud Sadık, İstanbul halkının rejime bağlılığına dair dile getirilen “İstanbulluların yüzde yüzü Cumhuriyetçidir” şeklindeki mutlak söylemleri hicivli bir üslupla eleştirir. Bu iddiayı “Bir İstanbullu sıfatıyla arz-ı şükran ediyorum, fakat ilim ve istatistik…” sözleriyle nazikçe selamlasa da bilimsel ve sayısal bir temele dayanmadığını ima eder. İstanbul'un toplumsal yapısının homojen olmadığını vurgularken Tevfik Fikret'in “bin kocadan artmış kadın” benzetmesini aktarır ve şehrin tarih boyunca hizipleşmeye yatkınlığını “Yeniçeriler arasında lahanacılar, pırasacılar, ıspanakçılar gibi zümreler çıkıyor” ifadesiyle örneklendirir. Seçim süreçlerine dair kuşkularını ise *“Rey atanların mukadderi*

[382] Mahmud Sadık, “Ankara-İstanbul”, **Anadolu'da Yeni Gün,** 3 Haziran 1923, nr.1192, s.3.
[383]Mahmud Sadık, “Ankara Şehremaneti”, 8 Haziran 1923, **Anadolu'da Yeni Gün,** nr.1197, s.1.
[384] Malkoç, **a.g.t,** s.401.

500.000 ise, herhalde 1.500.000 pusula zuhur eder. Biz de göğsümüz gere gere İstanbulluların %300'ü Cumhuriyetçidir diye ilan edebiliriz" cümlesiyle dile getirir. Halkı suçlamaktan kaçınarak, *"Muhitlerin de kendilerine göre mahiyetleri, meziyetleri, ananeleri var. Bunlar iyice malum olmalı, tetkik edilmeli"* diyerek tutumların anlaşılabilmesi için çevresel ve kültürel koşulların incelenmesi gerektiğini savunur. [385] Böylece Sadık, Cumhuriyet'in toplumsal etkisinin aceleci yargılar yerine derinlikli gözlemlerle değerlendirilmesi gerektiği fikrini, gülümseten bir ironiyle ortaya koyar.

İstanbul hakkındaki düşüncelerine karşın Ankara hakkındaki gözlemleri de dikkat çekicidir. Cumhuriyet'in ilanından yalnızca bir ay sonra, 3 Aralık 1923'te kaleme aldığı yazısında Mahmud Sadık, Ankara'nın yeni başkent olmasının getirdiği siyasal ve toplumsal dönüşümü ironik bir üslupla değerlendirir. Yazının başında, "Ankara'nın en bahtiyarları, bila şüphe, Büyük Millet Meclisi aza-yı kiramı arasındadır.**"** diyerek, görünürde egemenliğin temsilcisi olan mebusların milletin takdirine mazhar olduklarını belirtir. Ancak hemen ardından Meclis oturumlarını yerinde izlediğini, "Baktım, dinledim, koridorlarda kulak misafiri oldum, gezindim.**"** cümlesiyle aktaran Sadık, gözlemlerinde bu bahtiyarlığın yalnızca bir görüntü olduğunu ima eder. Gerçeklik; meclisin içinde endişelerin, hırsların, hesapların hüküm sürdüğünü ortaya koyar. Bir milletvekilinin **"**ah bu İstanbul gazeteleri**"** diyerek İstanbul basınından yakınması, başka bir mebusun **"**iki takrir veriyor, birincisi reddolunursa ikincisinin reye konulmasını istiyor" şeklindeki tavrı, siyasi ikbal kaygısının samimiyetin önüne geçtiğini gözler önüne serer. Sadık bu tutumu, **"**bahtiyarlığa infial sığmaz ki**"** diyerek eleştirir; gerçekten huzurlu olan insanın bu türden öfke, kaygı ve stratejiyle işi olmayacağını ima eder. Dönemin Cumhuriyetçi coşkusu içinde bile, Mahmud Sadık kalabalıklar içinde gerçek bahtiyar arayışını sürdürür; fakat bulamaz. Bu arayış onu, belleğine kazınmış bir halk masalına götürür: "Bahtiyar bir adamın gömleğini giyersek derdinden kurtulursun demişler. Onun da sırtında gömleği yokmuş.**"** Masalı hatırlarken, Cumhuriyet'in ilk yılında Ankara'da karşılaştığı birkaç "bahtiyar"ın da yine gömleksiz takımdan olduğunu, yani toplumun

[385] Mahmud Sadık, "Her Şeyciler", **Anadolu'da Yeni Gün,** 25 Kasım1923, nr.967, s.3.

en sade ve en sessiz kesimlerinden geldiğini sorgular: "Ankara'da bir iki bahtiyar bulursan bunlar yine gömleksiz takımdan mı? Diyorum, kuşkulanıyorum.**"** Bürokrasiye ve memurlara yöneldiğinde de benzer bir tablo çizer. Memurlar ya ailesinden ayrı yaşamakta ya ekonomik sıkıntılarla boğuşmakta ya da ruhen hala İstanbul'da kalmış durumdadır: **"**Kimi müşit, kimi aile derdinde… akıl ve fikri İstanbul'da.**"** Tüm bu gözlemler sonunda ulaştığı "bahtiyar" figürü, belki de yazının en derinlikli ve ironik cümlesiyle tanımlanır: *"Meclisin ve fırkanın dilsiz hizmetkârı her şeyi biliyor, her şeyi anlıyor dilsiz bu külfetten azade."* Konuşmayan, talep etmeyen, sadece gözlemleyen bu kişi; düşüncelerini söyleme "külfetinden" uzak olduğu için Sadık'a göre gerçek bahtiyardır.[386] Dolayısıyla Mahmud Sadık'ın Ankara sokaklarından ve meclis koridorlarından aktardığı gözlemler, Şevket Süreyya'nın tasvir ettiği, inkılabı içselleştiremeyen bir toplum yapısını[387] önceleyen gözlemler olmuştur.

Ankara'daki siyasal ve toplumsal manzaraya dair gözlemlerini aktaran Sadık, aynı yıl içinde ulusal hafızayı güçlendirmeyi amaçlayan tören ve anma faaliyetlerinde de etkin biçimde yer almıştır. Gazeteci olarak yürüttüğü temasların bir uzantısı olarak tören ve anmalarda yer alan Sadık, 1924'te, Atatürk'ün başkumandanlığında kazanılan Büyük Taarruz'un anısına Afyon'da "Başkumandan Zaferi" kutlamalarına katılmıştır. 30 Ağustos'ta Dumlupınar'ın Çal köyü yakınındaki ilk törende Gazi Mustafa Kemal Paşa da bulunuyordu.[388] Gazi Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa'nın da bulunduğu tren, Ankara'dan resmi bir merasimle hareket etmiş; güzergah boyunca Afyonkarahisar'a kadar olan istasyonlarda halk, Gazi Paşa'yı görmek üzere toplanmıştır. Yolculuğa eşlik eden muhabirler ve davetliler arasında bulunan Sadık, bu manzarayı Kurtuluş Savaşı yıllarındaki "yürekten gelen samimiyet"in bir yansıması olarak değerlendirmiştir. Trenin bir ucunda kumandanların, diğer ucunda ise gazetecilerin bulunmasını "kılıç" ile "kalem"in bir arada oluşunun sembolik bir ifadesi olarak tasvir etmiştir. Dumlupınar'a giderken yaptığı değerlendirmede ise, zaferin her

[386] Mahmud Sadık, "Ankara'nın Bahtiyarları", **Anadolu'da Yeni Gün,** 3 Aralık 1923, nr.974, s.3.
[387] Aydemir, **a.g.e,** s.459.
[388] Nermin Zahide Aydın, "Atatürk Dönemi Zafer Bayramı Kutlamaları (1929-1938)", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:24, Sayı: 100. Yılında Kocatepe-Büyük Taarruz Özel Sayısı, s.55.

yıl aynı yerde anılmasının Türk milletinin istiklal ruhunu ve milli kültürünü pekiştireceğini vurgulamış; bu törenlerin "yeni nesilleri istiklal his ve harsıyla meşbu" kılacağını ve Türk evlatlarının bu bilinçle yetişeceğini ifade etmiştir.[389]

Sadık'ın zafer törenlerindeki milli birlik ve istiklal vurgusu, kısa süre sonra Cumhuriyet'in kültürel ve fikri temellerini güçlendirmeye yönelik çalışmalarında da kendini göstermiştir. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye, yalnızca siyasi rejimini değiştirmemiş; aynı zamanda toplumsal, kültürel ve düşünsel bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümün temel hedeflerinden biri, yeni devletin meşruiyetini çağdaş uygarlığın temel değerleri üzerine inşa etmek olmuştur. Erken Cumhuriyet'in kültür politikaları, bu süreci hem geniş kitlelere aktaracak hem de entelektüel çerçevesini kuracak kurumlara ihtiyaç duymuştur. Türk Ocakları, millî kimliğin güçlendirilmesi ve modernleşme vizyonunun topluma taşınması açısından bu dönemde en önemli platformlardan biri olarak öne çıkmıştır.[390] Bu bağlamın somut örneklerinden biri de 23 Aralık 1923 tarihinde Ankara Türk Ocağı'nda Sadık Bey tarafından verilen bir konferanstır. Cumhuriyet'in ilanından sadece iki ay sonra gerçekleşen bu konuşma, yeni rejimin kültürel kodlarını ve modernleşme anlayışını bilim temelli bir bakış açısıyla ortaya koymuştur. Konferansın merkezinde "ilim" ve "fen" kavramları yer almıştır. Sadık Bey, bilimin ilkelerinin evrensel ve değişmez niteliğini şu sözlerle vurgulamıştır: "İlim ve Fen'in düsturları kat'idir. Kanunları her yerde caridir. İlmin hakayıkı her yerde teslim olunmakta ve hiçbir değişikliğe uğramamaktadır." Sadık Bey'e göre, medeniyetler tarih boyunca dinler, mezhepler ve milliyetlerin etkisiyle farklı renkler kazanmış olsa da bilimin kanunları dünyanın her köşesinde aynı hakikati temsil etmektedir. Batı medeniyetinin gücü ve başarısı da bu noktada temellenmektedir: "Garp medeniyetinin gayr-ı kabil-i inkâr olmayan kuvvet ve kudreti ancak ilim ve fenne müstenittir. Biz de ilme iman edelim. Bütün kuvvet ve kudretin ilimde olduğuna kani olalım." Bu yaklaşım, Batılılaşmayı yalnızca kültürel biçimlerin taklidi olarak gören yüzeysel anlayıştan farklıdır. Sadık Bey, modernleşmenin özünü zihniyet değişiminde görmüş ve bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: "İstersek şarklı

[389] **Cumhuriyet**, 31 Ağustos 1924, nr.114, s.3.
[390] Füsun Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği- Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2.Basım, 2004.

kalalım, Turanlı kalalım. Garplılaşmak mefhumundan bizim anladığımız ilme imandır."[391] Nitekim "Ocakların Başbuğu" Hamdullah Suphi de Batılılaşmayı, şekilsel taklitten ibaret bir süreç olarak değil, çağdaş uygarlığın temelini oluşturan bilimsel düşünceyi ve rasyonel zihniyeti benimsemek olarak tanımlamaktadır.[392]

3.1.3. İsveç Matbuat Kongresi'ne Davet Edilişi

5 Haziran 1923 tarihinde Hariciye Vekaleti' nden İcra Vekilleri Heyet-i Riyaseti'ne gönderilen bir telgrafta, İsveç'te yapılacak olan Matbuat Kongresi'ne uzun zamandır matbuat sahnesinde hizmet ve gayret eden Mahmud Sadık Bey'in katılması uygun görülmüş ve gerekli izinlerin verilmesi talep edilmiştir.[393] Ardından on bir gün sonra Mahmud Sadık Bey'in Hariciye Vekaleti'ne diplomatik pasaport talebinde bulunduğu[394] tespit edilse de kendisinin kongreye katılıp katılmadığı noktasında süreli yayınlar ve arşiv kaynaklarında herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Aynı tarihlerde Ahmet Emin Yalman da Vatan Gazetesi Başmuharriri sıfatıyla İsveç'e gitmek maksadıyla diplomatik pasaport talebinde bulunmuştur.[395] Yalman, İsveç Elçisi Gustaf Oscar Wallenberg tarafından, eşi ve kendisi adına İsveç Matbuat Kongresi için bir davetiye aldığını belirterek, öncelikle Lozan'a hareket ettiğini ve ardından İsveç'te Gotthenburg Limanı'nda düzenlenen Milletlerarası Gazeteciler Topluluğu'nun kongresine katıldığını aktarmıştır. Fakat Yalman, Mahmud Sadık'ın bu gezide bulunup bulunmadığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir.[396]

---

[391] "Mahmud Sadık Bey'in Bir Konferansı", **Anadolu'da Yeni Gün**, 23 Kanunuevvel (Aralık) 1923, nr.1368, s.4.

[392]"*Türk Ocağı garpçıdır. Kendimizi Avrupalı hissettikçe Türk kalacağız. Türklüğümüzü Avrupalı olmaya yüz tuttuğumuz zaman bildik. Türk Ocağı bilir ki medeniyet birdir ve Türk genci ulu, canlı, eski, yeni, bütün medeniyetleri bilmek ve tanımak ister. Medeniyet birdir, yalnız şekli başkadır. Fakat Türk Ocağı medeniyetin garptaki şeklini ister. Bilir ki o medeniyette hayat, ateş, can vardır."* Bkz.: Üstel, **a.g.e.,** s.135.

[393] **TDA,** 539, nr.213379, 17, lef.1. **EK:14.**

[394] **BOA**, HR.İM.., nr.19, 22.

[395] **BOA**, HR.İM.., nr.74, 35.

[396] İsveç Matbuat Kongresi hakkında Ahmet Emin Yalman'ın gözlemleri ve aktardıkları için bkz. Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim:1922-1971,** Haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, s. 861-867.

3.2. DÖNEMİN FİKİRLERİNE YAKLAŞIMI

3.2.1. Feminizm

Feminizm düşüncesinden Viyana'da bulunduğu dönemde çok fazla etkilendiğini dile getiren Sadık Bey, 1908 İnkılabından itibaren yazmış olduğu yazılarda yoğun biçimde aile ve kadın temalarını işlemiştir.[397] II. Meşrutiyet dönemi hem kadın haklarının gündeme taşındığı hem de aile yapısının köklü bir dönüşüme uğradığı bir süreç olmuştur. 1908 İnkılabı'nın hürriyet, musavat, adalet ve uhuvvet ilkeleri, "musavat-ı tamme" yani kadın–erkek eşitliğini siyasal gündemin merkezine yerleştirmiş, Batı'dakine benzer feminist hareketler ve çok sayıda kadın örgütü ortaya çıkmıştır. Toplumsal dönüşümler, aileyi özel alandan çıkararak, İttihatçıların "milli aile" anlayışı çerçevesinde kamusal bir kurum haline getirmiştir. Dolayısıyla İttihatçıların eşitlikçi ve dönüşümcü politikaları, Osmanlı feminizminin düşünsel ve kurumsal zeminini güçlendirerek "yeni kadın" ve "yeni aile" anlayışlarını kalıcı hale getirmiştir. [398] Bu çerçevede kadınların toplumsal konumlarındaki değişimler, bir devletin modernleşme süreci ile doğrudan ilişkilendirilmiştir.[399] Sadık Bey de bir toplumun medeniyet seviyesini anlamak için o toplumdaki kadınların konumuna bakmak gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, *"Bir kavmin, bir milletin nisvanına bakınız. O kavmin, o milletin kadınları hakk-ı hürriyetten ne kadar nasiptar iseler kendileri de medeniyette o derece bir taaliye erişmişlerdir."* Nitekim "bir millet müstahak olduğu hükûmete malik olabilir" düsturunu kadınlara uyarlayarak, "bir millet müstahak olduğu kadınlara malik olabilir" ifadesiyle, bir toplumun seviyesinin kadınlarının konumu ve niteliği ile ölçüleceğini ortaya koymuştur. Bu ifadelerle Sadık Bey, kadınların sahip olduğu hak ve özgürlüklerin, bir milletin medeniyet düzeyine ışık tuttuğunun altını çizmiştir.

Dönemin siyasal ve toplumsal atmosferi Sadık Bey'in yazılarını şekillendirmiş, onun kadın hakları konusundaki eleştirilerini ve çözüm önerilerini daha görünür

---

[397] M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi- Yeni Zelanda'da, Finlandiya'da, Rusya'da", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1348, 17 Mayıs 1917, s.359-363.
[398] Zafer Toprak, **Türkiye'de Yeni Hayat (1908-1928),** İstanbul, Doğan Kitap, 2017, s.49-51. Mehmet Ö. Alkan, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2001, s.350 ve 355.
[399] Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s.22.

kılmıştır. Mahmud Sadık, kadının aile ve toplum hayatındaki konumunu açık ve keskin ifadelerle savunmaktadır. Ona göre ailenin ve saadetli bir evin temeli kadın olmakla birlikte "kadınsız muhit-i içtimaiyenin iyiliği ve olgunluğu ilerlemesi de mümkün değil"dir. Bu sözlerine dayanak olarak bizzat mevcut durumu örnek göstermiştir. Ardından Sadık Bey, dünyanın değiştiğini hatırlatarak "şeriatı kadın haklarına engel görmek en büyük iftiradır İslam'a yapılan" diyerek kadın haklarını din karşıtı bir söylemle değil, İslam'ın özünde var olduğunu dile getirerek savunmayı tercih etmiştir. Öte yandan ekonomik hayatı "sürekli devam eden bir harp" olarak tanımlamış ve bu harpte "evvela kadınları iştirak ettirmeliyiz" diyerek kadınların üretim ve iktisadi faaliyetlerde öncü rol üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Nitekim kadınlar "hayat-ı içtimaiye ve iktisadiyede bigane bırakılır" ve "birer anâsır-ı müfit haline getirilmezse", yani faydalı unsurlar haline getirilmezse, bir milletin yarısı ihmal edilmiş olur; bu ise "rekabet-i umumiye-i hayatiye-i iktisadiyede" başarısızlığa ve nihayetinde "zeval"e yol açacaktır.[400] Bu sözler, Sadık'ın kadının haklarını yalnızca bireysel özgürlük bağlamında değil, toplumun bütünsel kalkınmasının ve ulusal varlığın temeli olarak gördüğünü göstermektedir. Dolayısıyla Sadık Bey'in bu yaklaşımı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan ve Batı'dan ithal edilmiş olan "yeni kadın" anlayışı ile örtüşmektedir. Bu anlayış kadına, aile ve özel yaşamda üstlendiği "doğal" görev ve sorumlulukların yanında, kamusal alanda da ek fedakarlıklar ve yükümlülükler vermiştir.[401]

Sadık Bey, toplumsal cinsiyet tarihini; yalnızca erkeklerin kadınlar üzerindeki sürekli tahakkümü şeklinde tanımlayan radikal feminist yaklaşımın ötesinde,[402] iki aşamalı bir iktidar döngüsü üzerinden yorumlamıştır. Ona göre "hayat-ı içtimaiye" başlangıçta "analık" ve "kadınlar saltanatı" ile şekillenmiş olup anaerkil bir yapıya sahiptir. Bu dönemi erkeklerin egemenlik ve istibdadı takip etmiştir. Erkekler egemenliği ele geçirdikten sonra kadınlardan adeta *"intikam alırcasına cebrlerini"* artırmışlardır. Her iki devrin de "bir tarafın yalnız başına tahakkümü" ve diğerinin

[400] Mahmud Sadık, "Muharebesiz Muzafferiyetler", **İctihad**, 18 Temmuz 1329 (31 Temmuz 1913), nr.72. s.2-5.
[401] Alkan, **a.g.e.,** s.357.
[402] Josephine Donovan, **Feminist Teori,** Çev. Aksu Bora vd., 8. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2014. s.31.

"esareti" ile sonuçlandığını vurgulayan Sadık, bu tecrübelerin insanlık için kalıcı bir saadet getirmediğini savunmuştur. Bir diğer deyişle iki dönem de göstermiştir ki, bir tarafın baskın olduğu toplum düzeni sağlıklı değildir. Çözüm olarak, kadın ve erkeğin "itilaf-ı dostane" temelinde eşit bir ortaklık kurmasını önermiştir. [403] Bu yaklaşım, radikal feminizmin patriarkal merkezli açıklamasından farklı olarak; daha uzlaştırıcı ve karşılıklı denge fikrine dayalı aydınlanmacı-liberal bir feminizm anlayışına sahip olduğunu göstermektedir:[404]

Ancak Sadık Bey, dönemin feminist ve bilhassa kadınların yazdığı dergilerde söylemlerini büyük ölçüde radikal feminizm perspektifi içinde şekillendirmiştir. Bu dergilerde kadına yönelik muameleleri yukarıda belirttiğimiz gibi aynı şekilde tarihsel süreç içerisinde incelerken, bu sefer erkek egemenliğini daha da vurgulayan bir tavır benimsemiştir. Nitekim en ilkel dönemlerde kadının, yalnızca erkeklerin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü, *"barbarca ifnâ edilmeye amâde bir hayvan"* konumunda olduğunu aktarmıştır. Kadın adeta bir meta gibi *"alınıp verilmiş, mübadele edilmiştir."* Bir sonraki aşamada kadın *"erkeğin esiri"* haline gelmiş ve erkek her bakımdan üstün konumda olmuştur. Medeniyetin ilerlemesiyle beraber kadın "itaat ve hizmete mecbur bir hizmetçi" statüsüne yükselmiştir. Ancak hala "*asla reşit olmadığı ve daima vesayete muhtaç"* olduğu kabulüyle temel haklarından mahrumdur. Dolayısıyla ataerkil sistem kadını her bakımdan alt bir sınıf olarak kabul etmiştir.[405] Ancak günümüzde bazı devletlerin geleneksel kalıpları kırarak kadınları erkeklerle eşit yurttaş haline getirmeye çalıştığını vurgulamıştır: *"Amerika hükümetleriyle, Norveç, Finlandiya, Yeni Zelanda ve Avustralya kadınların hak ve hürriyette erkeklerden*

---

[403] "*Binlerce sene evvel erkeklerin tegallübünden, edvar-ı tarihiyeden çok evvel hayat-ı içtimaiyede analık ve analar hakim olmuştur. Yani insanlarda hayat-ı içtimaiye kadınlar saltanatı ile başlamıştır. İşte devri tarihi yani tarihin başladığı zamandan şimdiye kadar geçmiş olan edvarda kadınlar taht-ı tazyik ve esarette kalmış, erkekler ile ise intikam alırcasına cebirlerini arttırdılar. Bu iki devirden sonra yani kadınların saltanatını ve istibdadını, erkeklerin saltanatını ve istibdadını, takip eyledikten sonra bu iki devrin tecrübeleri bir tarafın yalnız başına tahakküm ve tagallübü, diğer tarafın esareti ile gayrimümkündür. Eğer beşeriyet saadeti istirahate nail olacak ise, bu da ancak kadın ile erkeğin fikren, ruhen istisnası ve aralarında itilaf-ı dostane tesisi sayesinde mümkün olabilecektir."* Mahmud Sadık, "Kadın Erkek İtilafı", **Servet-i Fünun,** 23 Haziran 1914, nr.1194, s.566.
[404] Donovan, **a.g.e.,** s.33.
[405] Donovan, **a.g.e.,** s.267.

farksız olduğunu tasdik etmişlerdir." Bu ülkelerde kadınlara siyasi ve medeni hakların tanınması, toplumsal ilerlemenin bir yansıması olarak kabul edilmiştir.[406]

20. yüzyıl başlarında Avrupa'da kadınların oy hakkı mücadelesi ve diğer siyasi hak talepleri, Osmanlı kadınlarına da ulaşmaktaydı. Bu gelişmeler, dönemin bütün yayınlarında sık sık haber olarak yer almaktaydı.[407] Sadık Bey de Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru kaleme almış olduğu bir yazıda, savaşın ardından toplumsal ve hukuki yapılanmanın bütün dünyada yeniden düzenleneceğini aktarmıştır. Nitekim bu dönüşümün merkezine "kadınlar ve seçim" meselesini yerleştirmiş, bunu da mevcut gelişmelerle desteklemiştir. Örneğin Rusya'da kadınların "bila kayd-ü şart" erkeklerle eşit haklara kavuşmasının planlandığını ve intihabatta bulunabileceklerini, yani hukuken ve siyaseten cinsiyet farkının tümüyle ortadan kaldırılmak istendiğini belirtmiştir. Bu Sadık Bey'in gözünde büyük bir toplumsal devrimdir. Öte yandan İngiltere örneğinde ise kadınların verilmesi düşünülen seçme hakkının, yalnızca 30-35 yaş üzerindekiler ile sınırlı tutulmasının "garabet" olduğunu belirterek, yarım önlemlerle yapılan reformların hem kadınlara haksızlık olduğunu hem de medeni hayatı yarım bıraktığını savunmuştur. [408]

Bazen de Sadık Bey, kadınları yalnızca hak mücadelesi bağlamında değil, derinlemesine yücelten bir perspektifle ele almıştır. Sırp kadınlarının birçok ülkedeki kadınlara mektup ve telgraflar gönderdiğini, ancak Osmanlı kadınlarına müracaat edilmediğini öğrenen Sadık Bey, bu duruma büyük bir üzüntüyle yaklaşmıştır. Ona göre, kadınlar hangi milletten olurlarsa olsunlar, aralarında sınırları aşan ortak bir dil ve duygudaşlık vardır. Bu inancını şu sözlerle ifade eder: *"Ben böyle düşünemem; dünyada hangi milletten olursa olsun hiçbir kadın tasavvur edemem ki fikrini hissini bir kadına anlatamazsın o kadını da anlamasın öyle bir kadınlık lisanı vardır ki bütün alemin de üdebası, fushası bir yere gelse tamamıyla idrakten acizdirler."* Sadık Bey'in burada sözünü ettiği "kadınlık dili", milli ve kültürel sınırların ötesine geçen;

---

[406] Mahmud Sadık, "Kısm-ı İçtimai- Kadınlık Safahatı", **Kadınlık Dergisi**, 27 Mart 1330 (9 Nisan 1914), nr.4, s.2 ve 3.
[407] Aynur Demirdirek, **Osmanlı Kadınlarının Hayat Arayışı Hikayesi**, Ayizi Kitap, Ankara 1993, s.87.
[408] M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi- Yeni Zelanda'da, Finlandiya'da, Rusya'da", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1348, 17 Mayıs 1917, s.359-363.

bir İngiliz kadını ile Güney Afrikalı kadının yalnızca bir bakış veya tebessümle anlaşabileceğini varsayan, derin bir evrensel iletişim biçimidir. Erkeklerin ise bu tür bir anlayışa sahip olamayacağını özellikle vurgular.[409]

Kadın ve milletin bir olduğunu ve ikisinin de hürriyete muhtaç olduğunu[410] düşünen biri olarak Sadık Bey'in, bu düşüncesini; Türk milletinin bağımsızlık mücadelesinin zaferle sonuçlandığı günlerde unutmadığı göze çarpmaktadır. Bu hürriyetin tasdiklendiği süreç olan Mudanya Mütarekesi ve akabinde Lozan'a gidilen günlerde kaleme aldığı 9 Kasım 1922 tarihli yazısında, Türk kadınının siyasi ve içtimai hayattaki yerini güçlü bir biçimde savunmuştur. Yazı, yalnızca bir fikir beyanı değil; kadınların Milli Mücadele'deki fedakarlıklarının ve eğitimdeki yükselişlerinin siyasi temsil hakkı ile taçlandırılması gerektiğini vurgulayan öncü bir metindir.

Sadık bir önceki inkılap devrelerinden bahsederek yeni rejimin sağlam bir temele oturabilmesi için siyasal dönüşümün mutlaka toplumsal dönüşümle birlikte ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır: *"İnkılâb-ı siyâsî, inkılâb-ı içtimai ile tev'em olmak lâzım ki menba-ı millet olan bu inkılâbın istinâdgâhı takviye edilmiş olsun."* Ona göre özellikle son harp yılları; Türk kadınının azim ve fedakârlığının erkeklerden geri kalmadığını, kızların da ilim ve irfan sahasında milletin yararına çalışabilecek bireyler olarak öne çıktığını ispatlamıştır. Nitekim son harp yıllarında kadınlar azim ve fedakârlık bakımından erkeklerden geri kalmamış "millet içinde birer cüz-i müfit olabilmek için" ilim ve irfan sahasına atılarak, milletin modernleşme sürecine katkı sunmuşlardır. Bu nedenle, zafer ve inkılap bayramlarının ardından kadınların siyasal ve toplumsal mevkiinin "bir mesele-i mühimme" olarak ele alınması gerekmektedir.

Sadık, bu talebi yalnızca Osmanlı bağlamında değil, evrensel bir şekilde ele almıştır. Geçmişte Fransa'da bir filozofun kadın hareketiyle alay ederek söylediği *"Parmaklarında mürekkep lekesi olan beş-on kadının iddiasından ibarettir"* sözünü

[409] Mahmud Sadık, "Şehirli Düşünceler-Gücüme Gitti", **Demet,** 29 Teşrinievvel 1324 (11 Kasım 1908), nr.7, s.102-103. Sadık Bey'in bu üzüntüsüne karşılık Madam Yordaniç'ten bir cevap gelir. Kendisinin yaptığı açıklamaya göre Osmanlı kadınlarına başvuru olmamasının sebebi; *"O muhteşem hemşirelerimiz zevçleriyle sokağa çıktıkları zaman duçar-ı taarruz olacak kadar eziyet çekiyorlar, istemedik ki bizim ruznamemiz bir telgrafımızla sözlü tefsire uğratılarak o masum kadınların rencide edilmesine*" vesile olmak istememelerinden kaynaklanmıştır

[410] Bkz.: **EK:10.**

hatırlatır. Ardından, bu küçümseyici söylemi tersine çevirir: *"Hâlen medenî cihânın her tarafında kadınların parmakları mürekkeple lekelenmiş olması onlar için nakîse değil, şereftir."* Bu söylem hem dönemin erkek egemen zihniyetine hem de kadınların siyasete katılımını küçümseyen tutumlara doğrudan bir eleştiridir. Sadık, bu çerçevede Halide Edip Adıvar'a da özel bir anlam yükler ve onun üzerinden kadınların millet adına taşıdığı değeri şöyle anlatır: *"Halide Hanım'ın parmaklarındaki mürekkep lekesini de bir millet namına bir nişane-i iftihar diye görüyoruz."*

Yazıda, kadınların hak mücadelesi yalnızca bir eşitlik meselesi değil, milli terbiye meselesi olarak da ele alınmıştır. Sadık'a göre *"hürriyet, istiklâl, hâkimiyet mefhumlarını milletin deruhte eylediğini"* gösterebilmenin yolu, kadınların tüm haklarının tanınması ve bu değerlerin çocuklara daha doğdukları andan itibaren anneler tarafından aşılanmasıdır. Bu bakış açısını daha önceki yazılarında da taşıdığını ifade etmiştik. Sadık Bey kadını yalnızca ev içi rollerle sınırlı değil, inkılabın fikir ve ruh taşıyıcısı olarak konumlandırmıştır. Bu nedenle Sadık'ın yazısı, cumhuriyet ilan edilmeden hemen önce yazılmış olsa da kadınların yurttaşlık haklarının tanınması yönünde erken ve cesur bir adımdır. Neticede Sadık Bey, kadının parmak ucundaki mürekkep izinde milletin geleceğini ve inkılap ruhunu görebilen bir anlayışa sahiptir.[411]

Ancak Sadık Bey, kadın hakları ve eşitlik konularında sergilediği ilerici ve feminist duruşuna rağmen dönemin kadın yazarlarının eleştirilerinden kaçamamıştır. Nitekim Fahrünnisa Fahrettin, "Çıldıran Yok! Kuduran Var!" başlıklı yazısında, Mahmud Sadık'ın "Acaba Çıldırdım mı?" yazısına cevaben, onun savaş dönemine ilişkin değerlendirmelerinde kadınların yaşadığı acıları ve toplumsal konumlarını yeterince görünür kılmadığını vurgulayarak eleştirmiştir. Bu durum, Sadık'ın kadın meselelerinde öncü bir söylem geliştirse bile, çağdaşı kadın yazarlar nezdinde tartışmaya açık yönlerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.[412]

---

[411] Mahmud Sadık, "Parmakları Mürekkeple Lekeli Kadınlarımızın", **Sabah**, 7 Teşrinisani (Kasım) 1922, nr.11838, s.3.
[412] Nuran Özlük, **Kadın Yazarlarımızdan Fahrünnisa Fahrettin'in Hikâyeleri**, İstanbul, YediGece Kitapları, 2019, s.63.

3.2.2. Sosyal Darwinizm

Mahmud Sadık Bey'in fikir dünyasını çözümlemeye çalıştığımız bu bölümün bir diğer önemli boyutunu ise kendisinin Sosyal Darwinizm hakkındaki görüşleri oluşturmaktadır. Sosyal Darwinizm, farklı ülkelerde çeşitli ideolojilere zemin hazırlayan, evrim kuramının[413] "yaşam mücadelesi" ve "güçlünün hayatta kalması" ilkelerinin topluma uyarlanmış halidir. Sosyal Darwinizm Almanya'da militarizm ve emperyalizmi meşrulaştırırken, Rusya ve Fransa'da yardımlaşma ve çevreye uyum fikri ön plana çıkmış ve neticede her coğrafyada farklı sentezlerle karşılanmıştır.[414] Osmanlı'da Batılılaşma sürecinde Batı felsefesi ve materyalizmi toplumda etkili olmaya başlamış ve 1840 sonrasında Fransız ve Alman materyalist düşünürler Osmanlı entelektüellerini etkilemiştir. Nitekim Darwin'in evrim teorisi de bu etkiyle yayılmış, Ahmet Mithat Efendi sosyal Darwinist düşüncenin ilk temsilcisi olmuştur. Öte yandan II. Abdülhamit döneminde Münif Paşa ve Hoca Tahsin gibi devlet görevlileri de evrim fikrine yakın durmuştur.[415] II. Meşrutiyet döneminde ise *Genç Kalemler, Tabiat, Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Musavver Muhit* ve *Servet-i Fünun* gibi birçok dergide evrim kuramına yer verilirken; Suphi Edhem, Memduh Süleyman ve Ethem Necdet gibi isimler bu düşüncenin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu aydınlar, ders anlatımları ve çeviri faaliyetleriyle hem biyolojik hem de toplumsal evrim fikrini Osmanlı entelektüel çevresine taşımışlardır.[416] Öte yandan Osmanlı aydınları,

---

[413] Evrim, canlıların zaman içinde ortak bir atadan türeyerek kalıtsal değişimlerle çeşitlenmesini ifade eder. Bu fikir, Antik Çağ'dan İslam düşünürlerine ve Aydınlanma sonrası Batı'ya uzanarak Darwin'in *Türlerin Kökeni* eseriyle bilimsel bir çerçeve kazanmıştır. Darwin'den önce evrim fikrini dile getiren Erasmus Darwin ve Lamarck, canlıların çevresel etkilere verdiği tepkilerle evrimleştiğini savunmuştur. Ancak Lamarck'ın bilimsel temelden yoksun yaklaşımı zamanla geçerliliğini yitirmiş, biyolojik evrim anlayışının temeli Charles Darwin'in kuramıyla atılmıştır. Darwin, doğal seçilim ilkesine dayalı evrim kuramını Galapagos Adaları'ndaki gözlemlerine ve Malthus'un nüfus teorisine dayanarak geliştirmiştir. *Türlerin Kökeni* adlı eserinde, canlıların ortak bir atadan türeyip çevresel koşullara uyum sağlayarak zamanla farklı türlere evrildiğini savunmuştur. Bkz.: Mehtap Tanar, "Batı Avrupa'da Sosyal Darwinizm Tartışmaları ve Osmanlı Düşünce Dünyası'na Etkileri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul 2011, s.11. Darwin, *İnsanın Türeyişi* adlı eserinde insanı da evrimsel sürece dahil ederek, doğal ve cinsel seçilim yoluyla güçlü bireylerin türü sürdüreceğini savunmuştur. Bu yaklaşım, bireysel bencilliği ve toplumsal rekabeti meşrulaştırarak "Sosyal Darwinizm" düşüncesinin temelini atmıştır. Doğal ayıklanma kavramı zamanla biyolojiden topluma uyarlanmış, özellikle Spencer tarafından evrimsel sürecin toplumların gelişimine de uygulanabileceği savunulmuştur. 19. yüzyılda sosyal bilimler doğa bilimlerinin etkisi altına girerek biyolojik evrim teorisini referans almış ve toplumsal yapılar bu kuramla açıklanmaya başlanmıştır. Bkz.: Atila Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, Küre Yayınları, İstanbul, 2023, s.44.

[414] Doğan, **a.g.e**., s.23-61.

[415] Doğan, **a.g.e.,** s.134-137.

[416] Mehmet Öznur Alkan, "Osmanlı Darwinizmi", **Cogito,** Sayı: 60-61, 2009, s.5-18.

imparatorluğun dağılma sürecinde sosyal Darwinizmin "hayat mücadeledir" anlayışını; Batıcılık, İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve Sosyalizm gibi farklı ideolojilere meşruiyet zemini olarak kullanmıştır.[417]

Sadık Bey'in sosyal Darwinizm hakkındaki düşünceleri literatürde genel olarak onun *Tekamûl* adlı romanı üzerinden değerlendirilmiştir. Biz ise Servet-i Fünun dergisinde **"**Kilise Kürsüsünden Alemden Bahis" başlığıyla yazmış olduğu makaleyi inceleyeceğiz. Mahmud Sadık, Darwin Nazariyesi üzerine kaleme aldığı bu yazıda, Westminster Kilisesi kürsüsünde bir papazın yaptığı konuşmayı yorumlayan Abdullah Cevdet'in değerlendirmelerini mercek altına almıştır. Sadık Bey de Abdullah Cevdet gibi Darwin'in evrim teorisini temelde bilimsel bir gerçeklik olarak kabul eder ve bu düşüncenin İslam inancıyla çelişmediğini savunmuştur. Özellikle türlerin çevreye uyumla geliştiği fikrini değerli bulmuş ve evrim düşüncesini Müslüman düşünce geleneğiyle uzlaştırmaya çalışmıştır. Öte yandan Darwin'in ahlak anlayışını eksik bulmuş ve mücadele ve rekabetin abartılı şekilde öne çıkarılmasını eleştirmiştir. Ona göre toplumsal ilerlemenin temeli tesanüt ve yardımlaşmadır. Dolayısıyla Sadık Bey bu yönleriyle, sosyal Darwinizmin bazı yönlerini kabul ederken öte yandan bazı noktalarda eleştiriler getirmiştir. Bu da kendisinin tam olarak bir sosyal Darwinist olarak tanımlanamayacağını göstermektedir.

Sadık'ın Darwinci anlayışa olumlu baktığı noktalar, genel itibarıyla teorinin biyolojik kısımlarıdır. Örneğin, *"Bir zamanlar tabiatta medeniyet ile nebatat, nebatat ile hayvanat arasında aşılamaz gibi görülen hudut bugün ehemmiyetini kaybetmiştir. Bütün kâinat bir zerrenin, bir cüz'-i lâyetecezza'nın mütemadi istihalesinden meskun farz ediliyor."* ifadesiyle evrensel tekamül zincirinde tüm canlıların birbiriyle irtibatlı olduğunu kabul etmektedir. Nitekim Darwin, "hayatta tekâmül ve istihale mesleğinin piri ad olunur" ve "tabiiyet sahasında yaptığı tetkikat pek değerlidir." Sadık Bey'e göre Darwin'in en kıymetli katkısı, canlı türleriyle çevreleri arasındaki ilişkinin evrimsel yönden açıklanmasında yatmaktadır:

[417] Tanar, **a.g.t.,** s.68.

"Mahlukat-ı uzviye ile muhit arasındaki münasebeti pek güzel izah etmiştir."

Öte yandan Sadık Bey; hayatta kalma mücadelesi, türlerin çevreye uyumu ve doğal ayıklanma gibi Darwinci ilkelerin toplumsal düzenin anlaşılmasında işlevsel olduğunu da kabul etmiştir. Nitekim bu ilişki içinde "mücadele-i hayat, rekabet-i hayatiye, en kabiliyetli olanların hayata mukavemeti" gibi prensipler, sosyal yapılar için de temel alınabilecek kavramlardır. Ancak Sadık Bey teorinin bireyci ve bencilce yorumlanabilecek yönlerini göz ardı ederek, bu konuya toplumcu bir perspektiften yaklaşmıştır. Diğer bir deyişle, bu süreçte sadece bireysel çıkarların değil, toplumsal dayanışma ve yardımlaşmanın da evrimsel olarak şekillenebileceğini belirtmiştir. Böylelikle Sadık Bey, Darwin'i bazı Rus düşünürlerinin algıladığı biçimde algılamış ve onun yanlış anlaşıldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla hayatta kalmanın temel koşulunun mücadele değil, yardımlaşma olduğunu savunmuştur.[418]

"Mamafih Darwin hayvanatta birbirine karşı meyil ve incizabı hatta birbirine müdafaa yolunda fedakarlığı zikrederek bunların bir sevk-i tabi içtimaiyyeden doğduğunu göstermek istemiş. İnsanlarda da bu hissi teavün ve tesanüdün takviyesine ihtimal vermiştir."

Sadık Bey, yalnızca biyolojik değil, ahlaki ve içtimai evrim hakkında da yorumlamalar getirmiştir. Darwin'in hayvanlardaki yardımlaşma eğilimini gözlemleyerek sosyal davranışların evrimsel kökenine işaret etmesini olumlu karşılamıştır: *"Darwin, hayvanatta birbirine karşı meyil ve müdafaa yolunda fedakârlığı zikrederek bunların bir sevk-i tabii içtimaiyyeden doğduğunu göstermek istemiştir."* Bu bağlamda Sadık Bey, bireyin vicdanı ile toplum düzeni arasında bir ahenk bulunduğunu ve ahlakın da evrimsel süreçte şekillendiğini savunmuştur: *"Darwin, şuur-u ahlakiyeyi ferdin vicdanında, uzviyeti içtimaiyyeye mutavaat hasıl olmasında, fert ile muhit-i içtimaisi arasında bir ahenk vücuda gelmesinde görür."* Öte yandan bunların tam bir "ilmî ahlak" öğretisi sunmadığını da eleştirel biçimde not

[418] Doğan, **a.g.e.,** s.125.

eder: *"Darwin ahlâk meselesine de temas etmiş ise de eserlerinden tam ilmî ahlâk esası çıkarılamaz."*

II. Meşrutiyet'le birlikte tarih kitaplarından dini unsurlar çıkarılmış, insan evrimine dair bilgilerin yer aldığı yayınlar görülmeye başlamıştır.[419] Bu noktada dikkat çekici bir husus, Sadık Bey gibi aydınların söz konusu evrimci bakışı İslamiyet ile uyumlaştırma çabasıdır. Sadık Bey'e göre Batı'da din ile bilimin karşı karşıya gelmesi, İslam dünyası için geçerli bir durum değildir. İslamiyet'in düşünce yapısı, evrim kuramı gibi bilimsel gelişmelere kapalı değil; aksine, bu tür fikirleri içinde barındırabilecek bir esnekliğe sahiptir: *"İslam'da rical-i din, sahhe-i İslam-ı âlem ile mücadele etmek müşkülatından kurtarmıştır. Bu yolda her türlü müşkülatın önü vaktiyle alınmıştır*." Bu duruma dayanak olarak; Abdullah Cevdet'in, İbrahim Hakkı'nın *Marifetname* adlı eserine yaptığı atfı örnek göstermiştir. İslam düşüncesinde evrimsel bakışa yakınlık bulunduğunu savunmuştur. Ona göre, *"medeniyet ile nebatat, nebatat ile hayvanat arasında irtibat noktaları aramak*" düşüncesi, İslam bilginleri tarafından da dile getirilmiştir. [420]

Mahmud Sadık'ın tespit edilebilen bazı yazılarında sosyal Darwinizm düşüncesine rastlanmakla beraber bu fikir onun kurmaca eserlerine de etki etmiştir. Bu konuda Ahmet Tugay tarafından "Mahmut Sadık'ın Tekâmül Romanında Garpçılık ve Sosyal Darwinizm" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlandığını ifade etmiştik. Bahsi geçen çalışmada Sadık Bey'in sosyal Darwinist düşüncelerine dair en belirgin tespitler onun Tekamûl adlı romanı üzerinden yapılmıştır. Eser, bir Türk genci ile Amerikalı bir kadının Kahire'de geçen ilişkisini konu edinirken, "tekâmül" kavramını hem biyolojik hem de toplumsal anlamda merkeze almıştır. Romanda özellikle Amerikalı kadın Jessy'nin ağzından, Darwin'in "kanun-ı tekâmül" anlayışıyla bireylerin ıslahı ve türlerin güçlü bireyler aracılığıyla sürdürülmesi gerektiği fikri savunulur.[421]

[419] Zafer Toprak, **Cumhuriyet ve Antropoloji,** Doğan Kitap, İstanbul 2012, s.155.
[420] Mahmud Sadık, "Kilise Kürsüsünden Alemden Bahis", **Servet-i Fünun**, c.64, 9 Ağustos 1928, nr.1669, s.198-199.
[421] Tugay, **a.g.t**., s.43.

"Bakınız size anlatayım insanlar hayvanatın ıslah-ı nevine pek ziyade çalıştıkları ve tekâmülâta vasıta olabildikleri halde niçin kendileri için çalışmasınlar? İşte ben bu fikre de her hususta kanun-ı tekâmüle riayet etmek kastındaydım."[422]

Jessy, kendi toplumunun biyolojik zayıflığını fark ederek doğulu bir erkekten çocuk sahibi olmak ister ve bunu evrimsel ilerleme adına yapar. Bu noktada bireysel aşk ve duygular yerine biyolojik fayda, türün devamı ve ıslahı ön plandadır. Sadık, Jessy karakteri üzerinden Batı'nın pragmatik ve rasyonalist doğasını betimlerken; Şefik karakteriyle Doğu'nun duygusal, hayalperest ve fiziksel açıdan sağlıklı yönlerini ortaya koymuştur. Böylece Sadık, Batı ile Doğu'nun biyolojik olarak birleşmesinin ideal "örnek insan" tipolojisini doğurabileceği düşüncesini işlemiştir. Bu yaklaşım, açıkça sosyal Darwinist ve öjenik bir bakış açısını yansıtır. Sosyal Darwinizm gibi öjenizm de biyolojik temelli bir toplumsal düzen anlayışıdır. Temel amacı, sağlıklı bireylerin üremesini teşvik edip sağlıksızların üremesini engelleyerek toplumu "iyileştirmektir". Bu yaklaşıma göre kalıtım yalnızca genetik yolla, yani üreme hücreleri aracılığıyla aktarılır. Bir diğer deyişle eğitim ya da çevresel etkenler değil, genetik yapı belirleyicidir:[423]

"*Hele Amerikalılarda işrete inhimak ile mesai-i ifrat-kâraneyle cümle-i asabiye muvazenesini kaybetmiş ve bünye kuvvet-i dermandan ve akvam-ı Şarkıyyede görülen zirdegîden ve tam-ı sıhhatten ve metanet-i bedeniyeden mahrum kalmıştır: Amerika"da ırkın bu surette devamı…*
O kadar baht ü hayret içinde kaldım ki bu garip kadının böyle dar bir zamanda Amerika ahval-i içtimayesine dair bir nutuk irade etmesine nasıl mukabele edeceğimi şaşırdım. Galiba o da benim hayretimi fark etti. Çünkü sözüne biraz fasıla verdi."[424]

Sonuç olarak Mahmud Sadık, sosyal Darwinizme karşı seçici bir yaklaşım sergilemiştir. Darwin'in biyolojik evrim kuramını bilimsel bir gerçeklik olarak benimsemiş, ancak bireyci ve rekabetçi yorumlarını yetersiz bulmuştur. Ona göre,

[422] Mahmud Sadık, **Tekâmül -Darwin'in Irkların Tekâmülü Nazariyasının Romanı-,** Haz. Ali İhsan Kolcu, Salkımsöğüt Yayınevi, Konya, 2017, s.83.
[423] Doğan, **a.g.e.,** s.65-66.
[424] Sadık**, a.g.e**., s.83.

evrim sadece mücadele değil; yardımlaşma, ahlak ve toplumsal dayanışma gibi insani yönleri de kapsar. Bu yönüyle Sadık Bey hem Batı düşüncesine hem İslam geleneğine yaslanarak evrim kuramını kültürel olarak uyarlamaya çalışmıştır. Tekâmül adlı romanında ise sosyal Darwinist ve öjenik fikirleri vurgulayarak, Doğu ile Batı'nın biyolojik ve kültürel birleşiminden ideal bir insan tipi doğabileceği fikrini savunmuştur.

3.2.3. Batıcılık/Modernleşme

II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı entelektüel hayatında güç kazanan pozitivist düşünce, toplumsal yapıyı bireyden üstün ve tarihsel ilerlemenin asli unsuru olarak konumlandırmıştır.[425] Bu bağlamda Mahmud Sadık Bey'in fikirleri Ziya Gökalp'in fikirleri ile, farklı entelektüel arka planlara sahip olmalarına rağmen, bireyi cemiyetin bir parçası olarak ele alan ve toplumsal gelişmeyi merkeze yerleştiren ortak bir perspektifte buluşmaktadır.

Mahmud Sadık, bir milletin devamlılığını ve gücünü, bireyler arasında tesis edilmiş kuvvetli sosyal bağlar ile bu bağların temelini oluşturan toplumsal ahlakta görmüştür. Ona göre, eğer fertler birbirlerinin "hukukuna, haysiyet ve şerefine riayet" etmez, ahlâk-ı içtimaiyyeye gerekli kuvvet verilmezse, o toplumun bir millet olarak varlığını düşünmek dahi mümkün değildir. Sadık Bey bu bakış açısını tarihi örneklerle temellendirmiştir. Nitekim "İskender-i Kebir'in imparatorluğu, İskender'in ölümüyle parçalandı" sözleriyle, güçlü bağların kopması halinde en büyük siyasi yapıların bile çözülebileceğini ifade etmiştir. Öte yandan Sadık Bey, dinin özünde "heyet-i içtimaiyenin bekası, revabıtının takviyesi, ahlak-ı fazilesinin tesisi" gibi toplumsallaşmayı destekleyen bir yapıda bulunması gerektiğini savunmuştur. Ancak tarih boyunca bu amaçlar, bir "sınıf-ı mahsus"un elinde dar çıkar hesaplarına alet

[425] Osmanlı aydınları, Aydınlanmanın ve pozitivizmin epistemolojisine sınırlı bir ilgi göstermişlerdir. Onların ilgileri, büyük ölçüde Aydınlanmanın ve pozitivizmin siyaset öğretisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu durumun temelinde, dönemin Osmanlı manzarasının pek parlak görünmemesi yatmaktadır. Devleti kurtarmak ve ona yeni bir nizam kazandırmak amacıyla akılcı ve evrensel ilkelere dayalı bir pozitif toplum ütopyasının yön verdiği pozitivist siyaset anlayışı söz konusudur. Bu bağlamda, özellikle Jön Türkler başta olmak üzere Osmanlı aydınları ve bilhassa İttihat ve Terakki için oldukça cazip bir çerçeve sunmuştur. Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit Yalçın ve elbette epistemolojik olarak sistemli bir biçimde savunan Ziya Gökalp gibi isimler pozitivizm savunucularına örnek olarak verilebilir. Bkz.: Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık,** ed. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.458 ve 459.

edilmiş ve bu zümre zalim hükümdarların halkı ezme politikalarına bilinçli olarak hizmet etmiştir. Ona göre bu durum özgürlük ve ilerleme arayışındaki milletleri, Fransa örneğinde olduğu gibi, kanlı mücadelelere sürüklemiştir. Bir diğer deyişle Sadık Bey, özellikle "kurun-u vusta zihniyetinden kurtulamamış" muhafazakar çevrelerin, kendi "menafî mahsusa"ları için dinin gerçek gayesine aykırı şekilde "din ıslahı"na yönelmelerini sert biçimde eleştirmiştir. Bu yaklaşım, Ziya Gökalp'in Batı'nın pozitif bilim zihniyetini, İslam ahlakından beslenen toplumsal dayanışma ile birleştirme çabasıyla[426] paralellik taşımaktadır. Yani her iki düşünür de ilerlemenin ancak güçlü sosyal bağlar, din gibi ortak değerler ve adalet temeli üzerinde yükselebileceği fikrinde birleşmektedir.[427]

Mahmud Sadık'ın, milletin varlığını "ortak bir gaye etrafında fikren, kalben ve bedenen toplanma" şartına bağlayan ve bu bütünlüğü insan vücudunun organları arasındaki iş birliğine benzeten yaklaşımı, yine Bedi Nuri gibi pozitivist aydınların fikirleriyle örtüşmektedir.[428] Sadık Bey'e göre, bir toplumu ve milleti oluşturan bireyler her ne kadar farklılıklar gösterse de ortak bir gaye etrafında toplanmalıdır:

---

[426] Ziya Gökalp'in; ahlak, toplum, kültür ve din hakkındaki görüşleri için bkz.: Ülken, **a.g.e.,** s.440-485.

[427] *"Pek gariptir. İçtimaiyat denince bu kelimeden korkanlar, ürkenler var. Bir heyet-i içtimaiyeyi, bir milleti teşkil eden efrat arasında bir rabıta bulunmazsa, efrat birbirine karşı birbirinin hukukuna, haysiyet ve şerefine riayet etmek kaydıyla mukayyet olmazsa, ahlak-ı içtimaiye kuvvet ve metanet verilmezse, terbiye-i milliyenin esasını bu teşkil etmezse, bir millet tasavvur ve tahayyül olunabilir mi? Tarih bunu gösterdi. İskender-i Kebir'in imparatorluğu İskender'in ölümüyle parçalandı. Beşeriyetin tekâmülü bize pek iyi gösteriyor. Anlatıyor ki, bütün edyan-ı revabıt, içtimaiye-i takviye, terbiye-i insaniye-i adil, ahlak-ı fazliye-i içtimaiye-i tesis maksadını takip ettiği halde dileyenler, diledikleri gibi istimale, kendilerini salahiyetdar gören bir sınıf-ı mahsusun temellükatından olmuş. Bu sınıf-ı mahsus kuvvet ve kudrete muhtaç bulunduğu gibi, zulüm ve müstebit hükümdarlara halkı nasıl istedikleri gibi ezmek, hissi keyiflerine esir etmek için bu sınıfı mahsus ellerinde vasıta olarak kullanmakta menfaat gördüklerinden... mevcudiyetini kurtarmak, terakki ve tekâmülünü temin etmek, hakk-ı hürriyetini istirdat ve iktisap eylemek için çalışan milletlerde, hürriyet ile istibdadın hatta bazı yerlerde, Fransa'da olduğu gibi pek kanlı vakalara sebep olan mücadelatında, teceddüt ve inkılabı hayat millinin inkişaf bebekasına yegane çare görerek fedakarlıklarda bulunan hürriyet perverane milleti ilerletmek, necat ve selamete eriştirmek isteyen rehberane, aklen ve fikren galebe edemeyen muhafazakarlar, ananeperestler, kurun-u vusta zihniyetinden kurtulamamış olan muhitlerde müşahede edildiği gibi menaf-i mahsusa ve ihtirazat zatiyyeleri için , dinin gayesine muhalif, heyet-i içtimaiyenin bekası, revabıtının takviyesi, ahlak-ı fazilesinin tesisi, terbiyesinin alası esasına mugayyer bir surette din ıslahına sarılmak isterler."* Mahmud Sadık, "Musahabe-i İctihad", **İctihad,** 9 Kanunusani 1329 (22 Ocak 1914), nr.88, s.1943.

[428] "*Mikroskop tetkikleri gösterdi ki bütün uzviyetler çok küçük cisimlerden mürekkeptir. Hücre denilen bu cisimciklerde her türlü hayati vasıflar vardır. Uzviyetin hayatı, fertlerin hayatları bileşkesinden ibarettir. Bunlar arasında bir dayanışma vardır."* Hasan Bülent Kahraman, "Bir Zihniyet Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık,** ed. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009**,** s.458 ve 459.

"Bir milletle, efrad-ı milletin ayrı ayrı meslek ve meşrebi, mezhebi, meşgalesi olabilir. Her biri bir türlü zanaat ve ticarette kar ve kesebde bulunabilir. Fakat heyet-i umumiyenin bir gayesi olmak, efrad bu gaye etrafında fikren, kalben, bedenen toplanmak lazım ki, o millet gerçekten bir heyet-i içtimaiye şeklinde bulunabilsin. Mevcudiyetini, kuvvetini, terakki ve tekâmülünü teminine kabiliyet kesb etsin. Bir vücud-u beşer gibi, ki vücudu teşkil eden uzuvlardan her birinin ayrı bir vazifesi bulunduğu halde, cümlesi de müştereken idame-i hayata, ahenk kuvvet ve sıhhate hadımdır."[429]

Mahmud Sadık, Doğu toplumlarının ruh halini analiz ederken onların, katı ve matematiksel kesinlikteki ifadelerden ziyade; hayal gücünü besleyen, duyguları harekete geçiren, tasvir gücü yüksek anlatımlardan etkilendiğini belirtmiştir. Ona göre, doğu toplumlarında toplumsal birlik ve aidiyet duygusunu özellikle; milli hatıralar, tarihi gelenekler, büyük törenler ve coşku anları güçlendirmektedir. Bu yaklaşım, Ziya Gökalp'in kültür–medeniyet ayrımı çerçevesinde milli kimliği gelenek, anane ve ortak duygular üzerinden tanımlayan görüşleriyle[430] paralellik taşımaktadır:

"Acaba biz şarklılar böyle değil miyiz? Yani bizim halet-i ruhiyemiz üzerine cebridüsturları gibi dürüst bir lisandan ziyade, biraz hayalperverane, biraz ruh-i tevazane, tasvirat ve tarifat daha büyük bir tesir göstermiyor mu? Biz şarklılar da büyük resimlerimizde, ayinlerimizde, hissiyatımızın galeyan ettiği, müstesna an ve zamanlarda, hatırat-ı milliyemize, ananet-i tarihimize merbutluk hissetmiyor muyuz?"[431]

Sadık Bey'e göre Batı ise medeniyetin timsalidir. Ancak Sadık, medeniyet zümresinin görüşlerini yalnızca bir millete ait olmamakla beraber tüm insanlığın ortak mirası olarak görmektedir. "Cihan anlamaya başladı ki, ilim ve irfan bir memlekete, bir millete has değildir. Beşeriyetin malıdır." Sadık'ın bu evrensel yaklaşımı, Batı'nın bilimsel ve kültürel üretiminden çekinmeden faydalanmak gerektiğini vurguladığını göstermektedir. Bir diğer deyişle Batı medeniyetinin özellikle fen, sanat ve ilim

[429] Mahmud Sadık, "Vecihe-i İnsaniyet ve Medeniyet", **Nevsal-i Milli,** 1330, s.57-59.
[430] Osman Metin, "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları" **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:26, Sayı: Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı, 2024, s.249.
[431] "Büyük Bir Hakikat", **Hikmet**, 16 Haziran 1328 (29 Haziran 1911), nr.63, s.2.

sahalarında öne çıktığını kabul etmiştir. Öte yandan bu gelişmelerin kökeninde Şark medeniyetinden yapılan alıntıların da yattığını belirtmiştir:

"Garp, şark medeniyetinden istifadesini de garpta tamim etmektedir."

Sadık'ın burada ima ettiği temel düşüncenin, Türk aydınlarına ve Türk toplumuna yönelik bir çağrı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Doğu toplumları; Batı'nın ilmi ve teknik birikimini önyargısız bir şekilde incelemeli, ondan bilinçli ve seçici biçimde yararlanmalı ve bu yararı kendi coğrafyasında yaygınlaştırmalıdır. Dolayısıyla bu yöntem körü körüne bir taklitçilik değil; rasyonel, sorgulayıcı ve yapıcı bir adaptasyon sürecidir. "Biz de garp medeniyetini tetkik etmenin ve bundan istifade etmenin doğru, müesser bir yolunu bulsak, bu istifadeyi şarkta tamime çalışsak!" ifadesi, Doğu'nun da yeniden bilgi üretiminde ve aktarımında aktif bir özne olması gerektiği yönündeki temennisini açıkça ortaya koymaktadır.[432]

Sadık Bey, Doğu toplumlarının modernleşmesi sürecinde en etkili rehber olarak bilimi ve onu yaygınlaştıracak kurumları görmektedir. Nitekim geçmişin mutlakiyetçi hükümdarlarının ihtişam ve gösteriş uğruna yaptırdıkları sarayları hatırlatarak, bunların yerini alması gereken yeni "saray"ları şöyle tanımlamaktadır:

"Eski müstebit hükümdarların, kralların, imparatorların israf ve sefahatle zevk ve sefaları uğrunda yaptırmış oldukları sarayların fevkinde ilmin sarayları da vardır. Bunlar Darülfünunlar, müzeler, kütüphanelerdir… Arzu olunur ki bizde de en muallâ saraylar, Darülfünunlarımız, müzelerimiz, kütüphanelerimiz olsun."

Böylece Sadık Bey; ilerlemenin sembollerini maddi güç ve ihtişamdan, bilgi ve bilimin kurumsal mekanlarına kaydırmaktadır.[433]

---

[432] *"Cihan anlamaya başladı ki, ilim ve irfan bir memlekete, bir millete has değildir. Beşeriyetin malıdır. İrfan, fen, ilim, sanat sahesinde tetkik, keşfi, garp medeniyetinin mahsulüdür. Garp, şark medeniyetinden istifadesini de garpta tamim etmektedir. Bizde garp medeniyetini tetkik etmenin ve bundan istifade etmenin doğru, müesser bir yolunu bulsak, bu istifadeyi şarkta tamime çalışsak!"* Mahmud Sadık, "Garp Medeniyeti Muhibbileri Cemiyeti", **Sabah,** 20 Ağustos 1922, nr.11761, s.3.

[433] "Mahmud Sadık Bey'in Bir Konferansı", **Anadolu'da Yeni Gün**, 23 Kanunuevvel (Aralık) 1923, nr.1368, s.4.

3.2.4. Milliyetçilik

Mahmud Sadık Bey'in milliyetçilik anlayışı, dönemin Türkçü aydınlarıyla karşılaştırıldığında ideolojik bir yönelimden ziyade pragmatik ve konjonktürel bir nitelik taşımaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde birçok aydın gibi Sadık Bey de siyasi koşullara uyum sağlama çabası içerisinde olmuş; milliyetçilik fikrine bir inançtan çok, dönemin hakim söylemine katılım aracı olarak yaklaşmıştır.

Her ne kadar "her milliyet cereyanına saygı duyduğunu" vurgulasa da bu ifadesi bir ideolojik bağlılıktan çok, imparatorluk çokluğunu koruma refleksini yansıtır. Osmanlı topraklarında gelişen milliyetçilik hareketlerinin "siyasi ihtiraslar ve hizipleşmelerle şaibedar" hale geldiğini belirtmesi, onun ulusalcılıktan ziyade merkezi otoritenin ve düzenin devamını önceledeğini gösterir. Dolayısıyla Sadık Bey, teorik düzeyde milliyetçiliği faydalı bir fikir olarak görmüş, fakat bu fikrin devletin birliğini zedeleyecek biçimde kullanılmasına karşı mesafeli kalmıştır.[434]

Türklüğün geleceğine ilişkin ifadelerinde "Macarlar'dan Çin'e kadar uzanan Turani ırkın uyanışı"ndan söz etmesi, yüzeysel biçimde Turancı[435] bir söylem gibi görünse de bu yaklaşımın köklü bir ideolojik bağlılıktan kaynaklanmadığı açıktır. Bu beyan, o dönemde Türkçülüğün entelektüel çevrelerde yükselen bir moda hâline gelmesinin bir yansımasıdır. Sadık Bey, bu tür fikirleri teorik bir "medeniyet uyanışı" metaforu içinde kullanmış, fakat siyasi bir hedefe dönüştürmemiştir:

"*Son zamanlarda fikr-i hayatımıza az çok tabdar eden birkaç cereyan var. Bu cereyanları tespit ederek rical-i mütefekkirlerimizin mezkur cereyanlar hakkındaki fikirlerini toplamak ve bu suretle halimiz ve atimiz hakkındaki kanaatlerimizi anlamak faydadan halli değildir. Bu düşünce ile memleketimizin bütün mütefekkir ve münevver ricaline müracaat ettik. Varit olan cevapları bugünden itibaren vürud tarihi sırasıyla*

[434] "Mecmuamızın Mühim Bir Anketi", **Büyük Mecmua,** 13 Mart 1919, nr.2, s.21.

[435] Turancılık, XIX. yüzyılın ilk yarısında Macaristan'da ortaya çıkan ve bütün Türk topluluklarının birliğini hedefleyen ideolojik bir akımdır. Osmanlı'da II. Meşrutiyet döneminden itibaren Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali ve Yusuf Akçuraoğlu gibi aydınlar tarafından savunulmuş; I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki'nin siyasî stratejileriyle birleşmiştir. Cumhuriyet'in ilanıyla milliyetçilik anlayışı Misak-ı Milli sınırlarıyla sınırlandırılmış, Turancılık ise daha çok kültürel bir ideal olarak varlığını sürdürmüştür. Detaylı bilgi için bkz.: Yusuf Sarınay, "Turan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/turan (15.08.2025)

neşre başlıyoruz. Karilerimizin bu cevapları alaka ile takip edeceklerine şüphe yoktur. Sorduğumuz sualler şunlardır.

1-Wilson prensiplerinin memleketimiz hakkında ne suretle tatbik edileceğine kanisiniz?

2-Memleketimizdeki milliyet cereyanı hakkında ne düşünüyorsunuz?

3-Türklüğün atisini nasıl buluyorsunuz?

Cevap 1-Wilson prensiplerini, yalnız dünyayı bugünkü fetretten kurtaracak, hali harbi, hali sulhe ifraa eyleyecek esasat suretinde değil, belki alemin ıslah ve kemaline, milletlerin feyz ve terakkisine birer…. Gibi. Binaenaleyh, hükmü şumunluğunu vasi ve uzun bir zamana ait gördüğüm için bu prensipler adilane tatbik olunursa memleketimiz hakkında harp felaketinden ehven kurtulmamız, atiyyen feyz ve inkişafımız, mütemeddin bir millet sıfatıyla muvaffamızı temin etmemiz itibariyle hayırlı olacağına kaniyim.

Cevap 2-Bizdeki milliyet cereyanına her milliyet cereyanı gibi şayân-ı hürmet görürüm. Bir milletin ancak ilim ve harsıyla beka bulacağına, milliyet cereyanının bu esasa istinad etmesi lazım geleceğine kaniyim. Mateessüf, bizdeki cereyanı ihtirasat ve ihtilafat-ı siyasi ile şaibedar buluyorum.

Cevap 3- Avrupa'nın göbeğine kadar sokulmuş, bir istihale geçirmiş olan Macarlar'dan, şarkı Avrupa'da Finlandiya'dan Kafkasya'ya kadar yapılmış akvamdan başlayarak, Çin'e kadar Turani ırkta, hissi mevcudiyette umumi bir intibaha kailim. Türklüğün atisini bu intibaha merbut görüyorum."[436]

Nitekim İstanbul'un geleceğine ilişkin görüşlerinde, etnik merkezli bir kimlik inşası yerine çok kültürlü bir hemşerilik bilincini savunmuştur. Türk, Rum, Ermeni ve Musevi unsurların bir arada yaşadığı İstanbul'da, tüm toplulukların "İstanbulluluk" ortak paydasında birleşmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu yaklaşım, onun düşünce dünyasında hâlen Osmanlıcılığın izlerinin sürdüğünü, milliyetçiliği ise birleştirici bir toplumsal düzen ilkesi olarak araçsallaştırdığını göstermektedir:

[436] "Mecmuamızın Mühim Bir Anketi", **Büyük Mecmua,** 13 Mart 1919, nr.2, s.21.

"Cemiyeti Akvama dahil olabilmek için idari teşkilatımızın gereklerine sahip olalım. Boğazlar ve İstanbul ne olacak diye düşünüyoruz. Bir refikimiz başmakalesinde biz buradayız, burada kalacağız diyerek İstanbulla bağımızı ortaya koymaya çalışıyordu. Biz burada İstanbul'un siyasi ve idari durumundan bahsetmeyeceğiz. Bu barış masasında belli olur. Şehremaneti İstanbullulardan şikayetini çekmediği, hemen kimse kalmamıştır. Meclis-i umumi belediyenin bir icraatı yok. Belediyelerin ismi var, cismi yok. Mevcut durumdan ve geleceği itibariyle İstanbul yeni bir belde teşkilatına muhtaçtır. Siyaset bir taraf, idare-i hükûmet bir taraf, biz yalnız hangi mezhepten, hangi anasırdan olursa olsun bütün İstanbullu hemşerilere hitap edip de mademki İstanbul'da yaşamak istiyoruz, İstanbul'da Türk, Rum, Ermeni, Musevi hep birlikte hemşerilik etmek istiyoruz, toplaşalım, İstanbul İstanbullunundur diyelim, bunu Şehremenati ve belediyeler teşkilatını istediğimiz gibi yapalım. Avusturya, Habsburg idaresinden mutlu olmasa da Viyana Belediyesi'nin sosyal teşkilatı sayesinde mesutlardı."[437]

Bu yönüyle Mahmud Sadık, Ziya Gökalp veya Hüseyinzade Ali gibi ideolojik Türkçü aydınlarla aynı çizgide değildir. Milliyetçilik düşüncesini onların yaptığı gibi kültürel ve felsefî temeller üzerine inşa etmemiş, daha çok toplumsal düzeni koruma perspektifinden değerlendirmiştir. Namık Kemal'e benzer biçimde anayasal düzen ve vatan kavramı üzerinden "ortak aidiyet" vurgusu yapmış, ancak Cumhuriyet döneminde bu vurguyu milliyetçi bir dil içinde yeniden formüle ederek yeni rejimle uyumlu görünmeyi tercih etmiştir. Sonuç olarak Mahmud Sadık Bey, dönemin siyas dönüşümüne ayak uydurmak amacıyla milliyetçilik kavramını söylemsel düzeyde benimsemiş, fakat entelektüel ve ideolojik olarak hiçbir zaman katı bir milliyetçi kimlik geliştirmemiştir. Onun milliyetçilik anlayışı, bir fikrî bağlılıktan çok, tarihsel bir zorunluluk ve idari pragmatizmin ürünü olarak değerlendirilmelidir. Fakat yine de yukarıda zikredilen Türkçü aydınlara nazaran Namık Kemal gibi Osmanlıcılık fikrine daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan milliyetçilik ideolojisini konjonktür gereği, Namık Kemal gibi Tanzimat aydınlarından daha fazla önemsediği de unutulmamalıdır.

[437] Mahmud Sadık, "İstanbul Şehremaneti", **Yeni Gazete**, 11 Kanunuevvel (Aralık) 1918, nr.1576, s.1

3.3. ESERLERİ

3.3.1. Yazdığı Romanlar

Mahmud Sadık gazeteciliğinin yanında romanları ve karikatürcülüğü ile de anılmaktadır. Kendisinin *Rüşvet, Sevda: Kalb-i Şeyda*, *Zevk-i Hürriyet, Tekamül* isimleriyle dört adet bizzat yazmış olduğu kısa romanlar vardır. Rüşvet adlı romanı 1910 yılında Yeni Gazete'de, *Sevda: Kalb-i Şeyda* 1913 yılında Sabah'ta, *Zevk-i Hürriyet* 1914 yılında Sabah'ta tefrika edilmiştir.[438] *Tekamûl* adlı romanı ise 1912'de yayımlanmıştır.[439]

Mahmud Sadık Bey'in *Kalb-i Şeyda* adlı romanı, II. Meşrutiyet döneminin toplumsal yapısını; kadın eğitimi, kıyafet algısı ve gayrimüslimlerin toplum içindeki konumları gibi temalar üzerinden yansıtan önemli bir eserdir. Roman, Amire ve Kasma adlı iki genç kadının eğitimi üzerinden kadınların okula gitmesinin teşvikine yönelik bir mesaj taşımaktadır. Namiye karakterinin tesettürlü ve geleneksel giyim tarzı, dönemin alafranga-batı etkisine mesafeli kadın tipolojisini temsil eder. Ayrıca, Rum bir kadının hizmetçi olarak betimlenmesi, Osmanlı toplumundaki gayrimüslim kadınların sınıfsal ve mesleki konumlarına da ışık tutar. Bu yönleriyle *Kalb-i Şeyda*, II. Meşrutiyet döneminin sosyal yapını sade ama etkili bir dille aktaran, dönemin değerlerini ve toplumsal normlarını roman karakterleri üzerinden anlatan bir roman olarak yorumlanmıştır.[440]

Mahmud Sadık Bey'in *Zevk-i Hürriyet* adlı romanı ise, II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı toplumunda hızla yaygınlaşan Batılılaşma eğilimlerini bireysel yaşam tarzları üzerinden sorgulayan bir eserdir. Galata ve Beyoğlu gibi dönemin eğlence ve kültürel etkileşim noktalarında geçen olaylar, toplumsal ahlak anlayışı ile bireysel özgürlük arasında yaşanan gerilimleri gözler önüne serer. Ramiz karakteri üzerinden çizilen alafranga yaşam biçimi; Fransızca konuşma, apartman hayatı ve Batılı yaşam pratikleriyle somutlaştırılmıştır.[441]

---

[438] Akçay, **a.g.t.,** s.457.
[439] Seval Şahin, "Amerikan Irkını Ehlileştiren Türk Şefik Mahmud Sadık'ın Tekâmül Romanı Üzerine", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı:25, 2008, s.139.
[440] Akçay, **a.g.t.,** s.17.
[441] Akçay, **a.g.t.,** s.18.

Tekamûl adlı romanı ise, pozitivist-natüralist bir roman olarak kabul edilmektedir. Bu roman Şinasi ile başlayan ve Beşir Fuat ile güç kazanan pozitivist-naturalist çizginin Türk edebiyatındaki önemli sürdürücülerindendir. *Tekâmül* romanı, Beşir Fuat'ın bıraktığı yerden ilerleyen bir adım niteliğindedir. Darwin'in evrim kuramını edebiyata taşıyan Sadık, bu yönüyle Abdullah Cevdet'in Gustave Le Bon etkisindeki ırk melezleştirme fikirlerinden önce davranmıştır.[442] Keza romanın yayımlandığı dönemde Abdullah Cevdet'in sahipliğini yaptığı İctihad Dergisi okuyucularına Tekamûl romanını önermiştir.[443]

Sadık Bey Tekamûl adlı romanında Doğu-Batı çatışmasını, evrim teorisini ve kültürel farklılıkları bireysel bir aşk hikayesi üzerinden ele almıştır. Roman, 26 yaşındaki Türk genci Şefik ile Amerikalı Jessy Clifford arasında gelişen bir ilişkiyi merkeze alır. İlişki ilk bakışta duygusal bir yakınlık gibi görünse de Jessy'nin sonunda ilişkiye yalnızca bir "ırkın tekâmülü" amacıyla yaklaştığı anlaşılır. Jessy'nin Şefik'le olan birlikteliğini Batı'nın zayıflayan duygusal yönlerini güçlendirmek amacıyla gerçekleştirmesi, sosyal Darwinist ve öjenik bakış açısını açıkça yansıtır. Sadık, Jessy karakteri ile Batı'nın rasyonel, pragmatik doğasını, Şefik ile ise Doğu'nun duygusal ve idealist karakterini somutlaştırır. Böylece "örnek insan" idealini, bu iki kutbun birleşimiyle inşa etmeye çalışır. Roman, aynı zamanda Osmanlı aydınlarının evrim teorisine olan ilgisini ve bu teoriyi kültürel bağlamda nasıl içselleştirdiklerini göstermesi bakımından da önemlidir.[444]

Mahmud Sadık Bey'in II. Meşrutiyet döneminde yazmış olduğu romanlar, bireysel kimlik arayışlarını ve Batı-Doğu eksenindeki zihinsel çatışmaları ele alan eserlerdir. Kadın eğitimi, alafrangalık, ahlaki değerler ve evrim kuramı gibi temalar etrafında şekillenen bu eserler, onun hem bir gözlemci hem de iyi bir kurgulayıcı olarak edebiyata yaklaşımını ortaya koyar. Bu çok yönlü bakış açısı, yalnızca kendi yazdıklarıyla sınırlı kalmamış, başka dillerden çevirdiği eserlerde de kendini göstermiştir.

---

[442] Sadık, **a.g.e.**, s.6.
[443] **İctihad**, 25 Nisan 1329 (8 Mayıs 1913), nr.63, s.1379.
[444] Sadık, **Tekâmül -Darwin'in Irkların Tekâmülü Nazariyasının Romanı-**.

3.3.2. Tercüme Ettiği Eserler

Sadık Bey yazmış olduğu romanlar dışında, Fransız lisanına hakimiyetinden dolayı çok sayıda eser tercüme etmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda künyeleriyle birlikte verilmiştir.[445] Tespit edebildiklerimizin yanına hangi gazete ve dergilerde tefrika edildikleri eklenmiştir.

Emile Gaboriau, **Mösyö Lökok 1. Kitap**, Çev. Mahmud Sadık, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1306/1890. (Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edilmiştir.[446])
Emile Gaboriau, **Mösyö Lökok 2. Kitap**, Çev. Mahmud Sadık, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1306/1890.
William H. Chabrillat, **Mösyö Lökok'un Kızı**, Çev. Mahmud Sadık, 1306/1890.
François Coppee, **Hanriyet**, Çev. Mahmud Sadık, Kaspar Matbaası, İstanbul, 1306/1890.
Charles Wesley, **Biçare Kız**, Çev. Mahmud Sadık, Kaspar Matbaası, İstanbul, 1306/1890.
Octave Feuillet, **Müteveffiye**, Çev. Mahmud Sadık, Kaspar Matbaası, İstanbul, 1307/1891.
Georges Ohnet, **Cihazsız Kız**, Çev. Mahmud Sadık, Kaspar Matbaası, İstanbul, 1307/1891.
Hektor Malot, **Gölge**, Çev. Mahmud Sadık, Kirkor Matbaası, İstanbul, 1307/1891.
My Dagon, **Grandük Cinayetleri**, Ahter Matbaası, İstanbul, 1308/1892.
Abel Hermant, **Edi ile Pedi**, Çev. Osman Galib, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1323/1907.
Wilkie Collins, **Matmazel İris'in Kısmeti**, Çev. Mahmud Sadık, Mihran Matbaası, İstanbul, 1325/1909.
Katerine Grin, **Milyoner Çocuk**, Çev. Mahmud Sadık, Mihran Matbaası, İstanbul, 1326/1910.
Madame Azize de Rochebrune, **Dilber Kethy-Mesaib-i İslam**, Çev. Mahmud Sadık, Sabah Matbaası, İstanbul, 1332/1916.

[445] Sadık, **Tekâmül -Darwin'in Irkların Tekâmülü Nazariyasının Romanı-**, s.4-5.
[446] **Tercüman-ı Hakikat**, Sayı: 3506, 13 Şubat 1890.

SONUÇ

Mahmud Sadık Bey, geç Osmanlı basın dünyasının son temsilcilerinden biri olarak hem dönemin gazetecileri hem de Cumhuriyet dönemi aydınları arasında saygıyla anılan bir isimdir. Ona duyulan bu saygının temel nedeni, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca farklı gazetelerde kesintisiz biçimde yazı yazmış olmasıdır. Bu süreklilik, onun mesleğine duyduğu bağlılığın ve değişen siyasal koşullara rağmen fikir üretme kararlılığının göstergesidir. Ayrıca ilerlemiş yaşına rağmen gazeteciliği bırakmaması, onu çağdaşları arasında ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Mahmud Sadık, basın hayatında edindiği deneyimle hem II. Meşrutiyet döneminin hem de erken Cumhuriyet yıllarının tanığı olmuş; bu iki dönemi birbirine bağlayan bir kuşak temsilcisi haline gelmiştir.

Mahmud Sadık'ın yaşamı, düşünsel yönü kadar pratik sorumluluklarla da şekillenmiştir. Kudüs Tahrirat Müdürlüğü, Emlak-ı Emiriye Müfettişliği, Sansür Müfettişliği ve nihayetinde Matbuat Cemiyeti Başkanlığı gibi görevlerde bulunması, onun yalnızca kalemiyle değil, idari tecrübesiyle de dönemin dönüşümüne tanıklık ettiğini gösterir. Ancak bütün bu görevlerin ötesinde, onun asıl sahası gazeteciliktir. Servet-i Fünun'dan Yeni Gazete'ye, Karagöz'den mizah basınına kadar uzanan bu uzun meslek serüveni, Sadık'ın "aydın" kimliğini pratikte vücuda getirdiği alandır. Bu açıdan Mahmud Sadık Bey, dönemin hızlı ideolojik kutuplaşmaları içinde, fikir üretmeyi bir "meslek" değil, toplumsal bir görev olarak gören ender simalardan biridir. Cumhuriyet öncesi Osmanlı basınında şekillenen bu aydın tipi, Tanzimat'tan beri süregelen modernleşme projesinin bir halkasıdır. Sadık'ın öğretmenlikten gazeteciliğe, bürokrasiden fikir yazılarına uzanan çok yönlü çizgisi, bu aydın modelinin tipik bir yansımasıdır: halkı eğiten, bilgilendiren, ama aynı zamanda devletin düzenini ve meşruiyetini korumaya çalışan bir düşünce adamı.

Mahmud Sadık Bey'in yazıları incelendiğinde, onun düşünsel çizgisinin dönemin baskın fikir akımlarından Batıcılıkla örtüştüğü görülmektedir. Mülkiye Mektebi'nde aldığı eğitim, onun Fransızca bilgisini ve Batı kaynaklarına erişimini güçlendirmiş, Fransız edebiyatından yaptığı çevirilerle Batı düşüncesine dair bilgileri okuyucularına aktarmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Mahmud Sadık, II. Meşrutiyet dönemi içinde Tanzimat'ın akılcı ve eğitici basın geleneğini sürdüren bir geçiş figürü

olarak değerlendirilebilir. Yeni fikirler üretmekten çok, mevcut Batıcı düşünce çizgisini koruyan ve dönemin basın dünyasında canlı tutan bir aydın görünümü sergilemiştir. Onun yazılarında öne çıkan vurgu, Batı medeniyetinin ilerleyişinin temelinde bilim ve tekniğin belirleyici rolü olduğudur. Sadık Bey'in yetiştiği çevre, özellikle Ahmet Mithat Efendi gibi Tanzimat kuşağı yazarlarının etkisini taşır. Bu nedenle yazılarında pozitivist düşüncenin ve halkı eğitme misyonunun izleri açıkça görülür. Servet-i Fünun dergisinde kaleme aldığı makalelerde, toplumun bilimsel bilgiyle donatılması gerektiğini savunur. Ancak onun Batıcılığı, yüzeysel bir Batı hayranlığından çok, Batı'nın teknik ve kurumsal tecrübelerinden faydalanma düşüncesine dayanır. Bu çerçevede Sadık Bey, sık sık demokratik idare, bilimsel eğitim ve modern kurumların işleyişi gibi konulara değinmiştir. Batı medeniyetini model olarak alırken, taklidi değil, uygulamaya dönük bir pragmatik modernleşme anlayışını benimser. Ayrıca Tekâmül adlı romanında Sosyal Darwinizm konusuna yer vermesi, dönemin entelektüel tartışmalarına hakim olduğunu gösterir. Sadık, biyolojik evrimi bilimsel bir gerçek olarak kabul eder, ancak toplumsal yaşamda "mücadele" yerine dayanışmayı öne çıkarır. Bu tavır, Batı'daki düşünceleri birebir aktarmaktan çok, kendi ahlaki ölçüleriyle harmanlama çabasını yansıtır.

Öte yandan Sadık Bey'in fikirleri herhangi bir ideolojik kalıba sıkıştırılamayacak bir esnekliğe sahiptir. Nitekim her siyasal döneme ve iktidar değişimine koşut biçimde pozisyon aldığı görülmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, Kamil Paşa hükümetinin kurulmasıyla birlikte Yeni Gazete kadrosuna katılması bunun en çarpıcı örneğidir. Oysa Sadık, meşrutiyetin ilan edilmesinden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Sadık'ın İttihat ve Terakki Fırkası'na yönelttiği eleştirilerin, iktidar çevrelerinden gelen uyarıların ardından giderek yumuşadığı ve daha uzlaştırıcı bir çizgiye evrilmesiyle muhalif etkisini büyük ölçüde kaybettiği görülmektedir. Bu dönüşüm de İttihat ve Terakki'nin siyasal nüfuzunu giderek artırdığı ve basın üzerindeki ağırlığını açık biçimde hissettirdiği 1912 tarihli "Sopalı Seçimler" dönemine rastlamaktadır.

Mütareke yıllarında da benzer bir tablo gözlenmektedir. Mondros Mütarekesi sonrası İstanbul'un içine sürüklendiği siyasal parçalanma, aydınların farklı yönelimler arasında sıkışmasına neden olmuştur. Hürriyet ve İtilaf, ayrılıkçı cemiyetler, manda

taraftarları ve Müdafaa-i Hukuk eksenli oluşumlar, dönemin çalkantılı atmosferini belirleyen temel aktörlerdir. Mahmud Sadık Bey ise bu parçalanmış ortamda doğrudan bir fırka tarafgirliğine savrulmamış; Selamet-i Amme Heyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti ve Vahdet-i Milliye gibi daha "partiler üstü" görünen oluşumlarda yer alarak mutedil bir çizgi izlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla yine "bir taraf" olmadan benzer bir tutum içerisinde mevcut hükümetleri desteklemeye devam etmiştir. Nitekim Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin kurulmasıyla birlikte Sadık Bey, Yeni Gazete'de yeni kabinenin "barışın tesisine yönelik bir umut" taşıdığını dile getirerek temkinli bir destek vermiştir. Ancak kısa bir süre sonra göreve gelen Damat Ferit Paşa kabineleri döneminde bu kez hükümetin uluslararası baskılar karşısındaki ihtiyatlı tutumunu "devlet aklının gereği" olarak yorumlamış ve benzer biçimde iktidarla uyumlu bir söylem benimsemiştir. Bu tür yönelimler, Sadık'ın basın alanındaki sürekliliğini koruyan pragmatik fakat düzen yanlısı yaklaşımının en belirgin örnekleri arasında yer almaktadır.

Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde de bu çizgisini sürdürmüştür. Zaferin ardından Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'yi destekleyen yazılar kaleme alması, ilk bakışta ideolojik bir yön değişikliği gibi görünse de aslında önceki dönemlerde olduğu gibi mevcut iktidar yapısına uyum sağlama refleksinin devamıdır. Seçimlerde Birinci Grup'u desteklemesi; 1923'te Ankara'nın başkent olmasını ve yeni rejimin kültürel meşruiyetini destekleyen yazılar yazması, onun Cumhuriyet yönetimiyle uyumlu bir çizgiye geçtiğini göstermektedir.

Milliyetçilik konusundaki tutumu da bu duruma paralel olarak şekillenmiştir. O ne katı bir Osmanlıcı ne de tam anlamıyla bir Türkçüdür. Sadık Bey, etnik veya ırk temelli bir ulus fikrinden ziyade, kültür ve bilim üzerinden tanımlanan bir medeniyet milliyetçiliği savunmuştur. "Her milliyet cereyanına hürmet" sözü, bu çoğulcu yaklaşımın ifadesidir. Nitekim İstanbul'un geleceğine dair görüşlerinde etnik kimlikten ziyade çok kültürlü bir hemşerilik anlayışını savunarak, milliyetçiliği birleştirici bir toplumsal düzen ilkesi olarak yorumlamıştır. Cumhuriyet'le birlikte "milli kimlik" kavramı yükselince, Sadık bu söylemi benimsemiş, ancak onu kültürel temellerle sınırlamıştır. Bu sayede hem yeni rejime entegre olmuş hem de Tanzimat kuşağının çok-kültürlü vizyonunu tamamen terk etmemiştir.

Öte yandan, Sadık Bey'in Wilson Prensipleri Cemiyeti gibi platformlarda yer alması, onun doğrudan bir manda yanlısı olduğunu göstermemektedir. Nitekim Sadık Bey, bağımsızlık fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemiş; bu duruşunu hem kaleme aldığı yazılarda hem de Ahmet Emin gibi gazetecilerle girdiği tartışmalarda açıkça ortaya koymuştur. Sadık Bey, aynı bağımsızlıkçı duruşu, Anadolu'nun siyasal ve coğrafi bütünlüğünü tehlikeye atan çeşitli ayrılıkçı girişimler karşısında da kararlılıkla savunmuştur. Nitekim Ermeni meselesinde sorumluluğu Almanya'nın stratejik çıkarlarına bağlayarak, meseleyi yalnızca Osmanlı iç siyasetiyle sınırlı görmemiştir. Aynı şekilde Kürt meselesinde ise Şerif Paşa'nın taleplerini aktarırken bu söylemi Ermeni iddialarını çürütmek için kullanmış, dolayısıyla Kürt tezlerini araçsallaştırmıştır.

Politik yazılarında ise devlet-toplum ilişkisi, kadın hakları, din-devlet ilişkileri, basında özgürlük gibi işlediği temalarla yaşadığı çevreye karşı duymuş olduğu sorumluluk duygusunu gözler önüne sermiştir. Hemen hemen her yazısında ideal toplum tasavvurlarını gerek okumuş olduğu kaynaklardan gerekse bulunmuş olduğu yabancı memleketlerdeki gözlemlerine dayandırarak aktarmaya çabalamıştır. Bilhassa feminizm hakkındaki görüşleri, dönemin aydınlarındaki zihniyeti aşan bir perspektif sunmuş ve aynı zamanda öncü olmuştur. Kadınların eğitilmesi, toplumda erkeklerle birlikte ve onlara rağmen varlık göstererek her alanda ön plana çıkmaları gerektiği, defalarca kez yazılarında işlediği başlıca toplumsal sorunlardan biri olmuştur.

Özetle Mahmud Sadık Bey, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte çok yönlü bir aydın olarak öne çıkmıştır. Gazetecilikte halkı bilinçlendirmeyi temel almış, Matbuat Cemiyeti'nde sansüre karşı mücadele vermiştir. İttihat ve Terakki'nin ilk döneminde yakın durmuş, fakat otoriterleşmesiyle mesafe koymuştur. Mütareke yıllarında partiler üstü girişimlerde yer almış, manda fikrine karşı çıkarak bağımsızlık yanlısı bir duruş sergilemiştir. Nitekim Milli Mücadele güç kazandıkça Anadolu hareketine yaklaşmış, Cumhuriyet ile bütünleşmiş, Ankara'nın başkent olmasını ve yeni rejimin kültürel meşruiyetini desteklemiştir. Dolayısıyla tanıklık ettiği her dönemde coşkulu bir taraf ya da muhalif olmak yerine rasyonel tutumlara sahip bir gazeteci gibi yaklaşmayı yeğlemiştir. Eleştirel yönünü her zaman kalemine

yansıtmakla beraber topluma fikirlerini dayatmak yerine onlara yol gösterme endişesi taşımıştır. Bu yüzden siyasi yazılarına uzunca bir durum tespiti ve gözlemlerin aktarımıyla başlamış, neticelendirirken ise karar verme sürecini okuyucuya bırakmıştır.

Sonuç olarak Mahmud Sadık Bey, yaşamı, mesleki birikimi ve gazetecilik faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin basın alanındaki yansımalarını anlamada önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kaleme aldığı yazılarda ortaya koyduğu dikkatli, gözleme dayalı ve öğretici üslup, onu döneminin birçok gazetecisinden ayırmıştır. Basında sorumluluk bilinci, ölçülülük ve kamu yararı anlayışını öne çıkaran tutumu, dönemin basın dünyasında saygın bir konum edinmesini sağlamıştır. Bu bağlamda kendisine atfedilen **"**Şeyhülmuharrirîn**"** unvanı, yalnızca mesleki bir saygı ifadesi değil, Türk basın tarihinde emeği ve sürekliliğiyle anılan bir isme duyulan takdirin göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

I.ARŞİV BELGELERİ

BOA, MF.MKT.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
BOA, DH. MKT.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
BOA, MF. İBT.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif-i Umumiye Nezareti-Tedrisat-ı İbtidaiye Dairesi
BOA, BEO.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri
BOA, İ.. HUS.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Hususi
BOA, DH.ŞFR.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Belgeleri
BOA, Y.. MTV:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
BOA, ŞD.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri
BOA, ML.EEM.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti
BOA, HR.İM.:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı

(İlgili belgelerin numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

II. SÜRELİ YAYINLAR

II.I. Gazeteler

Akşam

Alemdar

Anadolu'da Yeni Gün

Cumhuriyet

Fünun

Memleket

Milliyet

Peyam-ı Sabah

Sabah

Tanin

Tanzimat

Tercüman-ı Hakikat

Vakit

Yeni Gazete

(İlgili gazetelerin sayı, tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

II.II DERGİLER

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Akbaba

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Belleten

Büyük Mecmua

Cogito

Comparativ

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi

Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

International Journal of Filologia (IJOF)

İctihad

İlmi Araştırmalar Dergisi

Kadınlar Dünyası

Kadınlık Dergisi

Karagöz

Kebikeç

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Mirat-ı Alem

Musavver Muhit

Selçuk Türkiyat

Servet-i Fünun

Tarih Dergisi

Toplumsal Tarih

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Varlık

(Dergilerdeki ilgili makaleler isim ve dipnotları ile verilmiş ve kaynakçanın "Makaleler" kısmında belirtilmiştir.)

III. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Akyıldız, Ali: "Mekteb-i Mülkiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-mulkiyye (17.08.2025).

"Tercüme Odası", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/tercume-odasi (19.07.2025).

Beyhan, Mehmet Ali: "Said Bey, Lastik", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/said-bey-lastik (31.07.2025).

Sarınay, Yusuf: "Turan", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/turan (15.08.2025)

IV. HATIRALAR

Göztepe, Tarık Mümtaz: **Sultan Vahdeddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul, Sebil Yayınları, 1994

İleri, Suphi Nuri: Gazetecilik **Hatıralarım**, Haz. İbrahim Özen, Çolpan Kitap, Ankara 2019

Rıza, Ahmet: **Anılar**, Der. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 2001

Til, Enis Tahsin: **Gazeteler ve Gazeteciler**, Cümle Yayınları, Ankara, 2015

Tokgöz, Ahmet İhsan: **Babıali Yokuşu'ndan Portreler,** Çolpan Kitap, Ankara, 2020

Matbuat Hatıralarım (1888-1923) Birinci Cilt: Meşrutiyetin İlanına Kadar 1889-1908, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası Limitet Şirketi, 1930

Us, Asım: **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım,** Vakit Matbaası, İstanbul 1964

Yalçın, Hüseyin Cahit: **Edebiyat Anıları**, Haz. Rauf Mutluay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1975

Siyasi Hatıralar Meşrutiyet Devri Hatıraları, Haz. Necati Tonga, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2025, c.I

Yalman, Ahmet Emin: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971,** Haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, İstanbul, 1997

Yanko, Bafralı: **Fikir ve Kalem Tecrübelerim**, İstanbul, Alem Matbaası, Şubat 1315 (1900)

V. İNCELEME ESERLER

Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, 17. Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2019

İttihat ve Terakki 1908-1914, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul**.**

Akın, Rıdvan: **Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1876-1923),** İstanbul, Nora Kitap, 2022

Akşin, Sina vd.: **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, İzmir, Cem Yayınevi, 2018

Akşin, Sina: **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1976

Alkan, Mehmet Ö.: **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001

Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk**, Alfa Yayınları, 23. Basım, İstanbul, 2009

Aydemir, Şevket Süreyya: **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1993

Çakır, Serpil: **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2011

Çankaya**,** M.Ali: **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı),** Ankara, Mars Matbaası, 1968, c. III

Doğan, Atila: **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm,** Küre Yayınları, İstanbul, 2023

Donovan, Josephine: **Feminist Teori**, Çev. Aksu Bora vd., 8. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2014

Fischer, August: **Anthologie aus der nevzeitlichen Turkischen Literatür.**

Gerçek, Selim Nüzhet: **Türk Gazeteciliği 1831–1931**, İstanbul, İstanbul Devlet Matbaası, 1931

Giz, Adnan: **Bir Zamanlar Kadıköy**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998

Güllü, Ramazan Erhan: **Gölgede Bir Lider Mütareke Döneminde Prens Sabahattin ve Muhiti,** İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2023

İstanbul Türklüğünün Muhafazası, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021

Güneş, İhsan: **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935),** Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017

Işık, İhsan: **Yazarlar Sözlüğü**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990

İnuğur, Mehmet Nuri: **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul, Der Yayınevi, 2005

Kansu, Aykut: **1908 Devrimi,** Çev. Ayda Erbal, 1.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995

Kılıç, Selami: **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017

Kinross, Lord: **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi

Kolcu, Ali İhsan: **Ara Nesil Edebiyat Tarihi,** Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları, 2018

Koloğlu, Orhan: **Osmanlı'da Kamuoyu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010

Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi, İstanbul, Pozitif Yayınları,

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim Yayınları, 1992, İstanbul.

Mardin, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006

Mustafa Özbey, Hülya Baykal, Tan Baykal: **Basın Yönetiminde Sansür Mütareke Dönemi Basını**, Ankara, Minel Yayın, 2016

Necatigil, Behçet: **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, 15. Basım, İstanbul, Varlık Yayınları, 1993,

Özlük, Nuran: **Kadın Yazarlarımızdan Fahrünnisa Fahrettin'in Hikâyeleri,** YediGece Kitapları, İstanbul, 2019

Sadık, Mahmud: **Tekamûl**, Haz. Ali İhsan Kolcu, Rize, Salkımsöğüt Yayınları, 2017

Takvimden Yapraklar, Haz. Burak Armağan, İstanbul, Telve Kitap, 2023

Sonyel, Salahi R.: **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010

Şimşir, Bilal N.: **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1923**, Bilgi Yayınevi, 4. Basım, Ankara, 2021

Tevetoğlu, Fethi: **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,** Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara 2020, 3.Baskı.

Toprak, Zafer: **Cumhuriyet ve Antropoloji,** Doğan Kitap, İstanbul 2012

Türkiye'de Yeni Hayat (1908-1928), Doğan Kitap, İstanbul, 2017

Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi,** 2.Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, c. I

Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, c.II

Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan: **Mütâreke ve Milli Mücadele Basını Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve**

"Mahşer"in 100 Atlısı", İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019

Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019

Üstel, Füsun: **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği- Türk Ocakları (1912-1931),** İletişim Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2004.

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 7.Basım, 2000,

VI. MAKALELER

Abdulgani Arıkan-Yasemin Gülşen Yılmaz: "Türk Mizah Basını Üzerine Görsel Bir İnceleme- Karagöz Gazetesi", **Selçuk Türkiyat**, Sayı:56, s.401-425.

Acun, Fatma: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.22, 2015, s.417-442.

Akın, Rıdvan;: "İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve

Malta Sürgünleri (1918-1921)", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, 2014, s.59-120.

Alaybey, Agah Mazlum: "Mahmud Sadık Bey", **Cumhuriyet,** 21 Temmuz 1930, s.3

Alkan, Mehmet Öznur: "Osmanlı Darwinizmi", **Cogito**, Sayı: 60-61, 2009, s.5-18.

Andı, Kübra: "Servet-i Fünûn Mecmuası", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:4, Sayı: 7, 2006, s.533-544

Ataman, Bora: "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", **Marmara İletişim Dergisi,** Cilt:14, Sayı:14, 2009, s.21-49

Aydın, Hakan: "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye Kuruluşu ve Basında Tartışmalar", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** 2010, Sayı:27, s.553-569

Aydın, Nermin Zahide: "Atatürk Dönemi Zafer Bayramı Kutlamaları (1929-1938)", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:24, Sayı: 100. Yılında

Kocatepe-Büyük Taarruz Özel Sayısı, s.54-73.

Berzeg, Sefer E.: "Osmanlı Ülkesinde Kafkaslı (Çerkes) Kişiler ve Gruplar Tarafından Çıkarılan Süreli Yayınlar", **Kebikeç**, Sayı:51, 2021, s.227-254.

Budak, Mustafa: "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", **Tarih Dergisi**, Sayı:71, 2020, s.445-472

Ceylan, Ayhan: "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen (1839-1876)", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sayı:1, 2006, s.139-155

Çakmak, Aydın: "Türkiye Matbuat Cemiyeti Kuruluş ve Faaliyetleri", **TAD**, Cilt:42, Sayı:74, 2023, s.263-288

Çavdar, Necati: "Mütâreke Dönemi'nin İlk Aylarında İstanbul'da Ekmek Meselesi", **BELLETEN**, Cilt:78, Sayı:281, s.287-314.

Çetinkaya, Bayram Ali: "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın ve Devlet Adamının/Bürokratının Kimlik Yapısı", **C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:2, 2008, s.75-120

Dayanç, Muharrem: "Bir Yenileşme Dönemi Aydını Olarak Ahmet Mithat Efendi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** S.47, 2012, s. 81-96

Doğaner, Yasemin: "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın", **Edebiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt:29, Sayı:1, 2012, s.109-121

Durmuş, Büşra Tosun: "Bir Biyografi Denemesi Osmanlı Basınında İlk Gazete Patronu Örneği Filip Efendi ve Yayınları", **İNİF**, Sayı:6, Kasım 2021, s.31-51

Dursunoğlu, İsmail: "Sosyal Darwinizm", **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 6/1, 2016, 210-221

Eldem, Edhem: "Tarihte Gerçek Konusunda Küçük Bir Araştırma İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi", **Toplumsal Tarih**, Sayı:261, Eylül 2015, s.22-33

"Tarihte Gerçek Konusunda Küçük Bir Araştırma İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi", **Toplumsal Tarih**, Sayı:261, Eylül 2025, s.22-33.

Gençoğlu, Mustafa: Sultan II. Abdülhamit'in Yurt Dışı Eğitim Politikası, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** C.4, S.2, Temmuz 2014, s. 33-73.

Günaydın, Selma: "Abdullah Zühdî ve Rehgüzâr-ı Matbuatta Adlı Eseri", **TÜRK DÜNYASI, Dil ve Edebiyat Dergisi,** Sayı:66, Güz 2017, s. 159-172.

Güner, Zekai: "Milli Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Cilt:11, Sayı:31, s.89-134

Güz, Nurettin: "Basın ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti", **Selçuk İletişim Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 2000, s.18-26

Haykır, Handan: "Cumhuriyet Dönemi Mesleki Dergi Yayıncılığına Bir Örnek: Demiryollar Mecmuası", **XIX. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler VII. Cilt Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara, 2022, s.535-569

İlgazi, Abdullah: "İstanbul Hükûmeti'nin Propaganda Faaliyetleri ve Yeni Gazete", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C.18, S.53, 471-490

Kahraman, Hasan Bülent: "Bir Zihniyet Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, ed. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009,

Kocaoğlu, Bünyamin: "Mütareke Basınında Ermeni Tartışmaları", **History Studies**, Vol:5, Issue:6, 2013, p.207-224

Korkmaz, Ender: "Mondros Mütarekesi Döneminde Sansür", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S.19-20, 2011, s.29-55.

Köse, Yavuz: "Vienna is a Treasure to Us" Vienna and the Austro-Hungarian Empire as Role Models for the Late Ottoman Empire", **Comparativ,** Volume:32, 2022, p.395-411.

Mehmet Şahingöz, Vahdet Keleşyılmaz: "Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Wilson Prensipleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Cilt:12, Sayı:35, 1996, s.357-378

Metin, Osman: "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları" **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:26, Sayı: Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı, Aralık 2024, s.245-259

Öksüz, Mert: "II. Meşrutiyet Basınında Fıkra Türünün Doğuşu Mahmud Sadık'ın Takvimden Bir Yaprak Yazıları", **International Journal of Filologia (IJOF)**, Yıl: 4, Sayı:5, 2021, s.30-54

Örgün, Ragıp: "Darwin'de Sosyal Darwinizm", **Din Sosyolojisi Araştırmaları**, 2/2, Ekim 2022, s.1-20

Özdemir, Mustafa: "Mütâreke Dönemindeki Siyasal Akımların Türk Basınına Yansımaları", **ÇTTAD**, Sayı: 16-17, 2008, s.203-226

Özlem, Doğan: "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,**

Modernleşme ve Batıcılık, ed. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.452-464

Özlü, Zeynel: "1920 İstanbul Matbuat Cemiyeti Kongresi'nin Türk Basınının Gelişimindeki Rolü", **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Cilt:1, Haz. Merve Uğur

Sancaktar, Fatih Mehmet: "Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegelerine Dair Bazı Tespitler", **Tarih Dergisi**, Sayı:71, s.473-496

Şahin, Feyza Kurnaz: "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Askerî Sansürün Kaldırılması Meselesi", **Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı,** Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, s.820-881

Şahin, Seval: "Amerikan Irkını Ehlileştiren Türk Şefik Mahmud Sadık'ın Tekâmül Romanı Üzerine", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı:25, 2008, s.139-148.

Tokgöz, Ahmet İhsan: "Mahmud Sadık ve Servet-i Fünun", **Servet-i Fünun Uyanış,** C.68-4, 7 Ağustos 1930, s.148.

Ural, Selçuk: "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Mebusan Meclisi'ndeki Yankıları", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi,** S.1, Bahar 2008, s.220.

VII. TEZLER

Akçay, Miray Gökçe: "Mahmut Sadık Bey ve Romanları", Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2019

Andı, Kübra: "Servet-i Fünun Mecmuasının Sistematik İndeksi (1891-1901)", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997.

Aydın, Ertuğrul: "Saadet Gazetesindeki Edebi Faaliyet Üzerine Bir Araştırma", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1999

Boyraz, Sevda: "Servet-i Fünun Dergisi (1119-1170. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**,** **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas 2001.

Çavdar, Necati: "Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Samsun, 2010

Erdem, Zozan: "II. Meşrûtiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Yeni Gazete", Dokuz Eylül üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2022

Fındıkcı, Hatice Şahin: "Servet-i Fünun Dergisi (651-754. Sayılar)- İnceleme ve Seçilmiş Metinler", Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas 2019.

Geçer, Çiğdem: "Servet-i Fünun Dergisi 1327-1377 (1332-1334/1916-1918) Sayılar- İnceleme ve Seçilmiş Metinler", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Niğde 2006.

Göçen, Merve Büşra: "*Tercüman-ı Hakîkat Gazetesi'nin II. Abdülhamid Dönemi Çocuk Eğitimine Katkısı (1296–1297 / 1879–1880)",* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2018.

Kaya, Hasan: "Servet-i Fünun Dergisi (1171-1222. Sayılar) (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**,** **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas 2002.

Malkoç, Emin Alp: "Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara İstanbul İkilemi", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2012

Tanar, Mehtap: "Batı Avrupa'da Sosyal Darwinizm Tartışmaları ve Osmanlı Düşünce Dünyası'na Etkileri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2011

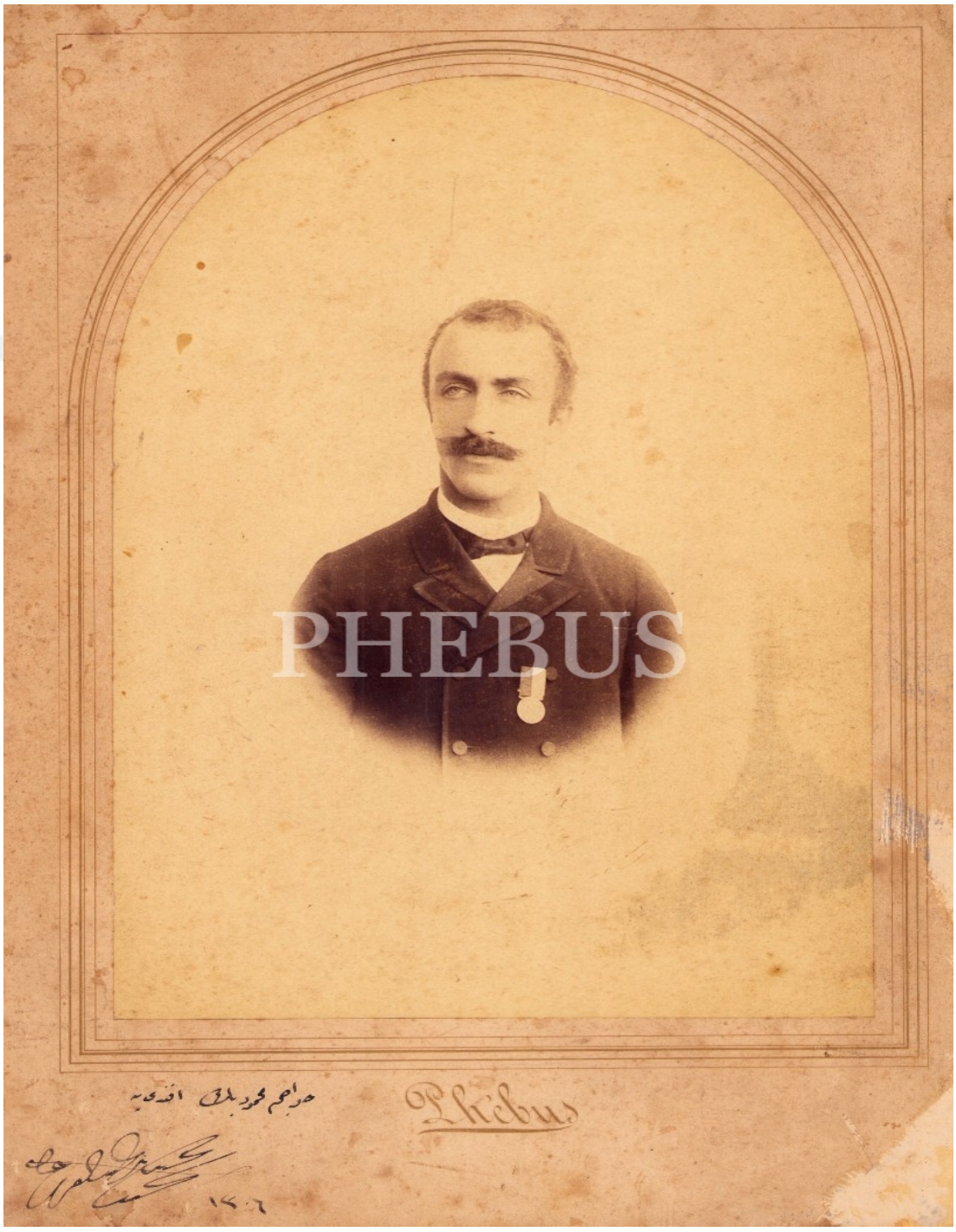
Tugay, Ahmet: "Mahmut Sadık'ın Tekâmül Romanında Garpçılık ve Sosyal Darwinizm", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2013

Uçan, Lale: "Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı -Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları- **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

Yılmaz, Rüştü: "Servet-i Fünun Dergisi (547-650.Sayılar)- İnceleme ve Seçilmiş Metinler", Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**,** **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas 2019.

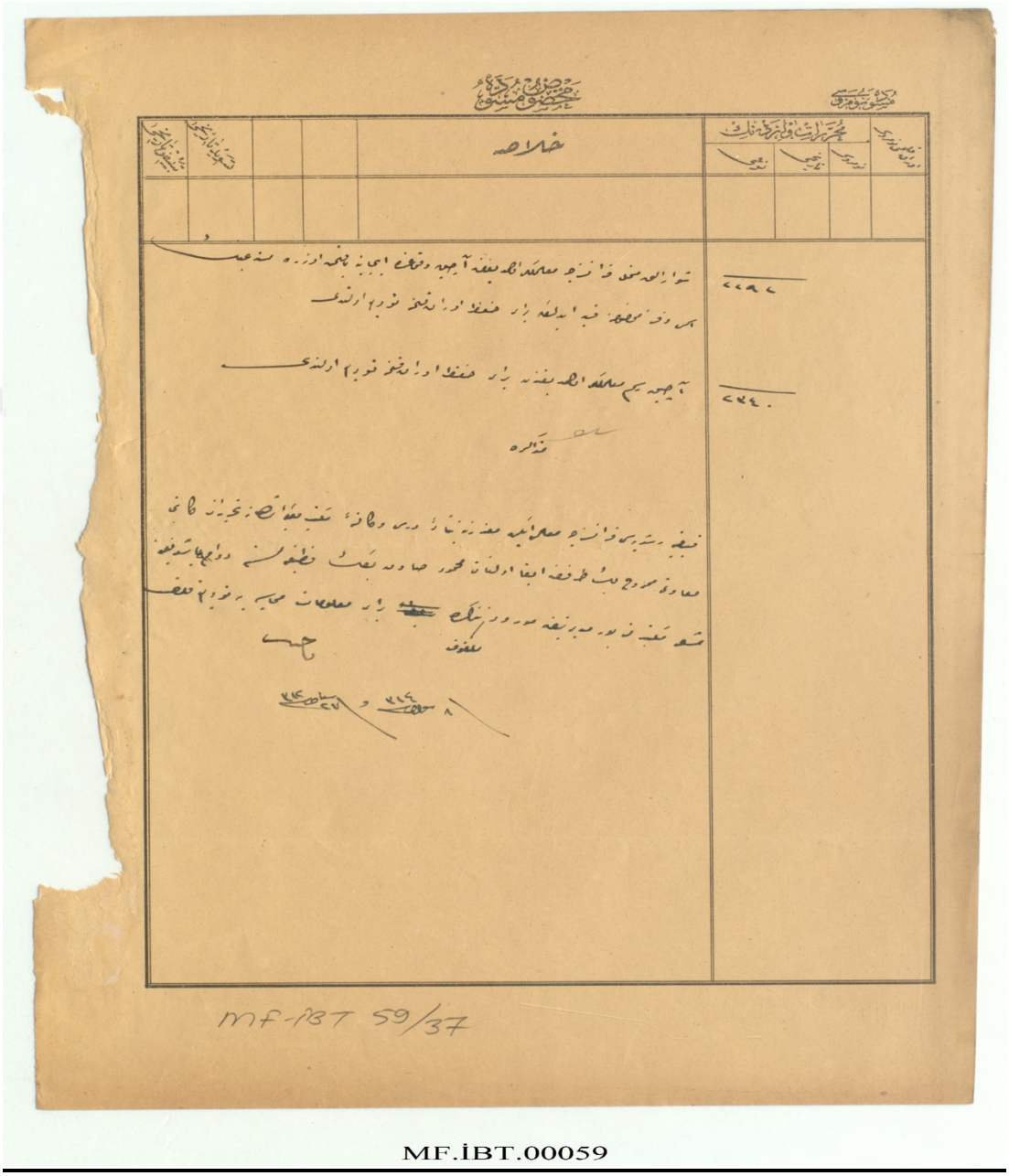
EKLER

EK:1

Son Halife Abdülmecid Efendi'nin "Hocam Mahmud Sadık Bey Efendiye" imzasıyla gönderdiği fotoğraf

EK:2

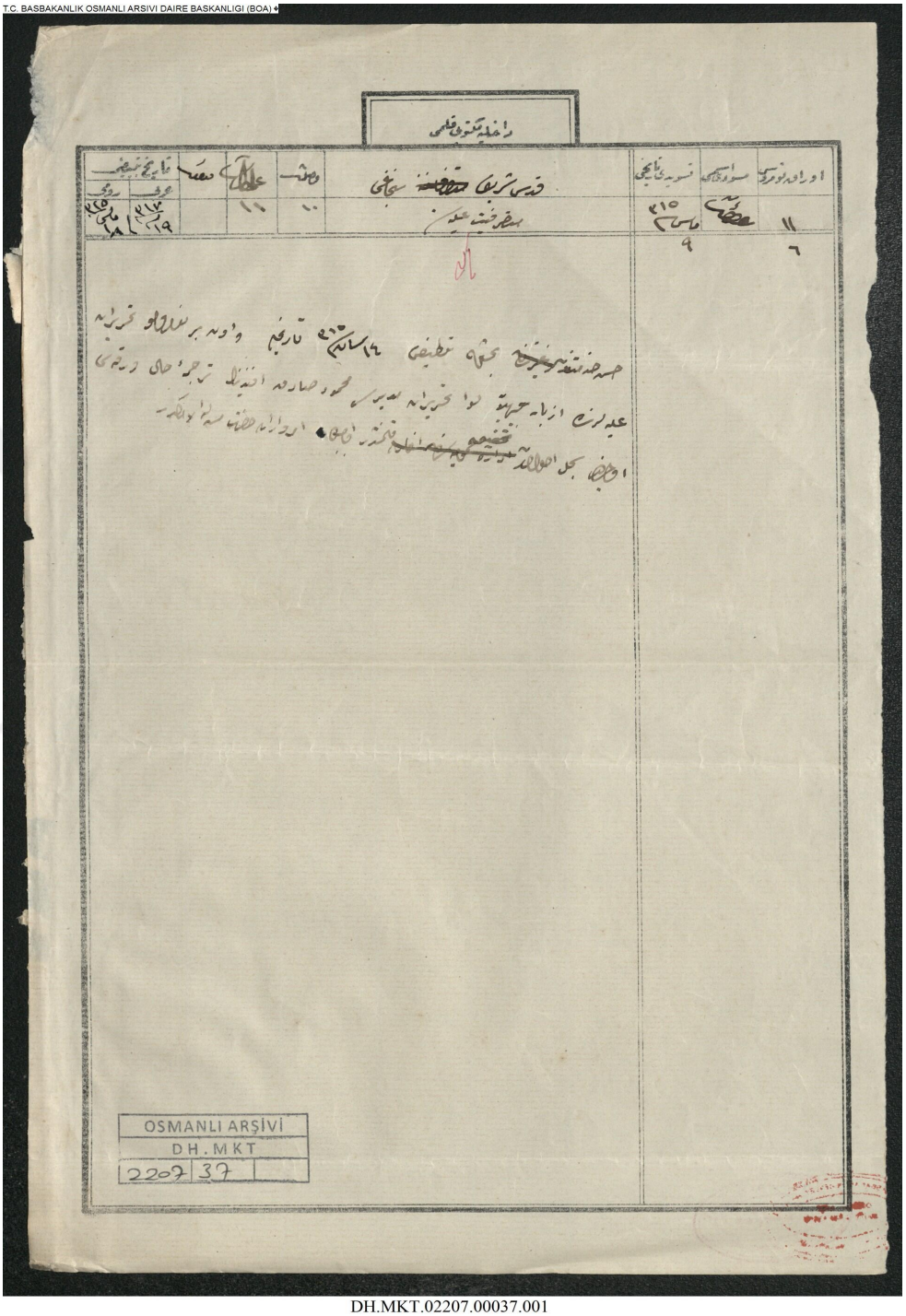

MF.İBT.00059

Belge Özeti : I- İstida sahiblerinin açık bir Fransızca ve resim muallimliği olduğunda görevlendirilmeleri. II- Mülkiye Mektebi Tahrirat Katibi Muavini Memduh Bey'in vekillik yaptığı, Feyziye Rüşdiyesi Fransızca muallimi Mahmud Sadık Bey'in görevine başladığı.

BOA, MF. İBT., nr.59-37.

EK:3

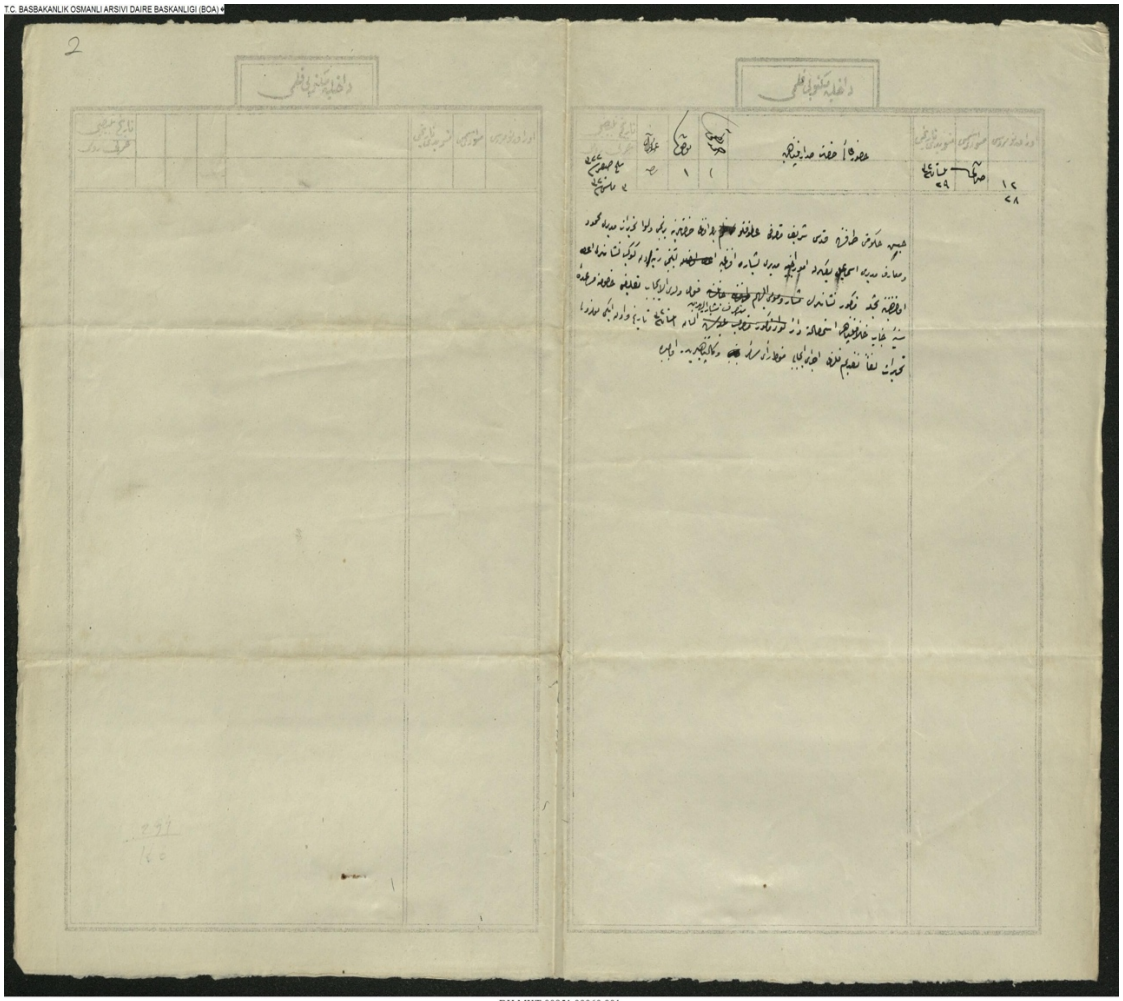

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
DH.MKT
2207 37

DH.MKT.02207.00037.001

Belge Özeti : Taltifi istenen Kudüs Tahrirat Müdürü Mahmud Sadık Efendi'nin tercüme-i hal varakasının olmadığının mahalline bildirildiği.

BOA, DH.MKT., nr.2207-37.

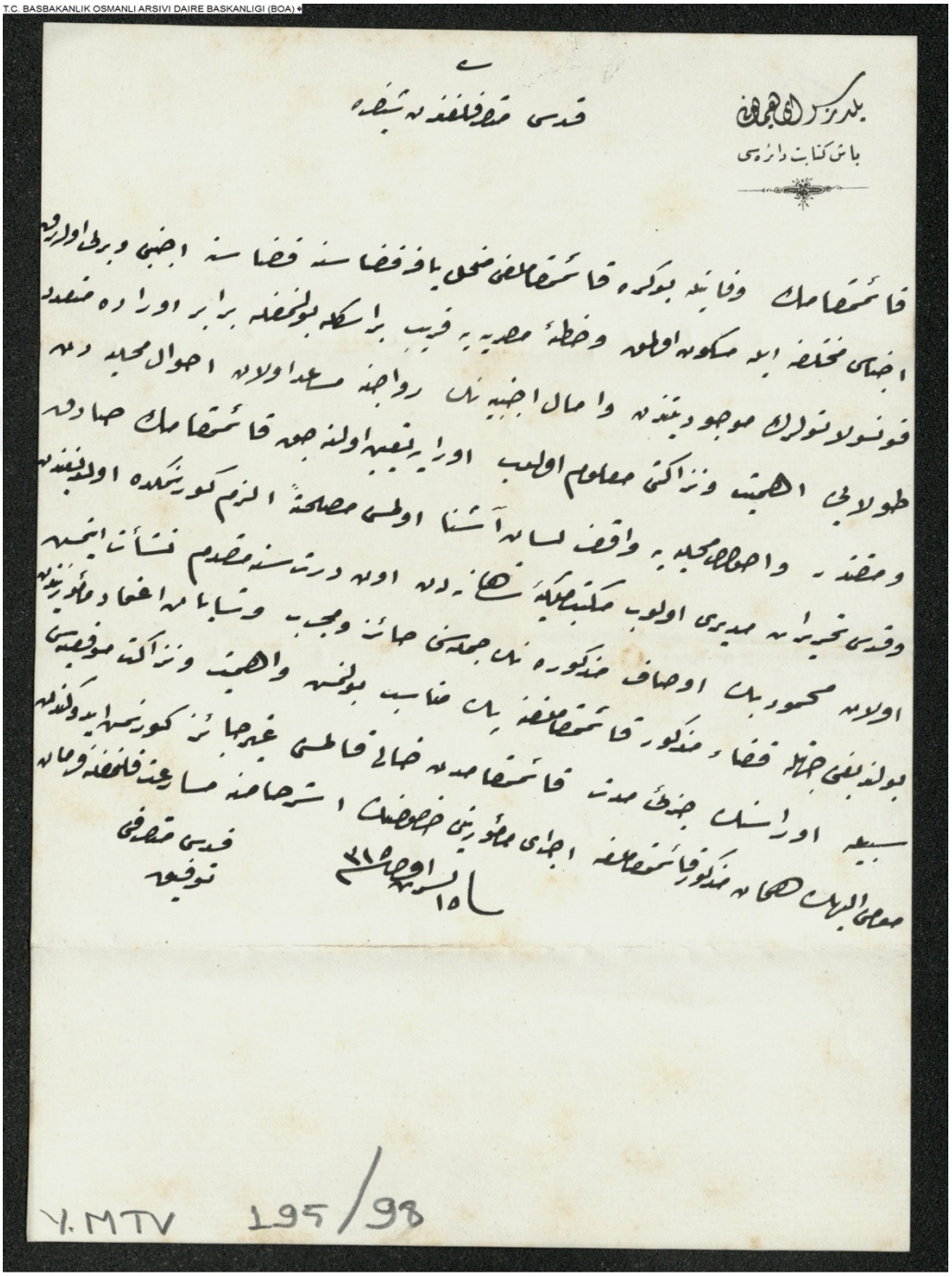
EK:4

Belge Özeti : Habeş Hükümeti tarafından Kudüs mutasarrıfına birinci, Tahrirat Müdürü Mahmud ve Maarif Müdürü İsmail Beyler ile Umur-ı Ecnebiye Müdürü Beşare Efendi'ye ikinci rütbeden verilen yıldız nişanlarını kabul ve taşımalarına müsaade edildiği.

BOA, DH.MKT., nr.851-60.

EK:5

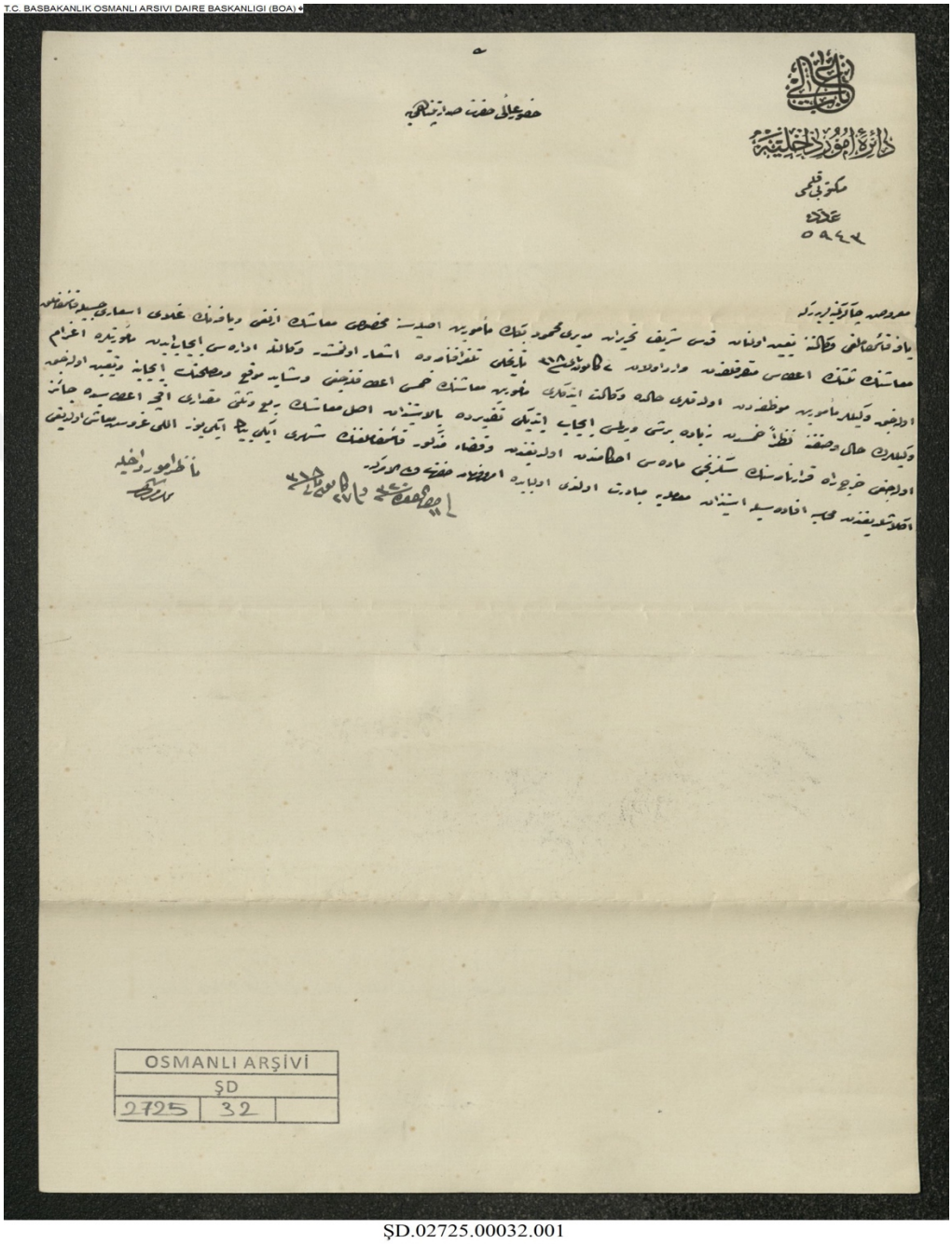

Y.MTV.00195.00098.001

Belge Özeti : Münhal bulunan Yafa kaymakamlığına Kudüs Tahrirat Müdürü Mahmud Bey'in tayini hususunda Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey'in telgrafı.

BOA, Y.. MTV, nr.195 – 98, lef.1.

EK:6

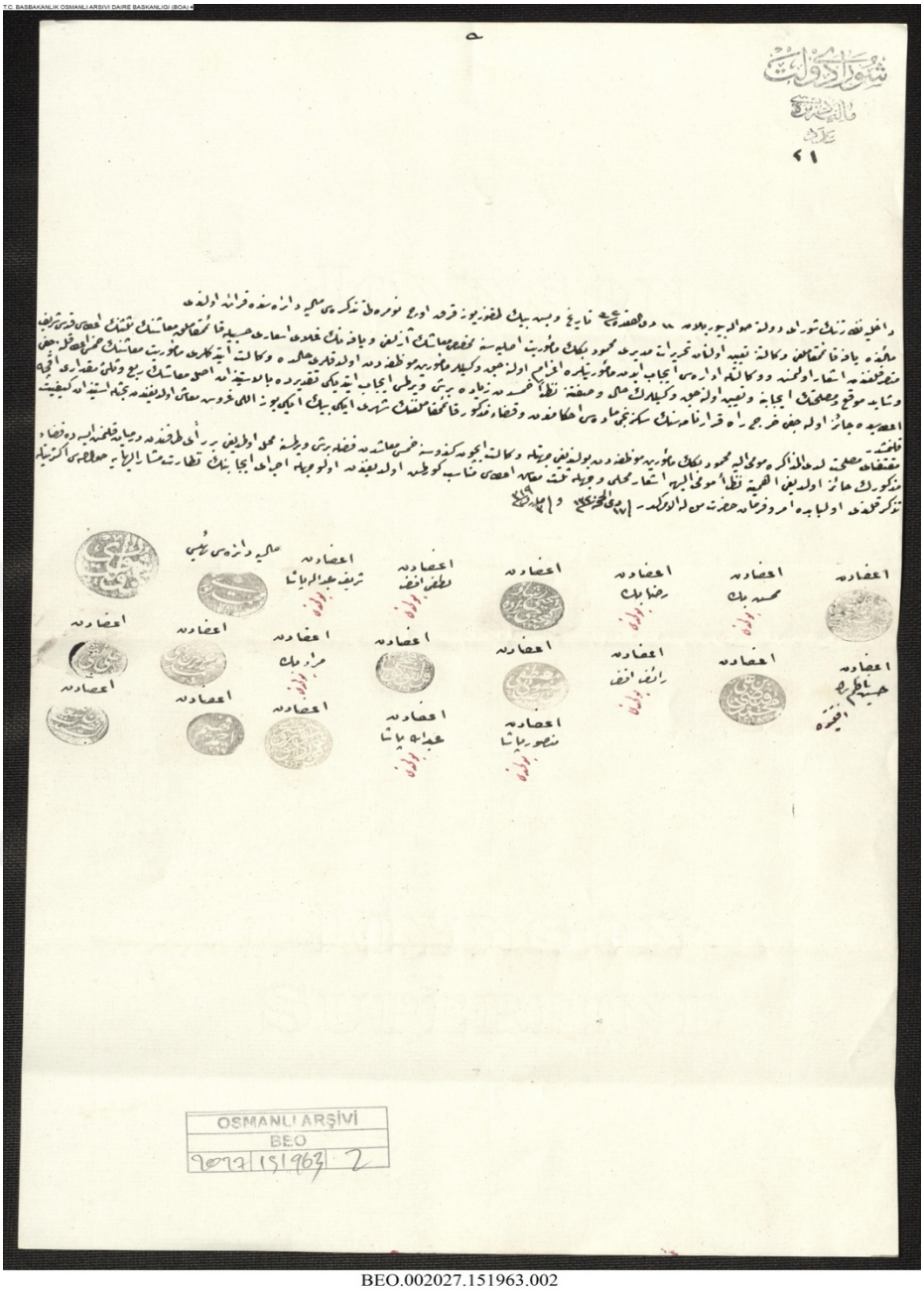

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

OSMANLI ARŞİVİ
ŞD
2725 | 32

ŞD.02725.00032.001

Belge Özeti : Yafa Kaymakamlığı'na tayin olunan Kudüs-i Şerif Tahrirat Müdürü Mahmud Bey'e verilecek vekalet maaşı hakkında istizan. (Dersaadet 21

BOA, ŞD., nr.2725 – 32, lef.1.

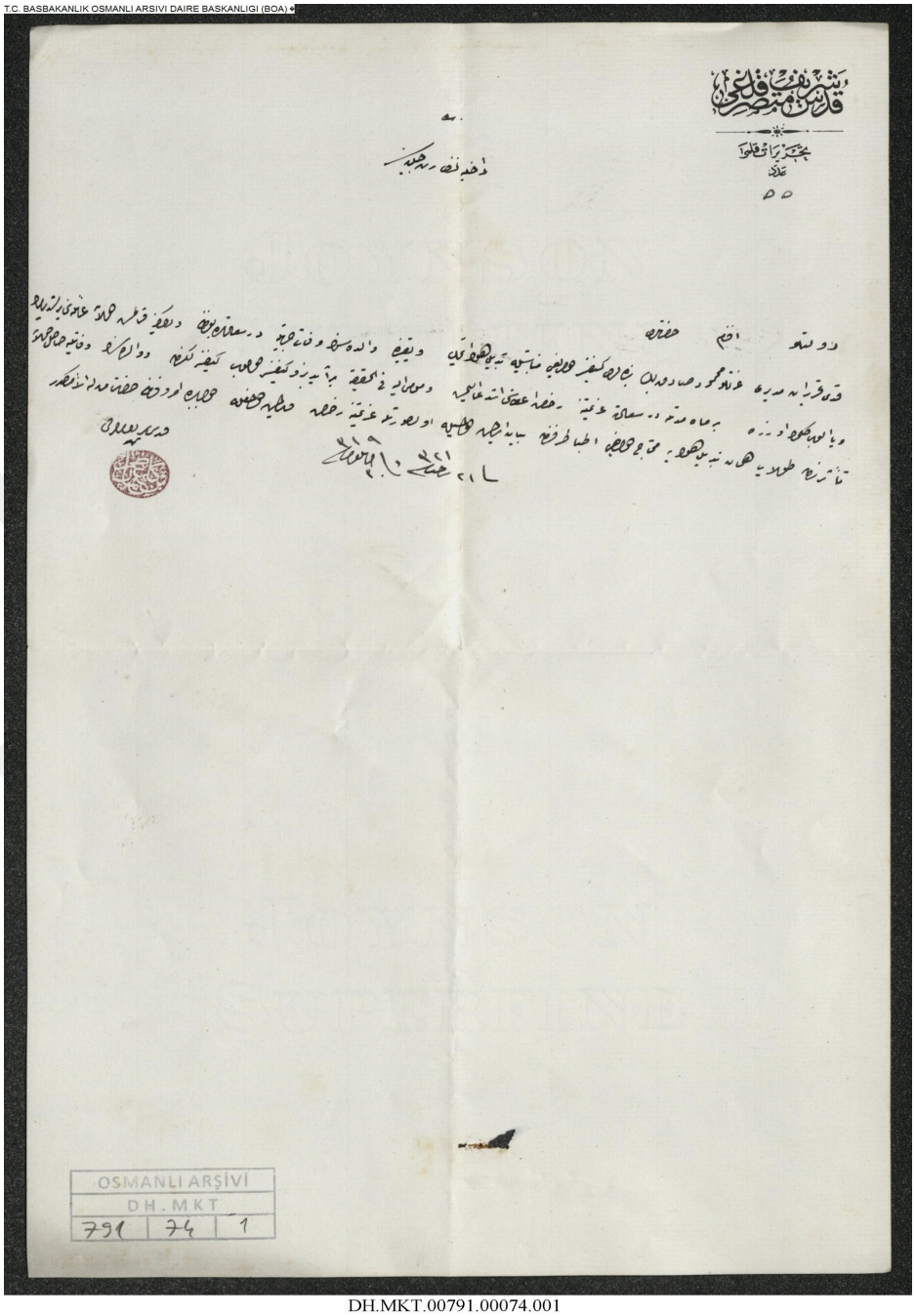

BEO.002027.151963.002

Belge Özeti : Yafa kaymakamlığı vekaletine tayin olunan Tahrirat Müdürü Mahmud Bey'in maaşına dair. (Dahiliye)

BOA, BEO, nr.2027 – 151963, lef.3.

EK:7

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
DH.MKT
791 74 1

DH.MKT.00791.00074.001

Belge Özeti: "Hava değişikliği için bir ay süreyle izinli sayılması uygun görülen Kudüs Livası Tahrirat Müdürü Mahmud Sadık Bey'in izin işlemine ilişkin mahallince de gerekli işlemin yapılması talebi."

BOA, DH.MKT., nr.791-74, lef.1, lef.4.

EK:8

اجتهاد

هفته‌لق اجتماعی ، اقتصادی ، ادبی مجموعه

نسخه‌سی ۵۰ پاره‌یه
درد نجی سنه

۱۹ کانون اول ۱۳۲۹
نومرو : ۸۵

محمود صادق بك

یونسخه‌ده :

مصاحبهٔ اجتهاد ـ محمود صادق ، دل‌مستی مولانا ـ عبدالله جودت ،
منظومه ـ فائق عالی ، مدنی عرقلر ـ اورخان رضا ،
اقتصادیات و مالیات ـ پاروووس ، صحیفهٔ تنقید ـ م . ناجی ،
لسانر ـ مبده شدت ـ علی کامی ، ۱۰ تموز ۱۳۳۰ ـ علی حیدر امیر ،
هفته‌نامه ـ سرور بدیع ، وه‌رته‌ر ـ گوته

اداره‌خانه : ایستانبول ، جمال اوغلنده ، اجتهاد دائره‌سنده

مطبعهٔ خیریه وشرکاسی

EK:9

ایلك صیراده یرده اوطورانلر صاغدن صوله : یاشار نابی، کنعان خلوصی، صبری اسعد ، جودت قدرت ، ضیا عثمان بکار . — اوطورانلر صاغدن صوله : عزت ملیح ، حسین سعاد ، محمود صادق ، سعاد درویش ، نجیب عاصم ، خالد ضیا ، حسین رحمی ، حسین سیرت ، شاذیه برین ، جلال اسعد ، محمد رؤف ، اورخان سیفی ، پیامی صفا بکار وخانملر . — آیاقده دورانلر صاغدن صوله : خلیل نهاد ، رشادنوری ، ادهم عزت، ابراهیم نجمی، برهان جاهد ، حسین رفعت ، یوسف ضیا ، سلامی عزت، صالح ذکی ، فائق عالی، کامران شریف بکار — آرقاده کیلر صاغدن صوله : والا نورالدین ، ف. جلال‌الدین، حفظی توفیق، وداد ندیم ، ابراهیم علاءالدین ، فلورینه‌لی ناظم ، خالد فخری، احمدهدایت ، نظام‌الدین نظیف، نجم‌الدین خلیل، علی‌حیدرامیر، نجیب فاضل‌بکلر .

"Geçen Hafta Alay Köşkü'nde Toplanan Edebiyatçılar", **Meş'ale,** 1 Ağustos 1928, s.8-9.

İlk sırada, sandalyede oturanların sağdan sola üçüncü sırada Mahmud Sadık Bey.

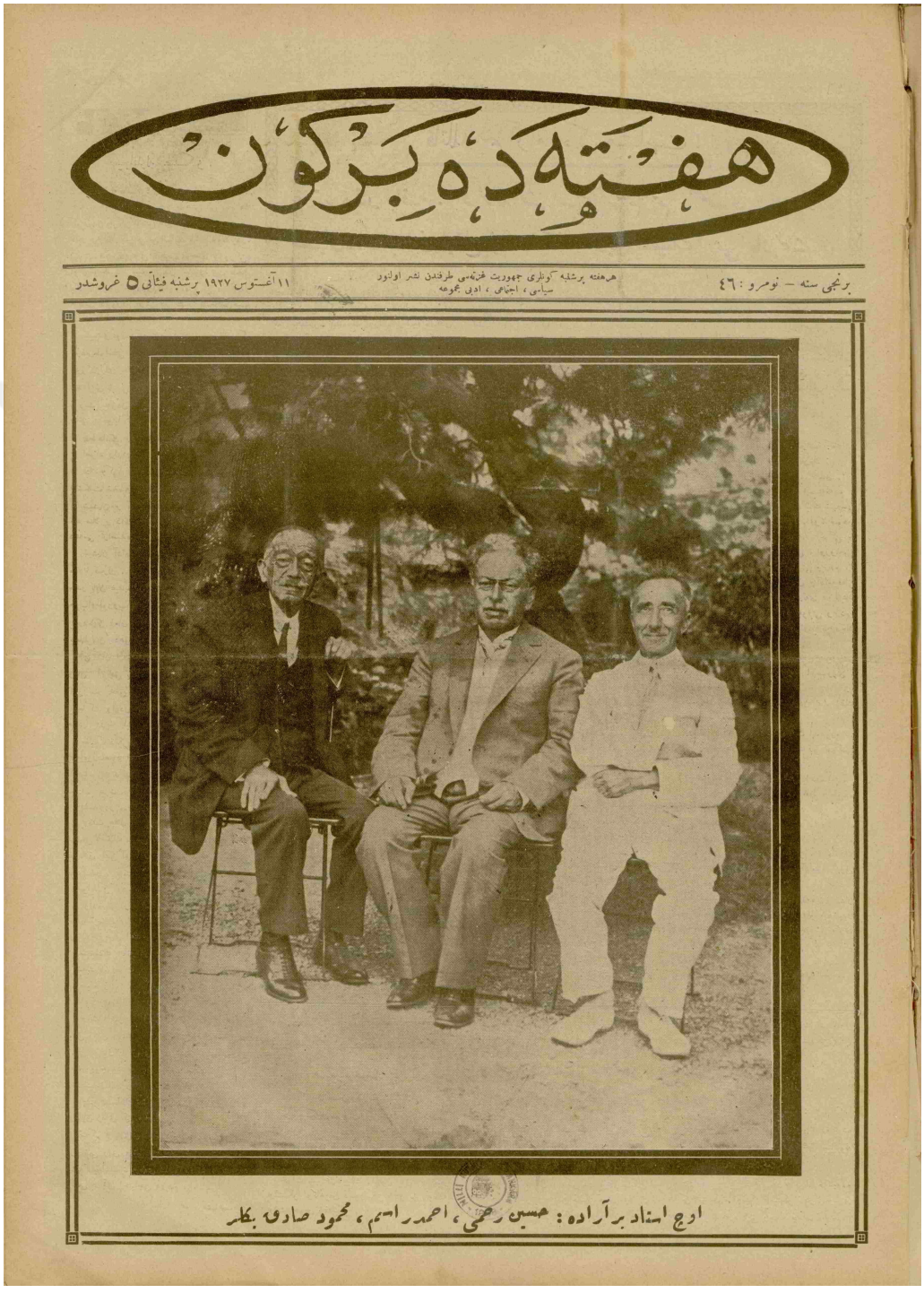
EK:10

“Kadın ile millet birdir; ikisi de hürriyet bekliyor.”

Nevsal-ı Milli, 14 Mart 1914, s.40.

EK:11

هفته ده برکون

برنجی سنه – نومرو : ٤٦ | هرهفته پرشنبه کونلری جمهوریت غزته‌سی طرفندن نشر اولنور سیاسی ، اجتماعی ، ادبی مجموعه | ١١ آغستوس ١٩٢٧ پرشنبه فیاتی ٥ غروشدر

اوچ استاد برآراده : حسین رحمی ، احمد راسم ، محمود صادق بکلر

"Üç Üstat bir arada: Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim, Mahmud Sadık Beyler"

Haftada Bir Gün, 11 Ağustos 1927, nr.46, s.1

EK:12

Merhum M. Sadığın cenazesi Haydarpaşadan geçirilirke

Mahmut Sadık Bey dün ebediyete tevdi edildi..

Üstadın cenazesi pek hazin oldu.. Merhumun son dileği ne idi?

Evvelki gün vefatı haberini büyük bir teessürle kayıt ettiğimiz matbuatın en yaşlı, emektarı şeyhulmuharrirlin Mahmut Sadık Beyin cenaze merasimi dün öğle üzeri çok sanimsi ve hazin surette ifa edildi.

Saat on bire doğru, yani hayatı elli seneyi mütecaviz bu fedakâr ve mütevazı üstadın hatırasını tebcil etmek ve ölümün matemi içinde gözyaşları dökan muhterem ailesine beyanı taziyet eylemek için gelen zevat ile merhumun Kızıltoprakdaki ikamet gâhı doluşmuştu.

Bunlar arasında, üstadı Gazi Hz. namına ziyaret ederek hatırını soran Afyon Karahisar meb'usu Rıfkı Salim, M. M. Umumisi Ercümend Ekrem, Matbuat cemiyeti reisi Hakkı Tarık, Servetifünun (uyanış) sahibi Ahmet İhsan, tarih muhterem Ubeydullah, Vali B. namına gönderilen matbuat memuru Şemsi, Beyler ile Matbuat ve Devlet Demiryolları erkânı vardı.

Ercümend Ekrem B. Mahmut Sadık Beyin eski arkadaşlarından olan Hariciye vekili Tevfik Rüştü B. in teessürlerini de merhumun ailesine ibliğ etmiştir.

Merhumun tahiyyat ve dualar ile edildikten sonra cenaze alayı teşkil edildi.

Önde polis ve zabıtayı belediye memurları, bunları müteakip üstadın mezarına tevdi edilmek üzere getirilen üç büyük çelenk, sonra hürmetkârlarının omuzları ve elleri üstünde yükseltilen tabut bulunuyor ve binlerce merasime iştirak edenler takip e-

Mezar başında Ahmet İhsan Bey

diyorlardı. Alayın iki tarafında bir askeri müfreze yer almıştı. Cenaze Zülfüpaşa camii önüne gelince bir askeri kıta tarafından selâmlandı.

Kızıltoprak istasiyonunda

Cenaze namazını müteakip tabut Kızıltoprak istasyonuna götürüldü. İstasyonda üstadın ruhuna fatihalar ithaf edildi. Mahmut Sadık son vazifesi olan Devlet Demiryolları memuru müdürlüğü münasebetile kendisine karşı son bir ihtiram ve tebcil emri olmak üzere Devlet Demiryolları idaresi tarafından gönderilen husust

(Mabadı beşinci sahifede)

"Mahmud Sadık Bey Dün Ebediyete Tevdi Edildi.", **Milliyet**, nr.562, 30 Temmuz 1930, s.1.

EK:13

Mahmut Sadık B. dün öğle üstü defnedildi

En yaşlı muharririn cenazesi çok kalabalık olmuş tabut göz yaşları arasında top-ağa gömülmüştür

Cenaze alayı Haydarpaşa garında

Evvelki gün vefatı haberini büyük bir teessürle kaydettiğimiz matbuatın en yaşlı, uzvu Mahmut Sadık B. dün öğle üzeri çok samimi ve hazin merasimle gömülmüştür.

Saat on bire doğru istadın hatırasını tebcil etmek ve ölümünün matemi içinde göz yaşları döken ailesine beyanı taziyet eylemek için gelen zevatla merhumun Kızıltopraktaki ikametgâhı dolmuştu.

[Alt tarafı 4 ncü sayfada]

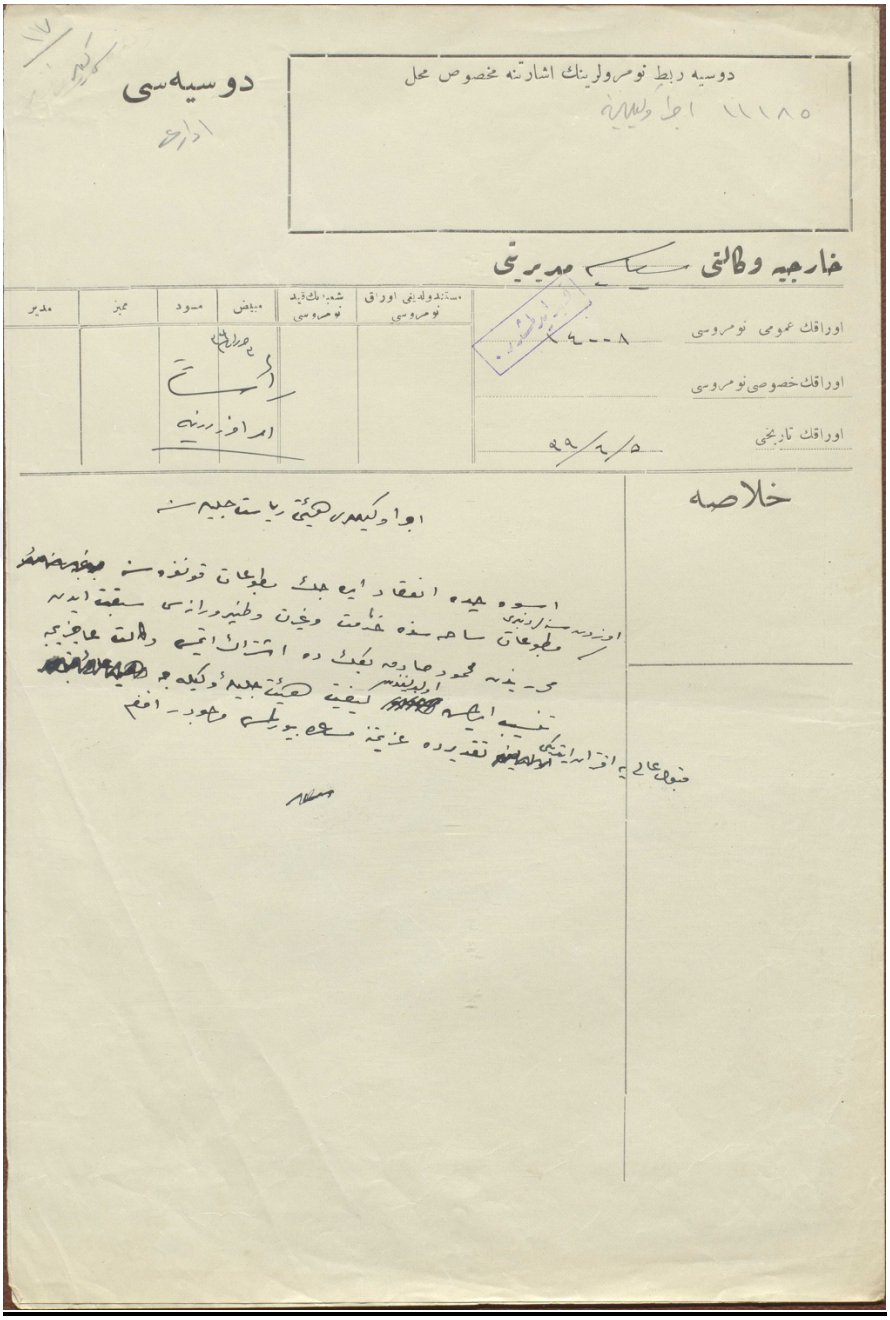
Tali B.

Başka bir vazifeye mi alınıyor?

Ankara, 29 [telefon] — Birinci umumi müfettiş İbrahim Tali B. in başka bir vazifeye alınacağı söyleniyor.

Vakit, 30 Temmuz 1930, nr.560, s.1.

EK:14

دوسیه‌سی

دوسیه ربط نومرولرینك اشارتنه مخصوص محل

خارجیه وظائفی ... مدیریتی

مدیر	ممیز	مسود	مبیض	شعبه‌لك قید نومروسی	مستبدولدینی اوراق نومروسی

اوراقك عمومی نومروسی

اوراقك خصوصی نومروسی

اوراقك تاریخی

خلاصه

Belge Özeti : İsveç`te düzenlenecek Matbuat Kongresi`ne Mahmud Sadık Bey`in iştirakı.

TDA, 539, nr.213379, 17, lef.1.

EK:15 Mahmud Sadık Bey'in Servet-i Fünun'daki Makale Başlıkları

1. Sadık, Mahmud, "Musahabe-i Fenniyye", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 59, 16 Nisan 1308, s. 102.
2. Sadık, Mahmud, "Bârân-ı Sınâî", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 61, 30 Nisan 1308, s. 135–137.
3. Sadık, Mahmud, "Yüz Sene Sonra Avrupa'da Sanâyi-i Nefîse ve Edebiyat", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 63, 14 Mayıs 1308, s. 162–165.
4. Sadık, Mahmud, "Meyron'un Afrika Seyahati", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 71, 9 Temmuz 1308, s. 293–295.
5. Sadık, Mahmud, "Illero'da Gazetecilik", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 72, 16 Temmuz 1308, s. 314.
6. Sadık, Mahmud, "Telsiz Telgraf", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 72, 16 Temmuz 1308, s. 311–314.
7. Sadık, Mahmud, "Ziraatte", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 73, 23 Temmuz 1308, s. 323–327.
8. Sadık, Mahmud, "İhtilâf-ı Mevâsim", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 74, 30 Temmuz 1308, s. 350–352.
9. Sadık, Mahmud, "Köpek Balıkları", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 74, 30 Temmuz 1308, s. 348–349.
10. Sadık, Mahmud, "İhtilâf-ı Mevâsim", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 75, 6 Ağustos 1308, s. 363–364.
11. Sadık, Mahmud, "Fünûnun Terakkiyât-ı Atiyyesi", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 77, 19 Ağustos 1308, s. 391–394.
12. Sadık, Mahmud, "Hava Teneffüse Kabiliyetini Zayıf Ederse", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 3, nr. 77, 19 Ağustos 1308, s. 135–137.
13. Sadık, Mahmud, "Ahvâl-i Hava", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 79, 3 Eylül 1308, s. 11–12.
14. Sadık, Mahmud, "Tütünün Dört-yüzüncü Sene-i Devriyesi", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 79, 3 Eylül 1308, s. 15–16.
15. Sadık, Mahmud, "C. Colomb'dan Evvel Amerika Medeniyeti", **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 80, 10 Eylül 1308, s. 30–31.

16. Sadık, Mahmud, “Avrupa’nın Sefâin-i Ticâriyesi”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 82, 26 Eylül 1308, s. 52–55.
17. Sadık, Mahmud, “Alüminyum Devri”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 83, 1 Teşrin-i evvel 1308, s. 75–78.
18. Sadık, Mahmud, “Lakrıd Torbaya Girmez mi?”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 83, 1 Teşrin-i evvel 1308, s. 60.
19. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 86, 22 Teşrin-i evvel 1308, s. 126–128.
20. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 87, 29 Teşrin-i evvel 1308, s. 142.
21. Sadık, Mahmud, “C. Colomb’dan Evvel Amerika’ya Gidenler”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 88, 5 Teşrin-i sânî 1308, s. 158–159.
22. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 88, 5 Teşrin-i sânî 1308, s. 153–154.
23. Sadık, Mahmud, “Niyagara Şelalesinden İstifâde”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 89, 12 Teşrin-i sânî 1308, s. 162–164.
24. Sadık, Mahmud, “Şikago Tiyatroları”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 89, 12 Teşrin-i sânî 1308, s. 171–172.
25. Sadık, Mahmud, “Bir Şehir Numûnesi”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 90, 19 Teşrin-i sânî 1308, s. 182–183.
26. Sadık, Mahmud, “Çamaşırcı Elektrik”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 90, 19 Teşrin-i sânî 1308, s. 187.
27. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 91, 26 Teşrin-i sânî 1308, s. 198–199.
28. Sadık, Mahmud, “C. Colomb’dan Evvel Amerika Medeniyeti”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 92, 3 Kânûn-ı evvel 1308, s. 215–218.
29. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 92, 3 Kânûn-ı evvel 1308, s. 212–215.
30. Sadık, Mahmud, “C. Colomb ve Amerika Keşfi”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 93, 10 Kânûn-ı evvel 1308, s. 227–235.
31. Sadık, Mahmud, “Telgrafın Düşmanları”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 94, 17 Kânûn-ı evvel 1308, s. 250–251.

32. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 95, 24 Kânûn-ı evvel 1308, s. 266–268.
33. Sadık, Mahmud, “Muskıhnın Testîh”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 96, 31 Kânûn-ı evvel 1308, s. 275–277.
34. Sadık, Mahmud, “Tahtadan Kaldırımlar”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 96, 31 Kânûn-ı evvel 1308, s. 279–282.
35. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 97, 7 Kânûn-ı sânî 1309, s. 292–295.
36. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 98, 14 Kânûn-ı sânî 1309, s. 306–308.
37. Sadık, Mahmud, “Kâmet-i Beşer”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 99, 21 Kânûn-ı sânî 1309, s. 335–336.
38. Kadrî, “Bekârlar Köyü”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 100, 29 Kânûn-ı sânî 1308, s. 343.
39. Kadrî, “Kar Yağarken Hava Sıcak Olur”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 100, 29 Teşrin-i sânî 1308, s. 352.
40. Sadık, Mahmud, “Osmanlılar’da Gemicilik”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 100, 29 Kânûn-ı sânî 1309, s. 331–335.
41. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 100, 29 Kânûn-ı sânî 1309, s. 340–343.
42. Kadrî, “Muhâceret-i Tuyûr, Toprak”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 101, 6 Şubat 1308, s. 357.
43. Sadık, Mahmud, “Bir Lisân-ı Ecnebînin tahsilinde En Muvâfık Usûl”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 101, 6 Şubat 1308, s. 355–357.
44. Sadık, Mahmud, “On Saatte Bir Lokomotif İnşâası”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 101, 6 Şubat 1309, s. 359–360.
45. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 102, 13 Şubat 1309, s. 370–371.
46. Kadrî, “Amerika’da Süngercilik”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 103, 18 Şubat 1308, s. 394–399.
47. Sadık, Mahmud, “Elektrik Şimendiferleri”, **Servet-i Fünun**, y. 2, c. 4, nr. 104, 21 Şubat 1309, s. 403–406.

48. Kadrî, “Bahr-i Muhîtin Tenvîri Meselesi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 105, 4 Mart 1309, s. 14–15.
49. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 105, 4 Mart 1309, s. 3–5.
50. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 106, 11 Mart 1309, s. 19–20.
51. Kadrî, “Ellerin İsti’mâli”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 107, 18 Mart 1309, s. 37–38.
52. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 107, 18 Mart 1309, s. 34–36.
53. Kadri, “Mebâhis-i Hayvânattan”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 108, 25 Mart 1309, s. 53–54.
54. Sadık, Mahmud, “Demir Köprüler”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 108, 25 Mart 1309, s. 51–53.
55. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 109, 1 Nisan 1309, s. 66–67.
56. Sadık, Mahmud, “Camdan Hâneler”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 110, 8 Nisan 1309, s. 82–83.
57. Sadık, Mahmud, “Erkeklerde ve Kadınlarda Hüsnün Derecesi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 110, 8 Nisan 1309, s. 84–85.
58. Sadık, Mahmud, “Mesy ve Hareketin Vücûda Tesîri”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 110, 8 Nisan 1309, s. 83–84.
59. Sadık, Mahmud, “İngiliz Kadınları”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 111, 15 Nisan 1309, s. 104.
60. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 112, 22 Nisan 1309, s. 118–120.
61. Kadri, “Ağaçların Hayâtı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 114, 6 Mayıs 1309, s. 159–160.
62. Sadık, Mahmud, “Hayvanât-ı Vahşiyye Ticareti”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 114, 6 Mayıs 1309, s. 152–154.
63. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 115, 13 Mayıs 1309, s. 169–170.

64. Sadık, Mahmud, “Beyrut-Şam-Havran Demiryolu”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 116, 20 Mayıs 1309, s. 178–181.
65. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 116, 20 Mayıs 1309, s. 181–183.
66. Sadık, Mahmud, “Newyork Herald”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 116, 20 Mayıs 1309, s. 186–187.
67. Kadri, “Lisân-ı Ummûl Ne Halde”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 117, 27 Mayıs 1309, s. 199.
68. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 117, 27 Mayıs 1309, s. 202–203.
69. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 118, 3 Haziran 1309, s. 213–215.
70. Sadık, Mahmud, “Alman Kadınları”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 119, 10 Haziran 1309, s. 238–240.
71. Sadık, Mahmud, “Cenûbî Amerika’da Seyahat”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 119, 10 Haziran 1309, s. 237–238.
72. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 119, 10 Haziran 1309, s. 228–229.
73. Sadık, Mahmud, “Beyrut Limanı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 121, 24 Haziran 1309, s. 260–262.
74. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 121, 24 Haziran 1309, s. 262–263.
75. Sadık, Mahmud, “Otların Şifâsı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 121, 24 Haziran 1309, s. 258–259.
76. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 122, 1 Temmuz 1309, s. 280–282.
77. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Foto Telgraf”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 122, 1 Temmuz 1309, s. 282–283.
78. Sadık, Mahmud, “Cenûbî Annam’da Seyahat”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 124, 15 Temmuz 1309, s. 320.
79. Kadri, “İçki”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 126, 29 Temmuz 1309, s. 343–344.

80. Kadri, “Elektrikli Lokomotifler”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 127, 5 Ağustos 1309, s. 360–352.
81. Kadri, “Afrika Cüceleri”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 128, 12 Ağustos 1309, s. 374–375.
82. Sadık, Mahmud, “Anvers Sergisi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 128, 12 Ağustos 1309, s. 370–374.
83. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 128, 12 Ağustos 1309, s. 370–371.
84. Sadık, Mahmud, “Tanzîfat-ı Elektrikiyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 128, 12 Ağustos 1309, s. 379–380.
85. Kadri, “İngiltere'de Seyahat Kültürü”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 129, 19 Ağustos 1309, s. 390.
86. Kadri, “Suyu Delmek”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 129, 19 Ağustos 1309, s. 393–394.
87. Kadri, “Farelerin Tünel Hafrında İstihdâmı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 130, 26 Ağustos 1309, s. 413–414.
88. Kadri, “Hayvanâta Nezâket”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 130, 26 Ağustos 1309, s. 407.
89. Sadık, Mahmud, “Elektrik Nedir?”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 130, 26 Ağustos 1309, s. 414–416.
90. Sadık, Mahmud, “Emrâz-ı Müstevliyeye İlâç”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 130, 26 Ağustos 1309, s. 409–411.
91. Sadık, Mahmud, “Statistik”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 130, 26 Ağustos 1309, s. 404–406.
92. Kadri, “Kadınların Libâsı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 131, 2 Eylül 1309, s. 7–9.
93. Sadık, Mahmud, “Statistik”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 131, 2 Eylül 1309, s. 3–6.
94. Sadık, Mahmud, “Yürüyen Hâneler”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 5, nr. 131, 2 Eylül 1309, s. 6–7.
95. Kadri, “Muhasebe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 132, 9 Eylül 1309, s. 35–36.

96. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 132, 9 Eylül 1309, s. 18–20.
97. Sadık, Mahmud, “Boğaziçi’nde Mevsim-i Sayf”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 133, 16 Eylül 1309, s. 37–39.
98. Kadri, “Yine Elbisə Meselesi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 134, 23 Eylül 1309, s. 63–64.
99. Sadık, Mahmud, “Bahr-i Muhît’te Sür’at Katarı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 134, 23 Eylül 1309, s. 59–63.
100. Kadri, “Ezberden Satranç Oynayânlar”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 135, 30 Eylül 1309, s. 73–76.
101. Sadık, Mahmud, “Elbisenin Nazara Testîri”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 136, 5 Teşrin-i evvel 1309, s. 87–91.
102. Kadri, “Amerika Gazetecileri”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 137, 14 Teşrin-i evvel 1309, s. 101–103.
103. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 137, 14 Teşrin-i evvel 1309, s. 99–101.
104. Kadri, “Madencilikte Elektrik”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 138, 21 Teşrin-i evvel 1309, s. 125–127.
105. Sadık, Mahmud, “Şikago Sergisi’nde Büyük Peynir”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 138, 21 Teşrin-i evvel 1309, s. 114–115.
106. Kadri, “Doktor Koh'un Tüberkülinî”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 139, 28 Teşrin-i evvel 1309, s. 139–140.
107. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 139, 28 Teşrin-i evvel 1309, s. 130–133.
108. Kadri, “Balon Tecrübeleri”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 140, 4 Teşrin-i sânî 1309, s. 148–154.
109. Sadık, Mahmud, “Yürümenin Bir Türlüsü”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 140, 4 Teşrin-i sânî 1309, s. 133–135.
110. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 140, 4 Teşrin-i sânî 1309, s. 146–148.
111. Kadri, “Velespîd”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 141, 11 Teşrin-i sânî 1309, s. 174–175.

112. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 141, 11 Teşrin-i sânî 1309, s. 163–166.
113. Kadri, “Japonya Dilberi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 142, 18 Teşrin-i sânî 1309, s. 182–185.
114. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 142, 18 Teşrin-i sânî 1309, s. 179.
115. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 143, 25 Teşrin-i sânî 1309, s. 195–197.
116. Kadri, “Garâib-i Nebâtât”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 144, 2 Kânûn-ı evvel 1309, s. 214–217.
117. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 144, 2 Kânûn-ı evvel 1309, s. 211–214.
118. Kadri, “Kadınlar Tütün İçmeli mi, İçmemeli mi?”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 145, 9 Kânun-ı evvel 1309, s. 228–231.
119. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 145, 9 Kânûn-ı evvel 1309, s. 226–228.
120. Kadri, “Sergi Üstüne Sergi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 146, 16 Kânûn-ı evvel 1309, s. 245–246.
121. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 146, 16 Kânûn-ı evvel 1309, s. 243.
122. Sadık, Mahmud, “Serendib’in Sekene-i Kadîmesi”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 146, 16 Kânûn-ı evvel 1309, s. 248–251.
123. Kadri, “Avustralya Maunu”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 147, 23 Kânûn-ı evvel 1309, s. 266–267.
124. Sadık, Mahmud, “Yemeklere Niçin Tuz Koyarlar?”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 147, 23 Kânûn-ı evvel 1309, s. 261–266.
125. Kadri, “Avrupa’dan Amerika’ya Şimendifer”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 148, 30 Kânûn-ı evvel 1309, s. 276–278.
126. Sadık, Mahmud, “Ekmek Ağacı, Süt Ağacı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 148, 30 Kânûn-ı evvel 1309, s. 278–283.
127. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 148, 30 Kânûn-ı evvel 1309, s. 274–275.

128. Kadri, “Asya Kıtası’nın Ticareti”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 149, 6 Kânûn-ı sânî 1309, s. 298–299.
129. Sadık, Mahmud, “Japonya’da Kıllı Adamlar”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 149, 6 Kânûn-ı sânî 1309, s. 290–294.
130. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 150, 13 Kânûn-ı sânî 1309, s. 306–310.
131. Kadri, “Amerika’da Hizmetçi Kızlar ve Mâişet-i Aile”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 151, 30 Kânûn-ı sânî 1309, s. 324–330.
132. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 151, 14 Kânûn-ı sânî 1309, s. 323–326.
133. Kadri, “İstakoz Ziraati”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 152, 27 Kânûn-ı sânî 1309, s. 344–346.
134. Sadık, Mahmud, “Kadınlar İçin Güzellik Dârü’t-tahsîli”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 152, 27 Kânûn-ı sânî 1309, s. 342–344.
135. Kadri, “Elektrik Lokomotifleri”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 153, 3 Şubat 1309, s. 362–363.
136. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 153, 3 Şubat 1309, s. 355–358.
137. Sadık, Mahmud, “Amerikalılar’da İşrete İnhimâk”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 154, 10 Şubat 1309, s. 373–375.
138. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 154, 10 Şubat 1309, s. 370–372.
139. Kadri, “Dağ Hastalığı ve Tesirâtı”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 155, 17 Şubat 1309, s. 392–394.
140. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 155, 17 Şubat 1309, s. 387–389.
141. Kadri, “Ensalî Münkatı: Hayvanat ve Nebatat”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 156, 24 Şubat 1309, s. 406–409.
142. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 3, c. 6, nr. 156, 24 Şubat 1309, s. 403–406.
143. Kadri, “Manchester Kanalı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 157, 3 Mart 1310, s. 7–11.

144. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 157, 3 Mart 1310, s. 3–5.
145. Kadri, “Merakib-i Bahriye-i İbtidaiyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 158, 10 Mart 1310, s. 22–23.
146. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 159, 17 Mart 1310, s. 35–38.
147. Kadri, “Banka Kâimeleti”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 160, 24 Mart 1310, s. 53–55.
148. Kadri, “Eski ve Yeni Zaman Balinaları”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 160, 24 Mart 1310, s. 55–58.
149. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 160, 24 Mart 1310, s. 51–53.
150. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 161, 31 Mart 1310, s. 67–70.
151. Kadri, “Beradon Şikova”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 162, 7 Şevval 1310, s. 94–95.
152. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 162, 7 Şevval 1310, s. 83–86.
153. Kadri, “Almanya’da Bir Şahs-ı Garib”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 163, 14 Nisan 1310, s. 106–107.
154. Kadri, “Ma‘lûmât-ı Coğrafiyye: Haiti Adası”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 163, 14 Nisan 1310, s. 108–109.
155. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 163, 14 Nisan 1310, s. 99–102.
156. Kadri, “Ka‘r-ı Deryâda Çalışanlar”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 164, 21 Nisan 1310, s. 119–123.
157. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 164, 21 Nisan 1310, s. 115–117.
158. Kadri, “Ezhar ve Revayih-i Ezhar”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 165, 28 Nisan 1310, s. 163.
159. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 165, 28 Nisan 1310, s. 131–133.

160. Kadri, “Milyoner Kızlar Mektebi”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 166, 5 Mayıs 1310, s. 150–155.
161. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 166, 5 Mayıs 1310, s. 147–150.
162. Kadri, “Balon Şimendiferleri, Hava Şimendiferleri”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 167, 12 Mayıs 1310, s. 166–167.
163. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 167, 12 Mayıs 1310, s. 163–166.
164. Sadık, Mahmud, “Kimyâ Sanatının Ma’rifetleri”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 168, 19 Mayıs 1310, s. 182–186.
165. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 168, 19 Mayıs 1310, s. 179–181.
166. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 169, 26 Mayıs 1310, s. 195–198.
167. Kadri, “Ot Yiyen Hayvanâtda Et Yemeğe Meyelan”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 170, 2 Haziran 1310, s. 218–219.
168. Kadri, “Terzi Doven’in Zırhı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 170, 2 Haziran 1310, s. 213–214.
169. Kadri, “Velespîd ile Kutb-ı Şimâlî Seyahati”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 170, 2 Haziran 1310, s. 214–215.
170. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 170, 2 Haziran 1310, s. 211–212.
171. Kadri, “Norveç Mekteplerinde Mucizat”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 171, 9 Haziran 1310, s. 232–234.
172. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 171, 9 Haziran 1310, s. 227–230.
173. Kadri, “2000 Tarihinde Beşeriyet”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 172, 16 Haziran 1310, s. 245–247.
174. Kadri, “Kadınların Tuvaleti”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 172, 16 Haziran 1310, s. 251–252.
175. Kadri, “Tavuklar Altın Yumurtlamaz mı?”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 172, 16 Haziran 1310, s. 253.

176. Kadri, “Mont Blanch Üzerinde Rasadât”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 173, 23 Haziran 1310, s. 263–266.
177. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 173, 23 Haziran 1310, s. 259–262.
178. Kadri, “Nasıl Sıhhati Muhafaza Eylemeli?”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 174, 7 Temmuz 1310, s. 290–291.
179. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 174, 30 Haziran 1310, s. 275–277.
180. Kadri, “Alüminyumun Yeni Bir İstî‘mâli”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 175, 7 Temmuz 1310, s. 291–293.
181. Kadri, “Kâğıt Bıçağı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 176, 14 Temmuz 1310, s. 305–307.
182. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 176, 14 Temmuz 1310, s. 303–305.
183. Kadri, “Afrika'da Sivrisinek”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 177, 21 Temmuz 1310, s. 322–323.
184. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 177, 21 Temmuz 1310, s. 319–320.
185. Kadri, “Paris 1900 Sergisi ve Makinalar Asrı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 178, 28 Temmuz 1310, s. 337–339.
186. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 178, 28 Temmuz 1310, s. 335–337.
187. Kadri, “Muharrirliğin Yeni Tarzı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 179, 4 Ağustos 1310, s. 355–357.
188. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 179, 4 Ağustos 1310, s. 351–354.
189. Kadri, “Edison’un İlk İhtiraı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 180, 11 Ağustos 1310, s. 369–370.
190. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 180, 11 Ağustos 1310, s. 367–369.
191. Kadri, “Elektrikle Tanzifat”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 181, 19 Ağustos 1310, s. 385–386.

192. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 181, 19 Ağustos 1310, s. 383–385.
193. Sadık, Mahmud, “Horuldamanın Çareleri”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 182, 25 Ağustos 1310, s. 402–403.
194. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 7, nr. 182, 25 Ağustos 1310, s. 398–400.
195. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 183, 1 Eylül 1310, s. 3–4.
196. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 184, 8 Eylül 1310, s. 19–21.
197. Kadri, “Altın Vadisi”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 185, 15 Eylül 1310, s. 39–43.
198. Kadri, “Anvers Sergisi”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 185, 15 Eylül 1310, s. 37–39.
199. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 185, 15 Eylül 1310, s. 35–37.
200. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 186, 22 Eylül 1310, s. 51–52.
201. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 187, 29 Eylül 1310, s. 67–70.
202. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 188, 6 Teşrin-i evvel 1310, s. 83–84.
203. Kadri, “Mesgale-i Zihniyye İzdirab Verir mi Vermez mi?”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 189, 13 Teşrin-i evvel 1310, s. 106–108.
204. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 189, 13 Teşrin-i evvel 1310, s. 98–101.
205. Kadri, “Mesgale-i Zihniyye İzdirab Verir mi Vermez mi?”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 190, 20 Teşrin-i evvel 1310, s. 122–124.
206. Kadri, “Seyahat”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 190, 20 Teşrin-i evvel 1310, s. 119–122.
207. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 190, 20 Teşrin-i evvel 1310, s. 115–118.

208. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 191, 27 Teşrin-i evvel 1310, s. 130–132.
209. Kadri, “Amerika’da Talebat”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 192, 3 Teşrin-i sânî 1310, s. 150–154.
210. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 192, 3 Teşrin-i sânî 1310, s. 146–148.
211. Kadri, “Avrupa’da Tîr-endâzlık”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 193, 10 Teşrin-i sânî 1310, s. 165–166.
212. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 193, 10 Teşrin-i sânî 1310, s. 163–165.
213. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 194, 17 Teşrin-i sânî 1310, s. 179–182.
214. Kadri, “Âdât-ı Akvâm”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 195, 10 Teşrin-i sânî 1310, s. 167–171.
215. Kadri, “İç Elbisesi”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 195, 24 Teşrin-i sânî 1310, s. 202–204.
216. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 195, 24 Teşrin-i sânî 1310, s. 195–198.
217. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 196, 1 Kânûn-ı evvel 1310, s. 211–213.
218. Kadri, “Çin Kadınları”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 197, 8 Kânûn-ı evvel 1310, s. 233–235.
219. Kadri, “Vesâit-i Nakliye-i Müstakbele”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 197, 8 Kânûn-ı evvel 1310, s. 229.
220. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 197, 8 Kanun-ı evvel 1310, s. 227–229.
221. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 198, 15 Kânûn-ı evvel 1310, s. 244–246.
222. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 198, 15 Kânûn-ı evvel 1310, s. 242–244.
223. Kadri, “Bisiklet”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 200, 29 Kânûn-ı evvel 1310, s. 276–278.

224. Kadri, “Japonya’da Matbuat”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 201, 5 Kânûn-ı sânî 1310, s. 299–301.

225. Sadık, Mahmud, “Çocuklarda Kuvve-i Hâfıza”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 201, 5 Kânûn-ı sânî 1310, s. 293–296.

226. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 201, 5 Kânûn-ı sânî 1310, s. 291–293.

227. Kadri, “Kimyanın Tahârete Hizmeti”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 202, 12 Kânûn-ı sânî 1310, s. 310–314.

228. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 202, 12 Kânûn-ı sânî 1310, s. 325–326.

229. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 203, 19 Kânûn-ı sânî 1310, s. 307–310.

230. Kadri, “Faraziyyât-ı Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 204, 26 Kânûn-ı sânî 1310, s. 342–343.

231. Kadri, “Hayvanlara Şeker İkramı”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 204, 26 Kânûn-ı sânî 1310, s. 344–346.

232. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 204, 26 Kânûn-ı sânî 1310, s. 339–343.

233. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 205, 30 Kânûn-ı sânî 1310, s. 354–355.

234. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 206, 9 Şubat 1310, s. 371–374.

235. Kadri, “Brüksel’de Kış Eğlenceleri, Kardan Heykeller”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 207, 16 Şubat 1311, s. 395–396.

236. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 207, 16 Şubat 1310, s. 387–390.

237. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 4, c. 8, nr. 208, 23 Şubat 1310, s. 403–406.

238. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 209, Mart 1311.

239. Sadık, Mahmud, “Hüsn ü Zerâfette Mübâlağa”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 210, 9 Mart 1311, s. 21–26.

240. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 210, 9 Mart 1311, s. 19–21.
241. Sadık, Mahmud, “Hüsn ü Zerâfette Mübâlağa”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 211, 16 Mart 1311, s. 45–47.
242. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 211, 16 Mart 1311, s. 34–38.
243. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 212, 23 Mart 1311, s. 51–53.
244. Kadri, “Deniz Köpüğü”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 213, 30 Mart 1311, s. 74–77.
245. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 213, 30 Mart 1311, s. 67–70.
246. Kadri, “1900 Sergisinin Bir Garibesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 214, 6 Nisan 1311, s. 90–93.
247. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 214, 6 Nisan 1311, s. 83–86.
248. Kadri, “Familya Bütçesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 215, 13 Nisan 1311, s. 101–103.
249. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 215, 13 Nisan 1311, s. 99–101.
250. Kadri, “Antropolojiya”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 216, 20 Nisan 1311, s. 124–127.
251. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 216, 20 Nisan 1311, s. 115–118.
252. Sadık, Mahmud, “Ucuz Evler”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 216, 20 Nisan 1311, s. 118½–122.
253. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 217, 27 Nisan 1311, s. 131–133.
254. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 217, 27 Nisan 1311, s. 140–144.
255. Kadri, “Erken Kalkmak Lâzım mıdır?”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 218, 4 Mayıs 1311, s. 150–154.

256. Kadri, “Kurbağa ve Sümüklüböcek Yiyenler”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 218, 4 Mayıs 1311, s. 154–155.
257. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 218, 4 Mayıs 1311, s. 147–149.
258. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 219, 11 Mayıs 1311, s. 163–166.
259. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 220, 18 Mayıs 1311, s. 179–180.
260. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 221, 22 Mayıs 1311, s. 194–196.
261. Kadri, “Buharla Elektriğin Mücadelesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 222, 1 Haziran 1311, s. 222–223.
262. Kadri, “Denizde Yürüyecek miyiz?”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 222, 1 Haziran 1311, s. 219–220.
263. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 222, 1 Haziran 1311, s. 213–215.
264. Kadri, “Transval Altın Madenleri”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 223, 8 Haziran 1311, s. 229–234.
265. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 223, 8 Haziran 1311, s. 227–229.
266. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 224, 15 Haziran 1311, s. 243–245.
267. Kadri, “Altın Yapmak”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 225, 22 Haziran 1311, s. 266–268.
268. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 226, 29 Haziran 1311, s. 274–277.
269. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 227, 6 Temmuz 1311, s. 290–292.
270. Kadri, “Amerikalı Bir Dilber”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 228, 13 Temmuz 1311, s. 309–311.
271. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 228, 13 Temmuz 1311, s. 306–309.

272. Sadık, Mahmud, “Âsâr-ı Fenniyye ve Tarz-ı Tahrîri”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 228, 13 Temmuz 1311, s. 311–315.
273. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 229, 20 Temmuz 1311, s. 323–326.
274. Sadık, Mahmud, “Mehâfil-i Siyâsiyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 230, 28 Temmuz 1311, s. 342–343.
275. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 230, 28 Temmuz 1311, s. 339–342.
276. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 231, 3 Ağustos 1311, s. 355–357.
277. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 232, 10 Ağustos 1311, s. 371–373.
278. Kadri, “Veremin Tedavisi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 233, 19 Ağustos 1311, s. 394–395.
279. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 233, 19 Ağustos 1311, s. 383–385.
280. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 9, nr. 234, 24 Ağustos 1311, s. 403–404.
281. Kadri, “Medenilerde Zayıf Bünye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 235, 31 Ağustos 1311, s. 6–8.
282. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 235, 31 Ağustos 1311, s. 3–6.
283. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 236, 7 Eylül 1311, s. 19–22.
284. Kadri, “Bir Dilenci Kızla Mülâkeme”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 237, 14 Eylül 1311, s. 42–43.
285. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 237, 14 Eylül 1311, s. 35–37.
286. Kadri, “İşret”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 238, 21 Eylül 1311, s. 61–63.
287. Kadri, “Müzelerden İstifade”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 238, 21 Eylül 1311, s. 55–58.

288. Kadri, “Zekâ-yı Hayvânat”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 238, 21 Eylül 1311, s. 63–64.
289. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 238, 21 Eylül 1311, s. 51–55.
290. Kadri, “Litografya”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 239, 28 Eylül 1311, s. 71–74.
291. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 239, 28 Eylül 1311, s. 67–69.
292. Kadri, “Havassın Muâvenet-i Mütakâbilesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 240, 5 Teşrin-i evvel 1311, s. 91–92.
293. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 240, 7 Teşrin-i evvel 1311, s. 83–85.
294. Kadri, “Verem Irsi midir?”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 241, 12 Teşrin-i evvel 1311, s. 106–108.
295. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 241, 12 Teşrin-i evvel 1311, s. 99–103.
296. Kadri, “Havassın Muâvenet-i Mütakâbilesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 242, 19 Teşrin-i evvel 1311, s. 123.
297. Kadri, “Verem Irsi midir?”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 242, 19 Teşrin-i evvel 1311, s. 120–122.
298. Kadri, “Karıncalar Erbâb-ı Ziraattendir”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 245, 9 Teşrin-i sânî 1311, s. 174–175.
299. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 245, 9 Teşrin-i sânî 1311, s. 163–165.
300. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 247, 23 Teşrin-i sânî 1311, s. 195.
301. Kadri, “Kadın ve Fen”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 248, 30 Teşrin-i sânî 1311, s. 219–221.
302. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 248, 30 Teşrin-i sânî 1311, s. 211–214.
303. Kadri, “Simplon Tüneli”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 250, 14 Kânûn-ı sânî 1311, s. 251–255.

304. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 250, 14 Kânûn-ı evvel 1311, s. 243–246.
305. Kadri, “Amerika Terbiyesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 252, 28 Kânûn-ı evvel 1311, s. 287–288.
306. Kadri, “Nisbetsiz Bir İzdivaç”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 252, 28 Kânûn-ı evvel 1311, s. 279–282.
307. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 252, 28 Kânûn-ı evvel 1311, s. 275–278.
308. Kadri, “Amerika Terbiyesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 253, 4 Kânûn-ı sânî 1311, s. 303–304.
309. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 253, 4 Kânûn-ı sânî 1311, s. 294–295.
310. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 254, 11 Kânûn-ı sânî 1311, s. 308–311.
311. Sadık, Mahmud, “Nabızade Nâzım ve Zehra’sı”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 254, 11 Kânûn-ı sânî 1311, s. 307–308.
312. Kadri, “Macaristan’ın Bininci Sene-i Devriyesi”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 255, 19 Kânûn-ı sânî 1311, s. 326–327.
313. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 255, 19 Kânûn-ı sânî 1311, s. 328–330.
314. Kadri, “Tahsil-i Elsine-i Ecnebiyye ve Terbiye-i Milliyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 256, 25 Kânûn-ı sânî 1311, s. 343–344.
315. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 256, 26 Kânûn-ı sânî 1311, s. 340–343.
316. Kadri, “Ehven-i Beşeriyye ve Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 257, 1 Şubat 1311, s. 363.
317. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 257, 3 Şubat 1311, s. 355–357.
318. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 258, 8 Şubat 1311, s. 376–378.
319. Kadri, “Ehven-i Beşeriyye ve Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 259, 15 Şubat 1311, s. 393–395.

320. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 259, 15 Şubat 1311, s. 389–391.
321. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 5, c. 10, nr. 260, 22 Şubat 1311, s. 403–406.
322. Kadri, “Kont Ojen Zibıçî’nin Asya Seyahati”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 261, 29 Şubat 1311, s. 7–9.
323. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 261, 29 Şubat 1312, s. 2–3.
324. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 262, 7 Mart 1312, s. 19–22.
325. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 265, 28 Mart 1312, s. 67–69.
326. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 270, 28 Mayıs 1312, s. 149–151.
327. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 272, 16 Mayıs 1312, s. 182–183.
328. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 274, 30 Mayıs 1312, s. 210–211.
329. Kadri, “Paul Simon”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 275, 6 Haziran 1312, s. 228–229.
330. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 277, 20 Haziran 1312, s. 259–261.
331. Kadri, “1900 Sergisi”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 279, 4 Temmuz 1312, s. 294.
332. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 279, 4 Temmuz 1312, s. 291–294.
333. Kadri, “Bir Mesele-i Neşriyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 11, nr. 284, 8 Ağustos 1312, s. 371–372.
334. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 286, 29 Nisan 1312, s. 4–7.
335. Kadri, “Şebnem”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 290, 19 Eylül 1312, s. 53–54.

336. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 294, 17 Teşrin-i evvel 1312, s. 116–118.
337. Kadri, “İntihâb-ı Meslek”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 295, 24 Teşrin-i evvel 1312, s. 139–141.
338. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 296, 31 Teşrin-i evvel 1312, s. 150–152.
339. Kadri, “Hiss-i İntifâ”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 300, 28 Teşrin-i sânî 1312, s. 217–219.
340. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 301, 5 Teşrin-i evvel 1312, s. 234–235.
341. Kadri, “Françoise Coppée”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 303, 19 Kânûn-ı evvel 1312, s. 263–266.
342. Kadri, “Buhari Makinalar”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 304, 26 Kânûn-ı evvel 1312, s. 296–297.
343. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 304, 26 Kânûn-ı evvel 1312, s. 294–296.
344. Kadri, “Terbiye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 306, 7 Kânûn-ı sânî 1313, s. 314–315.
345. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Fennî Tedâvî”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr. 307, 16 Kânûn-ı sânî 1312, s. 329–331.
346. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr.308, 23 Kânûn-ı sânî 1312, s. 344–347.
347. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Röntgen Işınları”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr.309, 30 Kânûn-ı sânî 1312, s. 362–264.
348. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Fennî Cerâhî”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr.310, 6 Şubat 1312, s. 375–378.
349. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Vebâ”, **Servet-i Fünun**, y. 6, c. 12, nr.311, 13 Şubat 1312, s. 393–396.
350. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.313, 27 Şubat 1313, s. 7–9.
351. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Emrâz-ı Müzmine”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.314, 6 Mart 1313, s. 42.

352. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.315, 13 Mart 1313, s. 38–74.
353. Kadri, “Hugo’nun Sanatkârlığı”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.317, 27 Şubat 1313, s. 70.
354. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.317, 27 Mart 1313, s. 71–74.
355. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.319, 10 Nisan 1313, s. 102–104.
356. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.320, 17 Nisan 1313, s. 115–118.
357. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.322, 15 Mayıs 1313, s. 180–183.
358. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Saç ve Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.322, 15 Mayıs 1313, s. 150–154.
359. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.323, 22 Mayıs 1313, s. 162–164.
360. Kadri, “Japonya”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.324, 6 Mart 1313, s. 94–95.
361. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Altıncı His”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.326, 29 Mayıs 1313, s. 21–215.
362. Kadri, “Kutba Doğru”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.327, 5 Haziran 1313, s. 235.
363. Sadık, Mahmud, “Hiss-i Sevda”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.327, 5 Haziran 1313, s. 227–230.
364. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.328, 12 Haziran 1313, s. 242–244.
365. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.329, 19 Haziran 1313, s. 262–265.
366. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Şems Menba’-ı Hayattır”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr. 332, 10 Temmuz 1313, s. 308–310.
367. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.334, 24 Temmuz 1313, s. 344–346.

368. Kadri, “Japonların Çiçekçiliği”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.337, 14 Ağustos 1313, s. 398–399.
369. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.337, 14 Ağustos 1313, s. 391–394.
370. Kadri, “Yelpaze”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr. 338, 19 Ağustos 1313, s. 407–409.
371. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 13, nr.338, 19 Ağustos 1313, s. 409–411.
372. Kadri, “Yelpaze”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr. 340, 4 Eylül 1313, s. 22–24.
373. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.340, 4 Eylül 1313, s. 24–26.
374. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.342, 18 Eylül 1313, s. 50–53.
375. Sadık, Mahmud, “Hindistan Vukūâtına Bir Nazar”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.343, 25 Eylül 1313, s. 66–68.
376. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.345, 9 Teşrin-i evvel 1313, s. 104–106.
377. Kadri, “Kutupta Altın Madenleri”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.348, 30 Teşrin-i evvel 1313, s. 148–149.
378. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.349, 6 Teşrin-i sânî 1313, s. 167–169.
379. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.350, 13 Teşrin-i sânî 1313, s. 178–180.
380. Kadri, “Gelecek Zaman Hikâyeleri”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.351, 20 Teşrin-i Sani 1313, s. 200–202.
381. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fennîye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.351, 20 Teşrin-i Sani 1313, s. 195–197.
382. Kadri, “Bir Darülfünunun Tarih-i Tesisi”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.352, 27 Teşrin-i Sani 1313, s. 214–216.
383. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fennîye” , **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.352, 27 Teşrin-i Sani 1313, s. 211–214.

384. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fennîye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.353, 4 Kanun-ı evvel 1313, s. 227–231.
385. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fennîye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.354, 11 Kanun-ı evvel 1313, s. 246–248.
386. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fennîye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.355, 18 Kanun-ı evvel 1313, s. 263–266.
387. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fennîye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr.356, 25 Kanun-ı evvel 1313, s. 282–283.
388. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr. 357, 1 Kânûn-ı sânî 1313, s. 290–293.
389. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 14, nr. 361, 29 Kânûn-ı sânî 1313, s. 354–356.
390. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 365, 26 Şubat 1313, s. 6–7.
391. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 367, 12 Mart 1314, s. 41–43.
392. Sadık, Mahmud, “Ressam Halil Efendi”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 368, 19 Mart 1314, s. 51–53.
393. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 369, 26 Mart 1314, s. 74–75.
394. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 373, 23 Nisan 1314, s. 138–140.
395. Sadık, Mahmud, “Ressam Şövalye Fausto Zonaro”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 375, 7 Mayıs 1314, s. 171–173.
396. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 379, 4 Haziran 1314, s. 237–239.
397. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 380, 11 Haziran 1314, s. 242–243.
398. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 381, 18 Haziran 1314, s. 258–259.
399. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 382, 25 Haziran 1314, s. 274–278.

400. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 383, 2 Temmuz 1314, s. 290–293.
401. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 384, 9 Temmuz 1314, s. 306–308.
402. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 385, 16 Temmuz 1314, s. 322–324.
403. Kadri, “İngiliz Terbiyesi”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 386, 23 Temmuz 1314, s. 348–349.
404. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 386, 23 Temmuz 1314, s. 338–339.
405. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 387, 30 Temmuz 1314, s. 354–356.
406. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Verem ve Veremin Sîret-i Sûfiyesi”, **Servet-i Fünun**, y. 7, c. 15, nr. 388, 6 Ağustos 1314, s. 374–376.
407. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 389, 13 Ağustos 1314, s. 388–391.
408. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 15, nr. 390, 19 Ağustos 1314, s. 404–406.
409. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Vereme Çare”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 391, 27 Ağustos 1314, s. 4–6.
410. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 392, 3 Eylül 1314, s. 19–21.
411. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 393, 10 Eylül 1314, s. 38–39.
412. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 394, 17 Eylül 1314, s. 50–51.
413. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 396, 1 Teşrin-i evvel 1314, s. 83–84.
414. Sadık, Mahmud, “Tahsîl-i Ulûm ve Fünûn ve Fezâil-i Ahlâkiye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 397, 8 Teşrin-i evvel 1314, s. 103–107.
415. Kadri, “Norveç Kadınları”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 398, 10 Teşrin-i evvel 1314, s. 123–124.

416. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 398, 10 Teşrin-i evvel 1314, s. 115–117.
417. Kadri, “Çocuklarda Kuvve-i Hayâliyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 399, 22 Teşrin-i evvel 1314, s. 141–142.
418. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 399, 22 Teşrin-i evvel 1314, s. 132–134.
419. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 401, 5 Teşrin-i sânî 1314, s. 162–163.
420. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 402, 12 Teşrin-i evvel 1314, s. 178–179.
421. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 403, 29 Teşrin-i sânî 1314, s. 196–198.
422. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 404, 3 Kânûn-ı evvel 1314, s. 226–228.
423. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 405, 3 Kânûn-ı evvel 1314, s. 226–228.
424. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 406, 10 Kânûn-ı evvel 1314, s. 147–148.
425. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 407, 17 Kânûn-ı evvel 1314, s. 258–260.
426. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 409, 31 Kânûn-ı evvel 1314, s. 290–292.
427. Kadri, “Karnaval”, **Servet-i Fünun**, y. 8, c. 16, nr. 415, 11 Şubat 1314, s. 391–392.
428. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye: Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 417, 25 Şubat 1314, s. 2–6.
429. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 17, nr. 424, 15 Nisan 1315, s.114-117.
430. Kadri, “Hava-yı Fotoğrafya”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 17, nr. 430, 27 Mayıs 1315, s. 210–215.
431. Kadri, “Umûma Mahsus Dârülfünûnlar”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 17, nr. 433, 17 Haziran 1315, s. 264–265.

432. Kadri, “Fotoğrafya ve Sanat”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 17, nr. 435, 1 Temmuz 1315, s. 300.

433. Kadri, “Verem Senatoryumları”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 17, nr. 441, 12 Ağustos 1315, s. 388–391.

434. Kadri, “Lüksler”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 17, nr. 444, 2 Eylül 1315, s. 412.

435. Kadri, “İşret”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 445, 9 Eylül 1315, s. 42–43.

436. Kadri, “Servet”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 447, 23 Eylül 1315, s. 66–67.

437. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 449, 7 Teşrin-i evvel 1315, s. 98–101.

438. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 454, 11 Teşrin-i sânî 1315, s. 180–182.

439. Sadık, Mahmud, “Son Mektup”, **Servet-i Fünun**, c.18, nr.454, 11 Teşrin-i Sani 1315, s.183-185.

440. Kadri, “Coppée’nin Şiirleri”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 456, 12 Teşrin-i sânî 1315, s. 218–220.

441. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 456, 25 Teşrin-i sânî 1315, s. 210–213.

442. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 457, 2 Kânûn-ı evvel 1315, s. 226–228.

443. Kadri, “Gıdalar”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 458, 18 Teşrin-i sânî 1315, s. 198–199.

444. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 458, 7 Kânûn-ı evvel 1315, s. 242–243.

445. Kadri, “Altın Gümüş”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 463, 13 Kânûn-ı sânî 1315, s. 331–332.

446. Kadri, “Paris’in 1900 Sergisinde”, **Servet-i Fünun**, y. 9, c. 18, nr. 467, 26 Kânûn-ı sânî 1315, s. 316.

447. Kadri, “Mes’ele-i Müeyyide (Lisân üzerine)”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 472, 16 Mart 1316, s. 54–58.

448. Kadri, “Paris Sergisi Münâsebetiyle”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 475, 6 Nisan 1316, s. 99–101.
449. Kadri, “Bir İzdivaç”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 487, 29 Haziran 1316, s. 298–301.
450. Kadri, “Japon Kadınları”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 489, 13 Temmuz 1316, s. 330.
451. Kadri, “Japon Kadınları”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 490, 10 Temmuz 1316, s. 342–346.
452. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 491, 27 Temmuz 1316, s. 354–356.
453. Kadri, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 19, nr. 492, 3 Ağustos 1316, s. 374–375.
454. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniyye”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 20, nr. 511, 4 Kânûn-ı evvel 1316, s. 260–263.
455. Kadri, “Bir Meşcerî-i Mütehaccere”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 20, nr. 515, 11 Kânûn-ı sânî 1316, s. 331–333.
456. Kadri, “Morino Balığı Ticareti”, **Servet-i Fünun**, y. 10, c. 20, nr. 520, 15 Şubat 1316, s. 407–411.
457. Kadri, “Avrupa Postası (Hayat-ı içtimâiyye)”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 21, nr. 521, 22 Şubat 1316, s. 12–14.
458. Kadri, “Serâir-i Hüsn ü Ân: Gözler”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 21, nr. 539, 28 Haziran 1317, s. 298–300.
459. Kadri, “Serâir-i Hüsn ü Ân: Eller”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 551, 20 Eylül 1317, s. 71–74.
460. Kadri, “Avrupa Postası (Hayat-ı içtimâiyye)”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 21, nr. 552, 27 Eylül 1317, s. 93–94.
461. Kadri, “Serâir-i Hüsn-i Ân: Elbise”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 553, 13 Teşrin-i evvel 1317, s. 107–110.
462. Kadri, “Serâir-i Hüsn-i Ân: Saçlar”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 555, 29 Teşrin-i Sani 1317, s.132-134.
463. Kadri, “Serâir-i Hüsn-i Ân: Saçlara Dair 2”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 560, 3 Kanun-i Sani 1317, s.216-219.

464. Kadri, “Küçük Hikaye: Roza’nın Evlatlığı”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 560, 3 Kanun-i Sani 1317, s.220-224.

465. Kadri, “Musahebe-I Ziraiye”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 561, 10 Kanun-i Sani 1317, s. 229-231.

466. Kadri, “Resimlerimiz”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 563, 24 Kanun-i Sani 1317, s. 269-271.

467. Kadri, “Musahabe-i Sıhhiye: Vereme Galebe”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 564, 31 Kanun-i Sani 1317, s. 275-281.

468. Kadri, “Musahabe-i Sıhhiye: Vereme Galebe-2”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr. 564, 7 Şubat 1317, s. 291-295.

469. Kadri, “Küçük Hikaye”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr.566, 14 Şubat 1317, s.314-318.

470. Kadri, “Nasıl Zengin Olunur?”, **Servet-i Fünun**, nr.568, s.339-340.

471. Kadri, “Musahabe-i Tıbbiye: Yaraların Tarz-ı Tedavi-i Cedidi”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr.569, 7 Mart 1318, s.358-362.

472. Kadri, “Küçük Hikâye: Bir Düello”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr.570, 14 Mart 1318, s.381-384.

473. Kadri, “Küçük Hikâye: Deniz Tutması”, **Servet-i Fünun**, y. 11, c. 22, nr.571, 21 Mart 1318, s.398- 400.

474. Sadık, Mahmud, “Musanna Haber Kısmı”, **Servet-i Fünun**, nr.572, s.402-404,

475. Kadri, “Serair-i Hüsn ü An: Cildin Taravet ve Metaneti”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, 4 Nisan 1318, nr.573, s.3-7.

476. Kadri, “Küçük Ansiklopedi: Ziraat”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.573, 4 Nisan 1318, s.7-8.

477. Kadri, “Küçük Ansiklopedi: Hatt-ı Hecai,” **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.574, 11 Nisan 1318, s.21-22.

478. Kadri, “Musahabe-i Sıhhiye: Kömür Şekeri,”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr. 575, 18 Nisan 1318, s. 38-39.

479. Kadri, “Muhabbet,”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.576, 25 Nisan 1318, s.61-62.

480. Kadri, “Küçük Ansiklopedi: Küul,”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.577, 2 Mayıs 1318, s.74-76.

481. Kadri, “Serair-i Hüsn ü An: Saç ve Sakal”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.578, 9 Mayıs 1318, s. 88-90.

482. Kadri, “Musahabe-i Tarihiye: Babil Şehri”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr. 579, 16 Mayıs 1318, s. 102- 103.

483. Kadri, “Musahabe-i Sıhhiye: Tağdide Sığır Etinin Hizmeti,”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr. 579, 16 Mayıs 1318, s. 106-107.

484. Kadri, “Musanna Haber Kısmı,” **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr. 580, 23 Mayıs 1318, s. 115-118.

485. Kadri, “Sigorta,” **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.580, 23 Mayıs 1318, s. 119-121.

486. Kadri, “Musahabe-i Ziraiye: Amerika Meyve Bahçeleri,”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr. 586, 4 Temmuz 1318, s. 219-222.

487. Kadri, “Musahabe-i Ticariye: Suni Yumurta,” **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr. 587, 11 Temmuz 1318, s. 233-235.

488. Kadri, “Musahabe-i Tıbbiye: Veremin Çaresi,”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.587, 11 Temmuz 1318, s.235-236.

489. Kadri, “Musahabe-i Sıhhiye: Akvam-ı Muhtelifenin Suret-i Tağdisi,” **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.588, 18 Temmuz 1318, s.250-253.

490. Kadri, “Mütenevvi Malumat: Dünyanın En Büyük Fotoğraf Makinesi,” **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.588, 18 Temmuz 1318, s.253-254.

491. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Tababet ve Cerrahlık”, **Servet-i Fünun**, nr.591, s.294-299.

492. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Ab u Hevanın Faidesi”, **Servet-i Fünun**, nr.591, s.301-302.

493. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Sirayet-i İmrazdan Doku”, **Servet-i Fünun** nr.594, s.331- 333; SF, nr.595, s.355-358; SF, nr.596, s.363-366;

494. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Ziraiye: Münavebe-i Mezra Usulü”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.594, 28 Ağustos 1318, s.334- 335.

495. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Ziraiye: Kahve Ziraati”, **Servet-i Fünun** y.12, c.23, nr.596, 12 Eylül 1318, s.366-368.
496. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Mikroplar”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.597, 19 Eylül 1318, s.381-386.
497. Sadık, Mahmud, “Korselere Dair”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.23, nr.597, 19 Eylül 1318, s.386-387.
498. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sanaiye: Suni Boyalar”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.600, 10 Teşrin-i Evvel 1318, s.23-26.
499. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Terbiye-i Cismaniye”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.601, 17 Teşrin-i Evvel 1318, s.42-43.
500. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Tıbbiye: Mikropların Tetkiki”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.602, 24 Teşrin-i Evvel 1318, s.61-62.
501. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Gıdalarımızın Lüzum-ı Takimi”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.603, 31 Teşrin-i Evvel 1318, s.68-70.
502. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Sıhhiye: Otlar”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.609, 12 Kanun-i Evvel 1318, s.166-168.
503. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniye: Kutba Nasıl Gitmeli?”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.611, 26 Kanun-i Evvel 1318, s.195-198.
504. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Ticariye: Kürkçülük”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.618, 14 Şubat 1318, s.313-316.
505. Sadık, Mahmud, “Musâhabe-i Sanaiye: Sardalyacılık”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.622, 13 Mart 1319, s.378-380.
506. Sadık, Mahmud, “Manş Denizi’ni Geçmek İçin”, **Servet-i Fünun**, y.12, c.24, nr.624, 27 Mart 1319, s.406-408.
507. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Tabiiye: Taş Ormanları”, **Servet-i Fünun**, y.13, c.25, nr.629, 1 Mayıs 1319, s.73-75.
508. Sadık, Mahmud, “Musahabe: Garip Evler”, **Servet-i Fünun**, y.13, c.25, nr.635, 12 Haziran 1319, s.170-173.
509. Kadri, “İstanbul Postası”, **Servet-i Fünun**, c.26, nr.658, 20 Teşrin-i Sani 1319, s.114.
510. Kadri, “Yemek İntihabı”, **Servet-i Fünun**, c.26, nr.672, 26 Şubat 1319, s.342-346.

511. Sadık, Mahmud, “İzmirliyan Efendi”, **Servet-i Fünun**, nr.43, 14 Ağustos 1324, s. 1.
512. Osman Galip, “Bir Muhavere-i Siyasiye”, **Servet-i Fünun**, nr.26, 4 Ağustos 1324, s. 1.
513. Osman Galip, “Hükûmet, Şirketler ve Müessesat”, **Servet-i Fünun**, nr.28-3, 6 Ağustos 1324, s. 2.
514. Osman Galip, “Valilere Talimat Hafiye”, **Servet-i Fünun**, nr.32-5, 8 Ağustos 1324, s. 2.
515. Osman Galip, “Bir Aydan Beri Ne Maksatlar Takip Ediyoruz”, **Servet-i Fünun**, nr.35, 10 Ağustos 1324, s. 1.
516. Osman Galip, “Mekteb-i Mülkiye Müdür-ü Cedidi”, **Servet-i Fünun**, sayı: 36-7, 10 Ağustos 1324, s. 2.
517. Osman Galip, “Valilik Zanaati”, **Servet-i Fünun**, nr.38-8, 10 Ağustos 1324, s. 1.
518. Osman Galip, “Arazi Meselesi”, **Servet-i Fünun**, nr.45, 15 Ağustos 1324, s. 2.
519. Osman Galip, “Ahali Vergi Vermiyor mu?”, **Servet-i Fünun**, nr.46-12, 15 Ağustos 1324, s. 1.
520. Osman Galip, “Nisyan-ı Hatırat”, **Servet-i Fünun**, nr.56-17, 20 Ağustos 1324, s. 1.
521. Osman Galip, “Şirket-i Hayriye”, **Servet-i Fünun**, nr.59, 22 Ağustos 1324, s. 1.
522. Osman Galip, “Kamarilla”, **Servet-i Fünun**, nr.61, 23 Ağustos 1324, s. 1.
523. Osman Galip, “Kamarilla”, **Servet-i Fünun**, nr.62, 23 Ağustos 1324, s. 2.
524. Osman Galip, “Hazine-i Hassa-i Şahane”, **Servet-i Fünun**, nr.65, 25 Ağustos 1324, s. 1.
525. Osman Galip, “Halimiz Ne Merkezde?”, **Servet-i Fünun**, nr.68-23, 26 Ağustos 1324, s. 1.
526. Osman Galip, “Hükûmet-i Meşrute Memurlarına Bir Ders-i Ahlak”, **Servet-i Fünun**, nr.69, 27 Ağustos 1324, s. 1.

527. Osman Galip, “Hükûmet-i Osmaniye ve İran”, **Servet-i Fünun**, nr.74-26, 29 Ağustos 1324, s. 1.
528. Osman Galip, “İttihada Doğru”, **Servet-i Fünun**, nr.81, 2 Eylül 1324, s. 1.
529. Osman Galip, “Batıl Makıys Aleyh Olamaz”, **Servet-i Fünun**, nr.82-30, 2 Eylül 1324, s. 1.
530. Osman Galip, “Ahval-i İran ve Cemiyet-i Nisvan”, **Servet-i Fünun**, nr.83, 3 Eylül 1324, s. 2.
531. Osman Galip, “Çarşamba Günkü Konferans”, **Servet-i Fünun**, nr.88, 6 Eylül 1324, s. 1.
532. Osman Galip, “Terbiye-i Milliye”, **Servet-i Fünun**, nr.90, 7 Eylül 1324, s. 1.
533. Osman Galip, “Bir İttifak”, **Servet-i Fünun**, nr.92, 8 Eylül 1324, s. 1.
534. Osman Galip, “Kuvve-yi Def’a ve Kuvve-yi Cazibe”, **Servet-i Fünun**, nr.94, 9 Eylül 1324, s. 1.
535. Osman Galip, “Rumeli Şimendiferi Meselesi”, **Servet-i Fünun**, nr.107, 18 Eylül 1324, s. 1.
536. Osman Galip, “Taşnaksütyun Ermeni Heyeti Müttfikesi”, **Servet-i Fünun**, nr.108, 19 Eylül 1324, s. 1.
537. Osman Galip, “İhtilalden Tekâmüle – Devr-i İnkılap”, **Servet-i Fünun**, nr.109, 20 Eylül 1324, s. 1.
538. Sadık, Mahmud, “Büyük Şairimiz İçin”, **Servet-i Fünun**, c.42, nr.1078, 19 Kasım 1327, s.267.
539. Sadık, Mahmud, “Genç ve Güzel, Yaşlı ve Ak Saçlı (İstibdad-ı Hayat), **Servet-i Fünun**, c.43, nr.1104, 19 Temmuz 1328, s.269-271.
540. Sadık, Mahmud, "Memleketimizin Başlıca Hastalığı Nedir", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1147, 16 Mayıs 1329, s.53-55.
541. Sadık, Mahmud, "Okumayız, Tetebbudan Sıkılırız. Çünkiü Tembelleriz", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1148, 23 Mayıs 1329, s.75-77.
542. Sadık, Mahmud, "Saha-ı Efkâr ve İçtihâdda", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1150, 6 Haziran 1329, s.123-126.

543. Sadık, Mahmud, "Tekvîn-i Efkâr: Maarif Meselesi, En Müşkil Mesele", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1151, 13 Haziran 1329, s.147-151.

544. Sadık, Mahmud, "Fesâd Ahlak... Devâsını Ararken", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1152, s.171, 20 Haziran 1329, 174-176.

545. Sadık, Mahmud, "Terbiye-i Umûmiyede Düşünülecek Noktalar", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1153, 27 Haziran 1329, s.195-199.

546. Sadık, Mahmud, "Kenârın Dilberi", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1157, 24 Temmuz 1329, s.291.

547. Sadık, Mahmud, "Acaba Dedikleri Gibi Mi?", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1158, 1 Ağustos 1329, s.315.

548. Sadık, Mahmud, "İki Tarafa Çekiştirme İnkılâb", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1159, 8 Ağustos 1329, s.339.

549. Sadık, Mahmud, "Sıhhat-ı Umûmiye Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1160, 15 Ağustos 1329, s.363.

550. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1161, 22 Ağustos 1329, s.386.

551. Sadık, Mahmud, "Müebbed Sulh ve Salâh", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1161, 22 Ağustos 1329, s.387-388.

552. Sadık, Mahmud, "Denizcilik", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1162, 29 Ağustos 1329, s.411.

553. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1162, 29 Ağustos 1329, s.410.

554. Sadık, Mahmud, "Sâha-ı Efkâr, Sâha-ı Faâliyet", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1162, 29 Ağustos 1329, s.414-415.

555. Sadık, Mahmud, "Kadınlar Hakkında", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1163, 5 Eylül 1329, s.437-438.

556. Sadık, Mahmud, "Siyâset-i Belediye", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1163, 5 Eylül 1329, s.435-436.

557. Sadık, Mahmud, "Dost Kazanmak Usûlü", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1164, 12 Eylül 1329, s.459-462.

558. Sadık, Mahmud, "İnkılâba Doğru-Temessül Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1165, 19 Eylül 1329, s.483-485.

559. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1168, 10 Teşrin-i Evvel 1329, s.554.

560. Sadık, Mahmud, "Açık Bir İki Söz", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1169, 17 Teşrin-i Evvel 1329, s.579-580.

561. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1169, 17 Teşrin-i Evvel 1329, s.578.

562. Sadık, Mahmud, "Hangisi Doktor?", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1170, 24 Teşrin-i Evvel 1329, s.606-609.

563. Sadık, Mahmud, "Kadın ve Kadınlık Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1170, 24 Teşrin-i Evvel 1329, s.603-605.

564. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.45, nr.1170, 24 Teşrin-i Evvel 1329, s.602.

565. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1173,14 Teşrin-i Sani 1329, s.50.

566. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1174, 21 Teşrin-i Sani 1329, s.74.

567. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1175, 28 Teşrin-i Sani 1329, s.98.

568. Sadık, Mahmud, "Gençlik Hakkında- Bazı Mütalaat ü Neşriyat Üzerine", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1176, 5 Kanun-i Evvel 1329, s.123-125.

569. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1176, 5 Kanun-i Evvel 1329, s.122.

570. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1177, 12 Kanun-i Evvel 1329, s.146.

571. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1178, 19 Kanun-i Evvel 1329, s.170.

572. Sadık, Mahmud, "Devlet-i Osmaniye'nin Yevm-i Teessüs ü İstiklâli [Bir Tarih Meselesi-]", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1179, 26 Kanun-i Evvel 1329, s.195-197.

573. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1179, 26 Kanun-i Evvel 1329, s.194.

574. Sadık, Mahmud, "Hastabakıcıları", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1180, 2 Kanun-i Sani 1329, s.228, 229.
575. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1180, 2 Kanun-i Sani 1329, s.218.
576. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1181, 9 Kanun-i Sani 1329, s.242.
577. Sadık, Mahmud, "Terbiye-i Fenniye", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1181, 9 Kanun-i Sani 1329, s.243, 244.
578. Sadık, Mahmud, "Darülfünun'da Hanımlara Ders - Mühim Bir Hatve", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1184,30 Kanun-i Sani 1329Ders-
579. Sadık, Mahmud, "İman-ı İlmî - Her Şeyden Evvel Bize Bu Lazım", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1184, 30 Kanun-i Sani 1329, s.315.
580. Sadık, Mahmud, "İstanbul Postası", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1184, 30 Kanun-i Sani 1329, s.314.
581. Sadık, Mahmud, "Vazife Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1190, 13 Mart 1330, s.459-461.
582. Sadık, Mahmud, "Kadın Erkek İtilafi", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1194, 1 Nisan 1330, s.566.
583. Sadık, Mahmud, "Terbiye ve İhtiras", **Servet-i Fünun**, c.46, nr.1194, 1 Nisan 1330, s.559-561.
584. Sadık, Mahmud, "Nemiz Eksik", **Servet-i Fünun**, c.47, nr.1199, 1 Mayıs 1330, s.43, 45.
585. Sadık, Mahmud, "Talim ü Terbiye-i Benat - Hanım Kızlar İçin Mühim Bir Müessese-i İrfan", **Servet-i Fünun**, c.47, nr.1200, 22 Mayıs 1330, s.51-53.

586. Sadık, Mahmud, "Balkan Treni- Takib-i Hadisat", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1328, 24 Teşrin-i Sani 1332, s.14.
587. Sadık, Mahmud, "Lehistan Meselesi: Cihan Harbinin En Mühim Vaka-i Siyasiyesi", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1328, 24 Teşrin-i Sani 1332, s.22-23.
588. Sadık, Mahmud, "Azim ve Sebat", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1329, 1 Kanun-i Evvel 1332, s.27.

589. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1333, 29 Kanun-i Evvel 1332, s.79-82.
590. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1334, 12 Kanun-i Sani 1332, s.91-94.
591. Sadık, Mahmud, "Viyana Hakkında", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1335, 19 Kanun-i Sani 1332, s.114.
592. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (3)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1335, 19 Kanun-i Sani 1332, s.112-114.
593. M(im) S(at), "Ferdler ve Milletler Arasında Mukayese", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1335, 19 Kanun-i Sani 1332, s.115.
594. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (4)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1336, 26 Kanun-i Sani 1332, s.128-130.
595. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları (5)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1337, 9 Şubat 1332, s.145-148.
596. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları- Viyana Kahvehaneleri", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1339, 15 Mart 1333, s.176-177.
597. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (7)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1340, 22 Mart 1333, s.196-199.
598. M(im) S(at), "Milletlerin Edebiyat-ı Cedidesinde Hayvanat ve Hissiyat", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1341, 29 Mart 1333, s.211-214.
599. M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1342, 5 Nisan 1333, s.236-239.
600. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (8)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1343, 12 Nisan 1333, s.260-263.
601. M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi 2- Şimdiki Cereyanlar", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1343, 12 Nisan 1333, s.256-259.
602. M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi 3- Kadınlar ve Askit (İngiliz Baş Vekili)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1344, 19 Nisan 1333, s.279-282.
603. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (9)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1345, 26 Nisan 1333, s.296-298.

604. M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi 4- Evvelki Tespitler ve Muvaffakiyetleri İlk Safhalar ve İlk Neticeler", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1346, 3 Mayıs 1333, s.319-322.

605. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (10)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1347, 10 Mayıs 1333, s.343-345.

606. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (11)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1348, 17 Mayıs 1333, s.366-369.

607. M(im) S(at), "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi- Yeni Zelanda'da, Finlandiya'da, Rusya'da", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1348, 17 Mayıs 1333, s.359-363.

608. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (12)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1349, 24 Mayıs 1333, s.384-387.

609. Sadık, Mahmud, "Viyana Mektupları Mektupları (14)", **Servet-i Fünun**, c.52, nr.1351, 7 Haziran 1333, s.43-431.

610. M(im) S(at), "Himaye-i Etfal", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1357, 9 Ağustos 1333, s.66-70.

611. M(im) S(at), "Matbuat Ziyaretleri", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1365, 1 Teşrin-i Sani 1333, s.198-199.

612. Sadık, Mahmud, "Viyana Tramwayları", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1369, 29 Teşrin-i Sani 1333, s.280-282.

613. M(im) S(at), "Bir Konferans", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1370, 6 Kanun-i Evvel 1333, s.298-301.

614. M(im) S(at), "Tesviye Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1371, 13 Kanun-i Evvel 1333, s.306-307.

615. M(im) S(at), "Kanun ve Ahlak", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1373, 27 Kanun-i Evvel 1333, s.362-363.

616. M(im) S(at), "Tesviye Meselesi", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1373, 27 Kanun-i Evvel 1333, s.355-357.

617. M(im) S(at), "Hanımlarımız ve Dar-ül-fünun Konferansları", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1375, 10 Kanun-i Sani 1334, s.378.

618. M(im) S(at), "Harb, ihtiyaç ve Ahlak", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1376, 17 Kanun-i Sani 1334, s.391-395.

619. M(im) S(at), "Piyasa", **Servet-i Fünun**, c.53, nr.1377, 24 Kanun-i Sani 1334, s.414-415.

620. Sadık, Mahmud, "Gençlik Aşısı- Ölüler Saltanatı", **Servet-i Fünun,** c.58, nr.1509, 16 Temmuz 1925, s.139-142.

621. Sadık, Mahmud, "Kainat Mevcut Mu, Değil Mi?", **Servet-i Fünun,** c.58, nr.1513, 13 Ağustos 1925, s.203-206.

622. Sadık, Mahmud, "Dini Terbiye/İlmi Terbiye", **Servet-i Fünun,** c.58, nr.1525, 5 Teşrin-i Sani 1925, s.395-398.

623. Sadık, Mahmud, "Hayat ve Esrar-ı Hayat", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1534, 7 Kanun-i Sani 1926, s.115-118.

624. Sadık, Mahmud, "Nabızade Nazım Merhum", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1535, 15 Kanun-i Sani 1926, s.132.

625. Sadık, Mahmud, "Fal Bakar, Niyet Bakar", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1536, 22 Kanun-i Sani 1926, s.147-150.

626. Sadık, Mahmud, "Güneş Hayat Verir, Harap Eder", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1537, 28 Kanun-i Sani 1926, s.163-166.

627. Sadık, Mahmud, "Olmaya Devlet Cihanda", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1539, 11 Şubat 1926, s.195-198.

628. Sadık, Mahmud, "Harita-i Alem ve Harita-i Fünun, **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1540, 18 Şubat 1926, s.212-215.

629. Sadık, Mahmud, "Musahebe-i Fenniye", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1541, 25 Şubat 1926, s.227-229.

630. Sadık, Mahmud, "Fen Kürsüsünden Fabrika Sahasına", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1542, s.243-246.

631. Sadık, Mahmud, "Musahebe-i Fenniye", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1543, 11 Mart 1926, s.275-278.

632. Sadık, Mahmud, "Artık Alem Kurtulsa", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1546, 1 Nisan 1926, s.310-311.

633. Sadık, Mahmud, "Hayat ve Memat", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1548, 15 Nisan 1926, s.340-343

634. Sadık, Mahmud, "Küçük Fıkralar", **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1549, 22 Nisan 1926, s.356-359

635. Sadık, Mahmud, “Büyükten Küçüğe”, **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1550, 29 Nisan 1926, s.374-375.

636. Sadık, Mahmud, “Ölçü”, **Servet-i Fünun,** c.59, nr.1551, 6 Mayıs 1926, s.387-390.

637. Sadık, Mahmud, “Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.60, s.1553, 20 Mayıs 1926, 5-7.

638. Sadık, Mahmud, “Elli Seneden Beri Ahlak Telakkileri”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1554, 27 Mayıs 1926, s.20-23.

639. Sadık, Mahmud, “Binlerin Tesiri”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1556, 10 Haziran 1926, s.53-55.

640. Sadık, Mahmud, “Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1557, 17 Haziran 1926, s.68-70.

641. Sadık, Mahmud, “Musahabe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1558, 24 Haziran 1926, s.84-87.

642. Sadık, Mahmud, “Rüzgarlar, Akıntılar”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1559, 1 Temmuz 1926, s.99-103.

643. Sadık, Mahmud, “Havadan Zarar”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1560, 10 Temmuz 1926, s.115-118.

644. Sadık, Mahmud, “İnsanlar, Hayvanlar, Bilhassa Maymunlar”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1561, 17 Temmuz 1926, s.135-136.

645. Sadık, Mahmud, “Kainat-ü Sehabeler”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1562, 24 Temmuz 1926, s.147-150.

646. Sadık, Mahmud, “Fakir ve Servet”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1563, 29 Temmuz 1926, s.163-166.

647. Sadık, Mahmud, “Kimya Sanayinin Muvaffakiyetlerinden”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1564, 5 Ağustos 1926, s.181-183.

648. Sadık, Mahmud, “Hep Dalga Geçiriyoruz”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1565, 12 Ağustos 1926, s.196-198.

649. Sadık, Mahmud, “Güneş ve Ay”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1566, 19 Ağustos 1926, s.215-217.

650. Sadık, Mahmud, “Nebatatın Cümle-i Asabiyesi”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1567, 26 Ağustos1926, s.228-232.

651. Sadık, Mahmud, “Naklüd Dem”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1570, 16 Eylül 1926, s.277-279.

652. Sadık, Mahmud, “Cerrahi Kongresi”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1572, 30 Eylül 1926, s.310-311.

653. Sadık, Mahmud, “Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1574, 14 Ekim 1926, s.339-342.

654. Sadık, Mahmud, ““Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1575, 22 Ekim 1926, s.358-360.

655. Sadık, Mahmud, “Verait-i Tabiiye”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1576, 28 Ekim 1926, s.371-374.

656. Sadık, Mahmud, “Eski ve Yeni Kimya”, **Servet-i Fünun,** c.60, nr.1577, 4 Kasım 1926, s.387-388.

657. Sadık, Mahmud, “Elektron Bombardımanları”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1579, 18 Kasım 1926, s.3-6.

658. Sadık, Mahmud, “Nısfünnehar Daireleri”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1580, 25 Kasım 1926, s.21-23.

659. Sadık, Mahmud, “Kainat ve ….”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1581, 2 Aralık 1926, s.35-39.

660. Sadık, Mahmud, “Makine-i Fevkalade- Makinist”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1582, 3 Aralık 1926, s.51-55.

661. Sadık, Mahmud, “Doktor Besim Ömer Paşa’nın Konferansı”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1583, s.67-70.

662. Sadık, Mahmud, “Kafataslarımız”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1585, 30 Aralık 1926, s.103.

663. Sadık, Mahmud, “Tayyarelerde Terakkiyat”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1586, 6 Kanun-i Sani 1927, s.120-123.

664. Sadık, Mahmud, “Heyet-i Şinasları Kızdırmışlar”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1587, 13 Kanun-i Sani 1927, s.135-139.

665. Sadık, Mahmud, “Otomobillerin Davası”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1588, 20 Kanun-i Sani 1927, s.147-149.

666. Sadık, Mahmud, “Gözleri Var, Burnu Yok”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1589, 27 Kanun-i Sani 1927, s.166-167.

667. Sadık, Mahmud, “Umman ve Muskat Limanı”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1590, 3 Şubat 1927, s.180-183.

668. Sadık, Mahmud, “……. Siyaseti”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1591, 10 Şubat 1927, s.197-199.

669. Sadık, Mahmud, “Müderris Muhterem Kamil Beyefendinin Verem Hakkında Mühim Bir Dersi”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1593, 24 Şubat 1927, s.230-234.

670. Sadık, Mahmud, “Londra ile New York Arasında”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1594, 3 Mart 1927, s.347-350.

671. Sadık, Mahmud, “Kimya Harbi”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1595, 10 Mart 1927, s.259-262.

672. Sadık, Mahmud, “Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1596, 17 Mart 1927, s.278-281.

673. Sadık, Mahmud, “Mart Fırtınaları”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1597, 24 Mart 1927, s.293-295.

674. Sadık, Mahmud, “Newton’un Elması”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1598, 31 Mart 1927, s.307-311.

675. Sadık, Mahmud, “Yemek, İçmek, Vitaminler ve Tesirleri”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1599, 7 Nisan 1927, s.323-326.

676. Sadık, Mahmud, “Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1600, 14 Nisan 1927, s.340-342.

677. Sadık, Mahmud, “Büyük Şehirlerde Yollar”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1601, 21 Nisan 1927, s.358-359.

678. Sadık, Mahmud, “Kuyruklu Yıldız Şerabı”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1602, 28 Nisan 1927, s.375-378.

679. Sadık, Mahmud, “Kainatın Bir Bucağında”, **Servet-i Fünun,** c.61, nr.1603, 5 Mayıs 1927, s.390-391.

680. Sadık, Mahmud, “Paris’ten New York’a Beher Muhiti Aşma Teşebbüsü”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1605, 19 Mayıs 1927, s.3-6.

681. Sadık, Mahmud, “30 Milyon Frank”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1606, 26 Mayıs 1927, s.19-23.

682. Sadık, Mahmud, “Bina ve Beden Tamiratı”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1608, 9 Haziran 1927, s.54-55.

683. Sadık, Mahmud, “Yine Musahebe-i Havaiye”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1609, 16 Haziran 1927, s.69-71.

684. Sadık, Mahmud, ““Musahebe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1610, 23 Haziran 1927, s.86-88.

685. Sadık, Mahmud, “Veremle Mücadele İhzaratı”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1611, 30 Haziran 1927, s.105-107.

686. Sadık, Mahmud, “İntihabat”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1613, 14 Temmuz 1927, s.130-131.

687. Sadık, Mahmud, “Şimendifer Siyaseti”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1615, 28 Temmuz 1927, s.163-166.

688. Sadık, Mahmud, “Melaike-i Kiram”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1617, 11 Ağustos 1927, s.198-200.

689. Sadık, Mahmud, “Petrol Siyaseti, Petrol Rekabeti”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1619, 25 Ağustos 1927, s.230-233.

690. Sadık, Mahmud, “Fenni Hakikatler, Hayali Romanlar”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1620, 1 Eylül 1927, s.243-247.

691. Sadık, Mahmud, “Ziraat Hayatında Yeni Bir Çiftçi”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1621, 8 Eylül 1927, s.258-259.

692. Sadık, Mahmud, “Vahdet-i Fünun”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1622, 15 Eylül 1927, s.275.

693. Sadık, Mahmud, “Alemlerin Hayatı”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1623, 22 Eylül 1927, s.294-295.

694. Sadık, Mahmud, “Afrika’da Şimendifer Siyaseti”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1624, 29 Eylül 1927, s.308-310.

695. Sadık, Mahmud, “Fenni Mesahebe”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1626, 13 Ekim 1927, s.339-343.

696. Sadık, Mahmud, “Petrol:Petrol”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1627, 20 Ekim 1927, s.355-358.

697. Sadık, Mahmud, “Hoca Ali Başka, Ali Hoca Başka”, **Servet-i Fünun,** c.62, nr.1628, 27 Ekim 1927, s.371-374.

698. Sadık, Mahmud, "Yerin Dibindeki Kuvvetlere Sıra Geldi", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1631, 17 Kasım 1927, s.2-5.

699. Sadık, Mahmud, "İmar İşi, Ağaç ve Su", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1632, 24 Kasım 1927, s.19-22.

700. Sadık, Mahmud, "Evvelden Tokat, Vaktinde Besmele", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1633, 1 Aralık 1927, s.35-38.

701. Sadık, Mahmud, "Mısır Mumyalarının Esrarı", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1634, 8 Aralık 1927, s.55-58.

702. Sadık, Mahmud, "Fen Kongreleri, Sulh Cereyanları", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1635, 15 Aralık 1927, s.67-70.

703. Sadık, Mahmud, "Kavgasız Hayat Mümkün mü?", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1636, 22 Aralık 1927, s.86-87.

704. Sadık, Mahmud, "Şundan Bundan", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1637, 29 Aralık 1927, s.100-103.

705. Sadık, Mahmud, "Riyaziler Arasında", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1638, 5 Kanun-i Sani 1928, s.118-119.

706. Sadık, Mahmud, "Tıpta Terakkiler Arasında Bir Misal", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1641, 26 Kanun-i Sani 1928, s.166-167.

707. Sadık, Mahmud, "Fenni Musahabe", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1642, 2 Şubat 1928, s.182-185.

708. Sadık, Mahmud, "Kağıt", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1644, 16 Şubat 1944, s.212-217.

709. Sadık, Mahmud, "Kanun-ı Mevcudat Birdir!", Servet-i Fünun, c.63, nr.**1645, 23 Şubat 1928, s.228-231.**

710. Sadık, Mahmud, "Felsefi ve Ahlaki Musahabe", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1646, 1 Mart 1928, s.246-250.

711. Sadık, Mahmud, "Musahabe", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1647, 8 Mart 1928, s.258-262.

712. Sadık, Mahmud, "Eski ve Yeni Silahlar", **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1648, 15 Mart 1928, s.278-281.

713. Sadık, Mahmud, "Servet-i Fünun", Servet-i Fünun, c.63, nr.**1649, 22 Mart 1928, s.293-295.**

714. Sadık, Mahmud, “Fenni ve İçtimai Musahabe”, **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1650, 29 Mart 1928, s.311-315.

715. Sadık, Mahmud, “Uzun”, **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1651, 5 Nisan 1928, s.324-327.

716. Sadık, Mahmud, “Ansiklopedi”, **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1653, 19 Nisan 1928, s.358-362.

717. Sadık, Mahmud, “İllüstrasyon”, **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1654, 26 Nisan 1928, s.371-375.

718. Sadık, Mahmud, “Zelzeleye Dair”, **Servet-i Fünun,** c.63, nr.1655, 3 Mayıs 1928, s.388-398.

719. Sadık, Mahmud, “Kırk Senelik Alem Hayatı”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1658, 24 Mayıs 1928, s.19-23.

720. Sadık, Mahmud, “Yarı Fenni, Yarı Afaki”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1659, 31 Mayıs 1928, s.40-43.

721. Sadık, Mahmud, “Çocuklara Dair”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1662, 21 Haziran 1928, s.83-86.

722. Sadık, Mahmud, “Tabiat Ünleniyor”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1663, 28 Haziran 1928, s.100-102.

723. Sadık, Mahmud, “10 Saatte Devr-i Alem Mi?”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1664, 5 Temmuz 1928, s.116-118.

724. Sadık, Mahmud, “Aşçıbaşının Tencereleri”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1666, 12 Temmuz 1928, s.150-151.

725. Sadık, Mahmud, “Kuru Kafalar”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1667, 19 Temmuz 1928, s.170-171.

726. Sadık, Mahmud, “Fene Neden Bu Kadar Kıymet Veriliyor”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1668, 26 Temmuz 1928, s.179/186.

727. Sadık, Mahmud, “Kilise Kürsüsünden Alemden Bahis”, Servet-i Fünun, c.64, nr.**1669, 9 Ağustos 1928, s.198-199.**

728. Sadık, Mahmud, “Gökten Düşen Taşlar”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1670, 16 Ağustos 1928, s.211-214.

729. Sadık, Mahmud, “İçtimai Musahabe”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1671, 23 Ağustos 1928, s.230-234.

730. Sadık, Mahmud, “İnşa, İnsanda Bile”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1672, 30 Ağustos 1928, s.246-248.

731. Sadık, Mahmud, “Arşimet”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1673, 6 Eylül 1928, s.261-266.

732. Sadık, Mahmud, “Fenni Musahabe”, **Servet-i Fünun,** c.64, s.1678, 11 Ekim 1928, s.351-354.

733. Sadık, Mahmud, “Sadalı Sinema”, **Servet-i Fünun,** c.64, s.1679, 18 Ekim 1928, s.362-363.

734. Sadık, Mahmud, “Ehliyet Ölçüsü”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1680, 25 Ekim 1928, s.381-383.

735. Sadık, Mahmud, “Hayat Kandili”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1681, 1 Teşrin-i Sani 1928, s.395-399.

736. Sadık, Mahmud, “Deli Pazarı”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1682, 8 Teşrin-i Sani 1928, s. 410-411.

737. Sadık, Mahmud, “Hanımın Sünnet Düğünü”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1683, 15 Teşrin-i Sani 1928, s.430-432.

738. Sadık, Mahmud, “Milletler Arasında Ebedi Cidal”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1684, 22 Teşrin-i Sani 1928, s.447-450.

739. Sadık, Mahmud, “Fenni Musahabe”, **Servet-i Fünun,** c.64, nr.1685, 29 Teşrin-i Sani 1928, s.465

740. Sadık, Mahmud, “Tabiatta Muvazene: Ormanlar”, **Servet-i Fünun,** nr.1686, 6 Kanun-i Evvel 1928, s.13.

741. Sadık, Mahmud, “Uyanış”, **Servet-i Fünun,** nr.1687, 13 Kanun-i Evvel 1928, s.22-23, 26.

742. Sadık, Mahmud, “Fikir ve Sanat Âleminde”, **Servet-i Fünun,** nr.1688, 20 Kanun-i Evvel 1928, s.43-46.

743. Sadık, Mahmud, “M. Ford Gelecek Geliyor”, **Servet-i Fünun,** nr.1689, 27 Kanun-i Evvel 1928, s.50-52.

744. Sadık, Mahmud, “Umumi Felç Hakkında”, **Servet-i Fünun,** nr.1690, 3 Kanun-i Sani 1929, s.69-71.

745. Sadık, Mahmud, “Dereden Tepeden-Avrupa‟ya Bir Nazar”, **Servet-i Fünun,** nr.1691, 10 Kanun-i Sani 1929, s.86-87.

746. Sadık, Mahmud, “Elim Bir Ölüm-İlmi Bir Münakaşa”, **Servet-i Fünun,** nr.1692, 17 Kanun-i Sani 1929, s.99-102.

747. Sadık, Mahmud, “Büyük Bir Bankanın Malı”, **Servet-i Fünun,** nr.1692, 17 Kanun-i Sani 1929, s.112.

748. Sadık, Mahmud, “İşit de İnanma”, **Servet-i Fünun,** nr.1693, 24 Kanun-i Sani 1929, s.118-119, 122.

749. Sadık, Mahmud, “Birçok Dedikodu Bir Tek Tavsiye”, **Servet-i Fünun,** nr.1694, 31 Kânunusani 1929, s.135-138, 139.

750. Sadık, Mahmud, “İdare Hissi-İdare Vazifesi”, **Servet-i Fünun,** nr.1695, 7 Şubat 1929, s.151, 153-154.

751. Sadık, Mahmud, “Romantizm”, **Servet-i Fünun,** nr.1696, 14 Şubat 1929, s.162-163.

752. Sadık, Mahmud, “Fünûnun Sınırı Var mı”, **Servet-i Fünun,** nr.1697, 21 Şubat 1929, s.182-183.

753. Sadık, Mahmud, “Avrupa‟daki Şehirler ve Belediyecilik, **Servet-i Fünun,** nr.1698, 28 Şubat 1929, s.197,198.

754. Sadık, Mahmud, “Beyaz Kömür-Fiş Fiş Yol-Semadan Rahmet-Yerde Tedbir”, **Servet-i Fünun,** nr.1698, 28 Şubat 1929, s.194-195, 198.

755. Sadık, Mahmud, “Bu Seneki Kış, Kıştan Alınan Dersler”, **Servet-i Fünun,** nr.1699, 7 Mart 1929, s.214-215, 229.

756. Sadık, Mahmud, “Gulfstream Olmasaydı”, **Servet-i Fünun,** nr.1700, 14 Mart 1929, s.230-231, 239.

757. Sadık, Mahmud, “Astrofizik”, **Servet-i Fünun,** nr.1701, 21 Mart 1929, s.246-247.

758. Sadık, Mahmud, “Tabiatla Mücadele, Hayatla Mücadele, Kış Sporları ve Terbiyeye Tesiri”, **Servet-i Fünun,** nr.1702, 28 Mart 1929, s.258-259, 270.

759. Sadık, Mahmud, “İçtimai Hayatta Nüfus Meselesi ve Ehemmiyeti”, **Servet-i Fünun,** nr.1703, 4 Nisan 1929, s.278.

760. Sadık, Mahmud, “Veremle Mücadele”, **Servet-i Fünun,** nr.1704, 11 Nisan 1929, s.298-299.

761. Sadık, Mahmud, “Çocuk Asrı”, **Servet-i Fünun,** nr.1706, 25 Nisan 1929, s.330-331.

762. Sadık, Mahmud, “İngiltere’de İntihabat-Kadınlar ve Tesirleri-Bizde Kadınların İntihap Hakkı”, **Servet-i Fünun,** nr.1707, 2 Mayıs 1929, s.342-343, 346.

763. Sadık, Mahmud, “Bizim Bildiğimiz Shakespeare Var mıdır Yok Mudur”, **Servet-i Fünun,** nr.1712, 6 Haziran 1929, s.424-425.

764. Sadık, Mahmud, “Bahar ve Yaz Çiçekleri”, **Servet-i Fünun,** nr.1716, 4 Temmuz 1929, s.488-489.